

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

ABLONCZY BALÁZS
L. BALOGH BÉNI
BARDÓCZ LAJOS
CSORBA LÁSZLÓ
FITTLER ÁRON
GÖMÖRI GYÖRGY
HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY
HERMANN RÓBERT
KALI KINGA
KALMÁR JÁNOS
KÁNTOR LAJOS
KOVÁCS KISS GYÖNGY
CZESŁAW MIŁOSZ
PÁLOSFALVI TAMÁS
POSZLER GYÖRGY
B. SZABÓ JÁNOS
SZÁLINGER BALÁZS
SZÓCS TIBOR
VÁRKONYI GÁBOR

3

MAGYAR
TÖRTÉNELMI MÍTOSZOK

III. FOLYAM
2012.
MÁRCIUS

XXIII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXIII/3. • 2012. MÁRCIUS

TARTALOM

KOVÁCS KISS GYÖNGY • Mítoszaink nyomában	3
HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY • Székelységtudat – mítoszokkal és mítosztalanul	6
SZÓCS TIBOR • Nándorfehérvár hőse: Dugovics Titusz	13
PÁLOSFALVI TAMÁS • Igazságos volt-e Mátyás király?	21
B. SZABÓ JÁNOS • Mohács-legendáink nyomában	27
CZESLAW MIŁOSZ • AZ (<i>vers, Gömöri György fordítása</i>)	34
VÁRKONYI GÁBOR • A sárkány árnyékában	35
KALMÁR JÁNOS • Károlyi Sándor „árulása”	41
HERMANN RÓBERT • Az áruló Görgei mítosza és a tények	49
SZÁLINGER BALÁZS • A dánság, Bécs (<i>versek</i>)	57
CSORBA LÁSZLÓ • A halál tényei, avagy a tények halála?	59
ABLONCZY BALÁZS • Teleki Pál halálai	67
■ TOLL	
KÁNTOR LAJOS • Bardócz	75
■ HISTÓRIA	
L. BALOGH BÉNI • A döntőbíráskodás kérdése a magyar–román kapcsolatokban 1940 nyarán	76
■ MŰHELY	
POSZLER GYÖRGY • Nyílt levél a hűség tárgyában	85
KALI KINGA • Örmények, szokások	87
■ MŰ ÉS VILÁGA	
FITTLER ÁRON • „Az idő szorgos mértéke”	94
■ KÖZELKÉP	
ÚJ HÍVÓ SZÓ	105
KISS TAMÁS • Kolozsvár mint központ: lehetőség vagy illúzió?	
GÁLL ERVIN • Mi, magyarok...	
FILEP ANTAL • Mérlegelve a szöveget...	

■ TÉKA

MADARAS SZIDÓNIA • Copyright – copyleft – copypaste (<i>Mozgó könyv</i>)	112
PETI LEHEL • A boszorkányság modernitása és a rontás individualizmusa egy aranyosszéki településen	115
FODOR JÁNOS • A Securitate munkamódszerei	116
ZSEMLYEI BORBÁLA • A többnyelvűség arcai	119
BODÓ MÁRTA • Mese és gyógyítás: nem mese!	122
A Korunk könyvajánlata (<i>Kovács Kiss Gyöngy ajánlja</i>)	124

■ TALLÓ

R. L. • „Élő történelem”	125
ADORJÁNI PANNA • Kétnyelvű erotika	126

■ ABSTRACTS

.....127

■ KÉP

BARDÓCZ LAJOS

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ **Elnök:** KÁNTOR LAJOS ■ **Tiszteletbeli elnök:** DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: BALÁZS IMRE JÓZSEF ■ **A szerkesztőség tagjai:** CSEKE PÉTER (médiatudomány), HORVÁTH ANDOR (főszerkesztő-helyettes; világirodalom), KESZEG ANNA (társadalomtudományok), KOVÁCS KISS GYÖNGY (főszerkesztő-helyettes; történelem), RIGÁN LÓRÁND (filozófia) ■ **Gazdasági vezető:** MÁRTON LEVENTE ATTILA

A szerkesztői munka irányítását 2012-ben hármastanács végzi: Horváth Andor, Kántor Lajos, Kovács Kiss Gyöngy.

■ **Grafikai arculat:** KÖNCZEY ELEMÉR ■ **Titkárság:** BALÁZS JÚLIA, SASS GYÖNGYI, SÓLYOM ANNAMÁRIA
■ **A Korunk – Budapesti Porta grémiuma:** DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ **Állandó munkatársak:** EGYED PÉTER, HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN (Heidelberg), JAKABFFY TAMÁS, KOVALSZKI PÉTER (Detroit), PETI LEHEL, SZENTES ZÁGON, ZELEI MIKLÓS (Budapest)

■ A megjelenéshez támogatást nyújt a Communitas Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap, a Szabad Sajtó Alapítvány, az Új Budapest Filmstúdió és a Román Művelődésügyi és Örökségvédelmi Minisztérium

■ **SZERKESZTŐSÉG:** Kolozsvár, Str. Gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ **POSTACÍM:** 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszedés: KOMP-PRESS Kft.

■ **NYOMDA:** ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 40, fél évi előfizetés díja 20 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhid Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3.,

Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.

■ Revista apare cu sprijinul Ministerului Culturii și Patrimoniului Național

■ Revista editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. Gen. Eremia Grigorescu nr. 52.;

Cod fiscal 5149284). ■ **ISSN: 1222-8338**

KOVÁCS KISS GYÖNGY

MÍTOSZAINK NYOMÁBAN

A racionalitástól eltávolodó, mitikus gondolkodás – a maga összetett és változékony történelmi és földrajzi tagoltságában – végigkíséri az emberiség történetét. A fantázia keltette, illúziókkal és képzelgésekkel teli mitológiák napjainkban is burjánoznak, ha talán nem is oly erőteljes mértékben, mint a természeti társadalmak és az ősi civilizációk korában, a maguk félrevezető és egyidejűleg virulens mivoltában, átvészelve a különböző korokat.

A mítoszoknak sok fajtája ismeretes. Korunk nagy alapmitológéim az eredetmítoszok és a nemzetépítés folyamatával ugyancsak összefüggő nacionalizmusmítoszok, amelyekkel minden közösséggé vált nép rendelkezik. A nagy és átfogó alapmitológiák mellett, amelyek mindig egyfajta esszenciális tudást és megfellebbezhetetlen „igazságot”, valamint ezekből következő erkölcsi elveket közvetítenek, léteznek parciálisabb jellegű és jelentőségű történelmi és politikai mítoszok is. Ez utóbbiak egy-egy eseménysor, sorsforduló vagy jelentős személyiség köré szerveződnek. Ilyenek például az egyes történelmi korszakokat „aranykorként” bemutató nosztalgikus interpretációk vagy ezek ellentétjei, az ún. hanyatlástörténetek, illetve a hősök apologetikáiként tételeződő mítoszok. Nem ritka, hogy a társadalmi emlékezet egymással rivalizáló szubkulturái egyes korszakokat mindkét kategóriába megkísérelnek beilleszteni. Gyakorik az összeesküvés-elméletek, amelyek valamely nem várt és/vagy nem kívánatos esemény racionális magyarázatát helyettesítik felelősségáthárítással, projekcióval. Tipikus példája ennek az első világháborús német vereséget „ma-

A nagy és átfogó alapmitológiák mellett, amelyek mindig egyfajta esszenciális tudást és megfellebbezhetetlen „igazságot”, valamint ezekből következő erkölcsi elveket közvetítenek, léteznek parciálisabb jellegű és jelentőségű történelmi és politikai mítoszok is.

gyarázó” *Dolchstosslegende*, amely a hadvezetés hibái és a hadsereg gyengesége helyett a hátország pacifista és „felforgató” erőit ültette a vádlottak padjára. Jól ismeretek a történelem egy-egy válságos pillanatában feltűnő s egy várost, társadalmi csoportot vagy magát az egész népet, nemzetet megmentő hősök mesés és romantikus figurái, miként ezek ellentétpárjai, az árulók vagy az egyéb gonoszságot elkövető démonikus alakok is, akik minden rossz perszónifikációi.

A 19. század második felében kibontakozó szaktudományos történetírás egyik meghatározó célkitűzése a múltnak – a tévhitekkel, illúziókkal, legendákkal és előítéletekkel teli mitikus gondolkodással szemben – az ellenőrzött tényállításokra és racionális magyarázatokra támaszkodó, a „tényleges történésekre” alapuló bemutatása volt. Bár az elmúlt egy-másfél évszázadban a történetírás 19. századi eszköztára jelentősen bővült és tökéletesedett, a teljes objektivitást elérni és a nagybetűs Igazságot feltárni egyetlen nemzet egyetlen történészének sem sikerült. E maximális célkitűzés elérhetőségében többen már a kezdetekkor is kételkedtek, ma pedig szinte senki sem hisz benne. Mindeközben a történelmietlen gondolkodás különböző formái velünk élnek, a tévhitek és az előítéletek a 21. században is sokakat rabul ejtenek, s a nemzeti és egyéb mitológiák továbbra is teret hódítanak, miközben a szaktörténeteszek sokszor eszköztelenül állnak e harsány és széles körökben népszerű áltudományos interpretációkkal szemben.

Számunk történelmi összeállításának szerzői a magyar história kilenc (tév)képzetét vizsgálják meg, és ütköztetik az ezekről való bizonyított tudásunkkal. Hermann Gusztáv Mihály a székelyek minden részletében máig sem tisztázott eredetével foglalkozik, amely – éppen e bizonytalanságok okán – valóságos televénye a megalapozatlan feltételezéseknek. Szócs Tibor a „nándorfehérvári hős, Dugovics Titusz” „esetét” elemezve bizonyítja be, hogy a száraz történelmi eseményekre az idők folyamán többféle kis történet ráépül, és a kánon elválaszthatatlan részévé válik. Pálosfalvi Tamás Mátyás-portréjából – az uralkodó törekvéseinek árnyalt bemutatásával – kitűnik, miszerint nagy reneszánsz uralkodónk sokkal inkább tekinthető pragmatikus, akár könyörtelen perszonalitásnak, mint álruhás igazságosztónak – a róla később kialakult képnek ezért vajmi kevés köze volt a király valóságos személyiségéhez. Egy népszerű és széles körben elterjedt népmesei toposz rögzült a személye körül, minden bizonnyal azért, mert ő volt az utolsó erre alkalmas uralkodó a magyarság viharos történelmében. B. Szabó János „nemzeti nagylétünk nagy temetője”, a mohácsi csatavesztés legendáriumát vázolja fel, levonva a súlyos következtetést: „Úgy látszik, Adynak igaza volt, »nekünk Mohács kell«, ráadásul épp ilyen, hol romantikusan borongós, hol dühödten vádaskodó, de mindenképpen köldöknéző, a külvilágnak hátat fordító, azaz önsorsrontó Mohács-narráció...” Várkonyi Gábor megrajzolja az „ördögtől megszállt” Báthory Erzsébet „démonikus alakját”, aki „feltehetőleg nem is sejtette, hogy férje halála után egyre inkább a sárkány árnyékában élte mindennapjait, de ez a sárkány nem az ő, hanem inkább az ellene készülődők lelkében élt”. Az összeesküvés-elméletek egy lehetséges illusztrációja Csorba László Széchenyi István halálának körülményeit vizsgáló esettanulmánya, amelyben a szerző leszögezi: „A döblingi elmegyógyintézet lakójának meggyilkolása – pontosabban az erre vonatkozó hagyományanyag – ma már nem a köztörténetírás, hanem a történeti-politikai folklór, a kultusztörténet, illetve a nemzeti tudat rögeszméit elemző eszmetörténet vizsgálati körébe tartozik.” A magyar történelem „nagy árulói/árulásai” közül kettővel foglalkoznak szerzőink. A Rákóczi-szabadságharcot lezáró, 1711-es szatmári megegyezés egyik főszereplőjéről az alábbiakat állapítja meg Kalmár János: „...aligha kárhoztatható indokoltan Károlyi Sándor a szatmári megállapodás kidolgozásában vállalt szerepéért vagy annak elfogadtatásáért és aláírásáért. Mert ennél csak sokkal rosszabb lehetősége volt: az, hogy mindezt megta-

gadja. Akkor viszont az elkerülhetetlen katonai leszámolás következményeit kellett volna viselnie az országnak.” Az árulásnarratívák egy másik, a magyar történelemben igen gyakran feltűnő aktora Görgei Artúr, aki a világsi fegyverletétellel 1849-ben „adta el a hazát”, és avanszált egyik pillanatról a másikra „a magyar szabadságharc hivatalos árulójává”. „Az árulási vádat ma már magára valamit adó, komoly történész nem képviseli, s az elmúlt három évtized kutatásában e kérdésben is immár a tények és nem az előfeltevések határozzák meg a történészek álláspontját. (Vadhajtások persze vannak: 1996-ban egy kétkötetes munka bizonygatta, hogy az igazi Görgei Artúr 1839-ben elhunyt, s a gaz Habsburgok egy balkézről való gyermeke került be a helyére azzal a céllal, hogy ha majd kitör a szabadságharc, legyen, aki elárulja.) A korábban aktuálpolitikai szempontból jól használható Görgei-kérdés mára politikai érdekességét veszítette, s úgy tűnik, a jeles hadvezér végre elfoglalhatta a nemzeti panteonban azt a helyet, amely a polgári átalakulás más nagyjai mellett megilleti” – szögezi le írása végén Hermann Róbert. És végül – jóllehet nem utolsósorban, pusztán csak a kronológiai rendet követve – a sokat vitatott kérdés Teleki Pál halála körülményeit illetően. Ablonczy Balázs írásában nem kívánja cáfolni vagy megerősíteni a miniszterelnök öngyilkosságának vagy meggyilkolásának tézisé. Igyekszik azonban bemutatni mindazokat a mozzanatokat, amelyek egyik vagy másik lehetőség mellett szólnak, és mindezeket mérlegelve megoldást kínál a történet végére.

Magyar történelmi mítoszok súlypontú lapszámunk az egészséges, deheroizálástól és mitizálástól egyaránt mentes történelmi tudat kialakításához kíván hozzájárulni azzal, hogy cáfolatát adja a magyar történelem néhány igen erőteljesen élő mítosznak, és elsősorban azoknak az olvasóknak szól, akik identitásuk történelmi dimenzióját nem tévhitekre és legendákra, hanem múltunk ellenőrzött tudáson alapuló racionális magyarázataira kívánják építeni.

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

SZÉKELYSÉGTUDAT – MÍTOSZOKKAL ÉS MÍTOSZTALANUL

Nem a mítoszt vonni
meg, rombolni le,
hanem megszüntetni
„pótszer” jellegét. És
hagyni a történéseket,
régéseket, nyelvészeket
legjobb szándékuk
és tudásuk szerint
békében tenni dolgukat.

A Délkelet-Erdélyben található székelység legfőbb jellemzője, hogy az erdélyi magyarság többi csoportjától eltérően etnikai tömbben él. Ha viszont tovább elemezzük e régió és lakói arcélét meghatározó jegyeket, meglepődve tapasztaljuk, hogy megrögzött sztereotípiák dőlnek meg. A Székelyföld magyar köztudatban meggyökeresedett domináns hegyvidék jellege semmiképpen sem egyezik Marosszék túlnyomó részének vagy Udvarhelyszék délnyugati kistrégióinak természeti földrajzi adottságival. A Székelyföldön kívül élő magyar ember meglepődve tapasztalja – hosszabb itteni tartózkodás után –, hogy az általa nagyjából egységesnek képzelt székely dialektus – főleg ahogyan azt olykor pesti színészek esetlenül utánozni próbálják – nem létezik, szinte minden kistrégió népessége más-más nyelvjárási jegyekkel rendelkezik. A Tamási Áron, Nyíró József meg számtalan epigonjuk írásaiból általánosan ismert szűkszavú, eszes és mindig frappánsan replikázó havasi székelyt is hiába keressük a Kis-Küküllő középfolyásának hagymatermesztői, szőlőművesei vagy a Nyárad menti „Murokország” zöldségkertészei között. Székelyföld, népével együtt, sokkal változatosabb gazdálkodásbeli, kulturális és tájjegyeket mutat, mint azt a magyar köztudat eddig tudni vélte.

Míndezek ismeretében önkéntelenül tevődik fel a kérdés: akkor mi tartotta össze, illetve őrizte meg tömbben e régió magyar nyelvű lakosságát? A középkorban és kora újkorban erre a válasz egyértelmű volt: az oláhfalvi, csíki vagy gyergyói állattartásból és fakitermelésből élő székely, illetve alább, a folyók enyhébb klímájú termékeny völ-

gyeiben földjét művelő társa egyaránt egy komplex kiváltságrendszer kedvezményezettje volt. E kiváltságrendszer – mely igen jelentős közigazgatási szabadságokkal meg társadalmi előnyökkel járt – zálogai eredetileg a székelyek határőrzési és egyéb hadi kötelezettségei voltak. A térség geopolitikai változásai, majd a fokozatosan hódító modernizáció körülményei közt e privilégiumok rendre elavultak, mígnem – a 19. század közepétől – teljesen megszűntek. Ezt követően marad az előjogok nosztalgikus emlékezete, de felerősödik és széles körben terjed – a nemzeti romantika jegyében – a hun–székely eredetmítosz kultusza is.

A székelyek hun eredete a magyar krónikás hagyomány visszatérő tétele. III. Béla névtelen jegyzője már 1210 körül utal rá („kezdetben Attila király népe voltak”),¹ de Attila hunjaitól való leszármazásukat – a Csaba-mondával egyetemben – a „gestáját” 1282–85 között író Kézai Simon fejt ki részletesen.² A Kézai-féle eredettörténetet, kibővített formában, megtaláljuk a 14. századi krónikakompozíciókban (*Pozsonyi Krónika, Képes Krónika*), továbbá Thuróczy János 1488-ban nyomtatásban megjelent művében (*Chronica Hungarorum*).³ Visszatérő kérdés az is, hogy középkori krónikásaink találkozhattak-e valamiféle szkíta–hun–székely–magyar eredethagyománnyal vagy a korban amúgy divatos tudós kitaláció az egész. A kutatás ma erre válaszolni bizonyossággal nem tud, az viszont tény, hogy a székelység körében élő Csaba-monda népiesedett mivoltában is könyvízü, olykor olvasmányforrása is kinyomozható.⁴ Ha ennél többet próbálunk számon kérni a tényleges, a kései folklorizációtól meg nem érintett népi emlékezettől, olyasféle érzésünk támadhat, mint Sombori Józsefnek még 1817-ben: „A régi nagy világ omladékai közt mászkálunk, Pannónia, Dácia és Hunnia omladékai közt, s a vastag tudatlanság a tündérek országáról beszélget.”⁵ Ennek ellenére a hun–székely eredetmítosz (és ezen belül a Csaba-monda) széles körű folklorizációja alighanem jóval korábban kezdődött, mint a térségünkben némiképp elhúzódó nemzeti romantika kora.

Állítjuk ezt, noha első idevágó információink több mint bizonytalanok. Benkő József, a 18. századvég és 19. századelő kiváló székely polihisztorja 1791-ben arról értesíti Aranka Györgyöt, hogy az „originálból” lemásolta Nagy Mátyás zetelaki plébános, udvarhelyi esperes 1505-ben kelt munkáját a székelyek eredetéről.⁶ Ugyanabban az évben publikált latin nyelvű művében Benkő hivatkozik is Nagy Mátyás írására, ebből pedig egyértelműen kiderül, hogy a székely krónikaíró zetelaki pap a hun–székely leszármazás híve volt, szerinte „Attila székhelyét Valachiából a székelyek mai földjére szállította át, éspedig a Nagy-Küküllő folyásához közel helyezte el, ahonnan azt a helyet a mai napig Udvarhelynek [...] nevezik...” Benkőn kívül azonban senki nem látta Nagy Mátyás írását: sem az „originált”, sem a Benkő másolatát. Más forrásból közvetett információnk sincs róla, így joggal kételkedhetünk létezésében, és feltételezhetjük: az egészet Benkő találta ki a korban dívó krónikahamisítás jegyében, netán el is készült a tervezett apokrif székely krónikával, amely egyszer majd felbukkan, újabb munkát adva történészeinknek és nyelvészeinknek. De ha mégis létezett Nagy Mátyás (és a középkori krónikás hagyományokat feldolgozó, követő írása), akkor kétség nem fér hozzá: zetelaki szolgálati állomáshelyén szerét ejtette a hun–székely eredetmítosz hívei soraiban való terjesztésének.

Ha Nagy Mátyás krónikájának létezésében teljes joggal kételkedhetünk, itt van előttünk a maga kéziratos valójában Lakatos István, a Székelyudvarhelyen született és nevelkedett, a jezsuiták ottani iskolájában tanult csíkkozmási plébános 1702-ben befejezett írása,⁷ mely részletesen ismerteti a krónikás hagyomány szerinti székely eredetmítoszt, említi Csabát is, illetve az ő testvérháborúját Aladárral, amelynek nyomán a székelyek Erdélyig hegyei közé telepedtek.⁸

Lakatos munkáját Lenkowitz Andrásnak, a székelyudvarhelyi jezsuita rendház főnökének dedikálja. Ez történhetett a szerző szülővárosához való (egyéb cselekedé-

teiben is kézzelfogható) kötődése nyomán, továbbá a jezsuiták missziós tevékenysége iránti tisztelet jegyében. De az sem mellékes, hogy a jezsuiták, kik Magyarországon és Erdélyben kezdetben a katolikus Habsburgok hű szövetségesei voltak, épp e korban váltak a hun-székely-magyar eredetmítosz szorgos terjesztőivé. Számunkra különösen érdekes a székelyudvarhelyi jezsuita rendház főnöki tisztét négy ízben (1724–1725, 1738–1740, 1742–1743, 1756–1760) betöltő, 1735 és 1738 között pedig Marosvásárhelyen tevékenykedő Gyalogi János *Inclytæ et antiquissimæ Siculorum Transilvaniae, magno Attilæ Hunnorum duci* (1738) című hőseposza, amelyet az udvarhelyszéki főkirálybírónak, gróf Gyulaffy Lászlónak ajánlott. E művében Gyalogi hitet tesz a székelyek hun leszármazása mellett, egyben arra buzdítja Attila utódait, hogy vegyék ki részüket a török elleni harcból, egyeztetve így a székely eredetmítosz elemeit a Habsburg-ház érdekeivel.⁹ Arról is tudunk, hogy 1763-ban a jezsuita gimnázium diákjai bemutattak egy hun tárgyú iskoladrámát, a *Holozous hunnorum in Asia imperator* címűt, ami ismét jelzi: a „székely anyavárosban” volt érdeklődés és fogékonyság a székelyek őseinek tekintett hunok története iránt.¹⁰

A hun-székely eredetmítosz történeti alakulásának fontos momentuma 1796 ősze. Az ekkor bekövetkezett fordulat megint csak egy pap, Farkas Nepomuk János, akkor már nyugalmazott csiksomlyói plébános nevéhez fűződik. Ő hozta ugyanis nyilvánosságra az ún. *Csíki székely krónika* 1533-ra datált szövegét, állítva, hogy egy 1695-ben átírt változatról másolta. A krónika a székelyek hun származását részletekbe menően vezeti le, felsorolva a 11. századig a székelyek élén álló „főrabonbánokat”, akiket a nép szabadon választott, és akik az Attila testvére, Buda által épített várban, a Székelyudvarhely mellett emelkedő Budvár bércén székelték. Ugyanitt volt a krónika szerint a székely harcosok tanácskozási helye, itt tartott ítéletet a rabonbán a népe fiai felett, itt kerültek kihirdetésre az új törvények, itt őrizték az ezüstkeretbe foglalt kókuszdíóserleget, mely áldozati kellékül szolgált. Amikor pedig eljön az ideje, Árpád honszerző népét Zandirhám főrabonbán fogadja, és adja át vezérének a székelyek kőbe vésett hat alaptörvényét, melyek tiszteletben tartására a testvérnép felesküszik.

A csíki székely krónika előbb kéziratban terjedt (Szádeczky Lajos 1905-ben nyolc példányról tudott,¹¹ Endes Miklós 1940-es években kelt kiadatlan írásában újabb három,¹² majd 1999-ben Deé Nagy Anikó még egy példány¹³ meglétére figyelmeztet), de több magyarított változatról is tudunk. Egyik lelelkesebb propagálója Szigethi Gyula Mihály, a székelyudvarhelyi református kollégium professzora, akinek hagyatékában találjuk egyik másolatát, közleményei és kéziratok feljegyzései közt pedig rengeteg utalást arra, hogy a krónika eredetiségének elkötelezett és feltétlen híve volt. (És gondolhatjuk, 1797-ben kezdődő, 26 éves katedrai tevékenysége alatt hány jövőendő iskolamestert, lelkeszt bocsátott útjára az udvarhelyi professzor!) Kétkedve ugyan, de hitt benne Aranka György is, aki magyarra fordította és kiadását tervezte.

Nyomatásban először 1818-ban közölte Kilyéni Székely Mihály, *A Nemes Székely Nemzet Constitutói* című gyűjteményében. Tartalmi elemeinek széles körben való elterjedése, részleges folklorizálódása éppen az írni-olvasni tudás mondhatni általánossá válása korában következett be, e folyamatban pedig nagy szerep jutott (többek között) Kőváry Lászlónak, Orbán Balázsnak, Jókai Mórnak és Benedek Eleknek, illetve az ő írásaikat a társadalom minden rétegében ismertető néptanítóknak, papoknak.

Első magyar nyelvű fordítása, illetve kritikai kiadása 1886-ban jelent meg. Nagy Gézának köszönhetően.¹⁴ Noha eredetiségét már felbukkanásától fogva többen kifogásolták, Nagy Géza volt az, aki átfogó és komplex érveléssel bizonyította, hogy az 1533-ra keltezett írás nem lehet régebbi a 18. századnál. A modern forráskritika általában – Szádeczky Lajos 1905-ben publikált, az újabb kritikai kiadást kísérő tanul-

mánya nyomán – Sándor Zsigmond ifjú csíki nemesember, joghallgató hamisítványának tartja. Ezzel szemben vannak, akik úgy vélik, Sándor Zsigmond túl fiatal volt ahhoz, hogy egymagában képes legyen megírni. Maga Szádeczky is úgy látja, „hogyan e célból másnak a segítségét is igénybe vette”.¹⁵

Szádeczky 1905-ben közzétett tanulmányával az akadémiai körök számára a vita lezárult, de a sajtóban később is fel-fellángolt, napjainkban pedig híveinek szakmán kívüli tábora egyre nagyobb, nem beszélve az ún. „rabonbán poharat” (kókuszserleget) övező, a legutóbbi években nagy erővel lángra kapott különös tárgy kultuszról. A történészek mai álláspontja Szádeczky érveléséhez képest legfeljebb árnyalataiban változott. Vitatkozhatunk arról, hogy Sándor Zsigmond írta-e, hogy 1796-ban keletkezett-e, netán néhány évvel vagy éppen évtizeddel korábban, de latin szövegének a keletkezés korába nem illő szófordulatai, a benne felbukkanó magyar nevek és szavak 18. századi írásmódja, történeti következetlenségei, ellentmondásai és anakronizmusai, nem utolsósorban a székelyföldi régészeti források merőben ellene valló tanúságai alapján kénytelenek vagyunk hamisítványnak tekinteni.

És ezzel visszaérkeztünk a mába. A mába, amikor a Románia közepén élő tömbmagyar közösség, a székelység új kihívásoknak kénytelen megfelelni a hétköznapokban, a közéletben, a saját, illetve az egész erdélyi magyar kisebbség sorsának alakításában. E feltételek között indokoltnak tűnik az a tudaterősítés és -teremtés, imázs-erősítés és -teremtés, amely a mai székelység közéletében, művelődési törekvéseiben, szellemiarculat-építésében megfigyelhető. E tekintetben – s ez így természetes – több irányzat is körvonalazódik.

Kezdjük mindjárt a radikálisokkal. A Székelyudvarhelyen működő *Székely Pajzs Egyesület* a székelység múltjának tisztelétét, hagyományainak megőrzését tűzte ki célul. Ennek érdekében indították útjára 2011 októberétől a *Csaba Királyfi Népfőiskolát*. Az érdeklődők östörténettel, történelemmel, rovási írással, vallástörténelemmel, 21. századi politológiával, a magyar nyelv eredetével és történetével kapcsolatban hallgathatnak előadásokat, amelyekről az egyesület honlapja tájékoztat (www.szekelypajzs.org). Itt láthatjuk azt a bejátszást is, amelyben a Duna TV híradója határozottan pozitív kicsengésű tudósításban ismerteti a „népfőiskola” tevékenységét. Ami viszont aggodalomra ad okot, az nem is az előadások akadémiai irányzatokkal szembemenő alternatív jellege – hiszen ezt már megszokhattuk, és egyébként is kinek-kinek joga azt elfogadni és hinni, amit jónak lát –, mint inkább az üzenő rovatban gyakori rasszista felhangok meg a magyarság évezredek távlatban sikeres európai integrációját kifogásoló, szükségességét tagadó elmefuttatások. Mindezek alapján nem tartanók szerencsésnek, ha ez a csoport a székely közéletben és kultúraszervezésben hangadó pozícióba kerülne.

A mítoszok, mondák és regék alakjában jelentkező székely „virtuális múlt” sokkal józanabb módon viszonyul egy érdekes és úttörő jellegű kezdeményezés: a *Székelyföldi Legendárium* honlapja (www.legendarium.ro). A Székelyföld térképén, rajzok segítségével megjelenített és előkereshető mondákat mesélők adják elő, a legifjabb korosztály számára igen jó ismerkedési lehetőséget biztosítva a szülőföld hagyományával. A népmondák és regék együtt jelennek meg az Orbán Balázs meg előfutárai és epigonjai által jórészt költött, illetve célszerűen átírt történetekkel (amelyekben a várúrból „rabonbán” lesz, és így tovább), de ebben az összefüggésben ez nem zavaró. Nem vonhatjuk meg gyermekeinktől a mesék egyedi csodáját, a *Legendárium* mondái pedig igazi mesékként csendülnek fel, nem ígérve semmi többet, mint érzelmi kötődést a tájhoz és értékeihez. E „semmi több” határainak tisztelben tartása a *Legendárium* csapatában Miklós Zoltán néprajzkutató, múzeumigazgató feladata. A honlap a székelyföldi turizmus és kultúra eseményeiről is tudósít. Annyit azért hadd jegyezzek meg Fazakas Szabolcs székelyudvarhelyi rendező-ope-

ratőr e dicséretes kezdeményezéséről, hogy a névválasztást frappáns hangzása ellenére sem tartom a legszerencsésebbnek. A *legenda* ugyanis – a magyar nyelvben – „egyházi irodalmi műfajt” jelöl: „A keresztény egyházakban Krisztus, Szűz Mária vagy valamely szent életének, illetve élete valamely csodás elemének prózai vagy verses elbeszélése. [...] A műfaj neve onnan ered, hogy a korai keresztény gyűjtemények összejövetelein ezekből olvastak fel.” A *legendárium* pedig – ebből következően – „szentek életéről szóló elbeszéléseket tartalmazó gyűjteményes kötet; legendák – általában a névnapok naptári sorrendjét követő – gyűjteménye”.¹⁶ Ezért nyelvünkben kerülendő a „legenda” szó átvitt értelemben való használata, ami például román nyelvi környezetben teljesen természetes és általánosan elfogadott (pl. „legende istorice” stb.), talán a kezdeményező névötlete is erre vezethető vissza.

A *Legendárium* történeteihez hasonlatosan jó szolgálatot tesznek e tudatépítő és erősítő folyamatban Ambrus Lajos könyvei is (alcímük szerint: *A Székelyföld mondákban, regékben és legendákban*, illetve *Székelyföldi mondák, regék és igaz történetek*).¹⁷ Ámbár egy apró megjegyzés ide is kívánczok. Egyik kötete bevezetőjében ugyanis a szerző ekképpen ír: „*A parasztok fecsegő énekei* – miként lángot a hamuba bújt parázs – minden bizonytalansággal átmentették a magyar identitás gyökereit ide, ebbe a késői időbe. Önazonosságunk forrásait azonban nálunk sokáig az érdektelenség vagy inkább a rosszul értelmezett tudományosság sorvadni hagyta, holott bennük pótolhatatlan értékek rejtőztek, amelyek révén fenntartható és kiépíthető lehetett volna az egészséges történelmi tudat. [...] Nyilvánvaló, hogy maga a történettudomány nem épülhet a regék táplálta mítoszokra, hiába vannak jelen azok évezredek óta a nép ajkán, mert a nemzet története több és sokkal érdekesebb annál, amit minduntalan adatokkal, tényekkel és tárgyi emlékekkel kell bizonyítani. Népmondáink – még a viszonylag késői korok eseményeinek megítélésakor is – egy kicsit másképpen szólnak, mint a tudomány. És különösen igaz ez a Székelyföldre [...], hiszen itt a sajátos történelmi sors következtében más szerep jutott a nyelvnek, s más a népet formáló emlékezetnek, így a mondának és a mesének is.”¹⁸ Nos, itt már veszélyben látom ama bizonyos „semmi több” határkövet... Nem a történeteket fogyasztó gyerekek szempontjából, hiszen számukra a mese, az mese. Szüleik viszont – akik esetleg felolvassák nekik e meséket, és közben eltöprengenek bevezető soraikon – ezt másképpen élhetik meg. Márpedig, miképpen egy hajdanvolt, történelmi dolgokban némiképp jártas „pensionarius kapitány”, Kállay Ferenc vallotta – éppen a csíki székely krónika eredetiségvitája során –, „a mese nem história, a história nem mese”!¹⁹ Talán szerencsésebb, a tisztánlátás és józan önértékelés érdekében, nem keverni a dolgokat.

Nagyon jó kedvcsinálónak mutatkozik a gyerekek Székelyfölddel való ismerkedéséhez Sarány István és Péter Alpár könyve is.²⁰ A legifjabb korosztály ötletes kerettörténetbe ágyazottan ismerkedhet a székelyek lakta táj szépségeivel, értékeivel: nagyszüleinél nyaraló kolozsvári testvérpár járja Csík vidékét, és élvezzi az őket körülvevő, mondákba, regékbe szőtt mesevilágot. Az illusztrációk hangulatosak, a könyvecske (és remélhetően az egész tervezett sorozat) a székelyföldi tudat- és imázs erősítés határozottan jó példájával szolgál.

Végül pedig itt csupán megemlíteném a székelyföldi tudaterősítés és imázssteremtés azon fontos vonulatát, amelyet a „nem csak igével élünk” bölcsesség jellemezhetne. A régió döntéshozóinak azon törekvését, hogy járható közutakkal kössék össze azokat a szomszédos székely vidékeket, amelyek az elmúlt néhány évtizedben – a modern közlekedési viszonyok közepette – elszigeteltségre lettek kárhóztatva. Nagy szükség volt és van erre, hogy végre gazdasági kapcsolatok is épülhessenek e tájegységek között, hiszen a természeti viszonyok és egyéb, bonyolult tényezők nyomán a székely székek és kistrégyók a történelmük során sokkal inkább a Székelyföldön kí-

vül cserélték termékeiket, mint egymás között. A fellendülni látszó és nagy lehetőségeket tartogató helyi turizmus szempontjából is fontosak ezek az újra élő közlekedési útvonalak. Azt is érdemes feljegyezni, hogy a gazdasági arculatteremtés részeként olyan – jó stratégiával népszerűsített – termékvédjegyek és -családok jelentek meg („székely termék”, „góbé termék”), amelyek immár ismertek és keresettek helyben és külföldön egyaránt. A Székelyföld jövője szempontjából a legfontosabb volna erre az utóbbi törekvésre ráerősíteni, lépésről lépésre megteremtteni e régió – sajnos múltbeli előzmények nélküli – belső gazdasági kohézióját.

Ha viszont átfogóan szemléljük a mai székely identitás összetevőit, látnunk kell, hogy e biztató és jövőbe mutató jegyek még távolról sem dominánsak. Mint erre már utaltunk, a székely ember – falun meg városban és nem csak a radikális gondolkodású – székely mivolta meghatározó jegyeinek a valós, de még inkább a mitikus múlt elemeit tekinti. Ezt hangsúlyozza az 1921-ben keletkezett *Székely himnusz* is, mely minden székelyföldi rendezvényen, jeles alkalomkor felcsendül, de gyakori kísérője (és tiltott korszakában sem volt ez másként) akár a kocsmai együttlétnek. Ha pedig a tudomány e valósként kódolt mitikus múlt elemeit kikezdi, a székely tiltakozik vagy legalábbis elzárkózik ezek tudomásulvételétől. „A szellemi nyárspolgár – írta 1970-ben Szűcs Jenő – ma azon kesereg, hogy elveszik történelmét, holott csak a mítoszokat próbálják elvenni tőle, »nemzeti önérzetének« azokat az elemeit, melyek *emberi önérzetének* százados megcsonkítása idején pótszerként mindig rendelkezésre álltak.”²¹ Tudom, ez durván, sőt egyenesen marxistául hangzik, de elgondolkodtató. Mint ahogyan az is, hogy az angolok és franciák többnyire kibékültek azzal a gondolattal, hogy nem a Trója ostromából megmenekült ősfoglalók kései utódai, a skandináv népek is együtt élnek azzal a tudattal, hogy nem a görög danaidáktól származnak, sőt a csehek sem ragaszkodnak már feltétlenül ahhoz, hogy ősatyjuk a Babel-tornya építésénél szorgoskodó Boemus atya lett volna.²² Pedig ezek mind ugyanolyan krónikai állítások, illetve az azokból alakult hagyományok, mint a székelyek szkíta–hun eredete. A mítoszoknak megvan a maguk helye egy nép vagy akár regionális csoport lelki arculatában, megvonni őket az emberektől, például kiiktatni a gyermek- és serdülőkorúak olvasmányjaiból, gondolatvilágából szinte kegyetlenségnek minősülhet. De meg kell tanulni ezeket a helyükön kezelni. Nem a mítoszt vonni meg, rombolni le, hanem megszüntetni „pótszer” jellegét. És hagyni a történészeket, régészeket, nyelvészeket legjobb szándékuk és tudásuk szerint békében tenni dolgukat.

■ JEGYZETEK

1. Kordé Zoltán: A középkori székelység. Krónikák és oklevelek a középkori székelyekről. Csíkszereda, 2001. 14.
2. Uo. 19–23.
3. Uo. 19.
4. Erre vonatkozóan két példát szeretnék idézni. Egyik egy 1976-os gyűjtésből származó feljegyzés: „»Némródnak vót két fia, Hunor és Magyar. Kelet-Ázsiában [így!] éltek, s onnan jöttek őseink ide. Pásztorssággal foglalkoztak. Egyik legelőről a mentek a másikra, s mikor elfogyott az eleség, akkor vonultak tovább. A fiúk feleséget úgy szereztek maguknak, hogy be-betörték más törzsek területére, s onnan rabolták el. Elszaporodtak, a szomszéd népek is háborgatták, s ezért felkerekedtek, és béjötték a Kárpátokon. Itt nagy birodalmat alapítottak, s Attila lett a vezérök. Attilát 'Isten ostorának' is hívták, mert ki-kiütött más törzsekre, azért minden nép félt tőle. Attila hadaival járt erre-arra, s a többiek összeegyeztek, s megtámadták. Így meggyengült a birodalom, s szétesett. Attila elhatározta, hogy visszamegy az őshazába és onnan hoz segítséget. Háromszéken. Kásznonon és Udvarhelyszéken keresztül ahogy mentek, Attila őrséget hagyott a keleti határon, hogy itt székelyjenek addig, amíg ők visszatérnek. De ők nem jöttek vissza, hanem a magyarok. Akik a határnál székelytek, elszaporodtak, s így kapták a székely nevet.« Tartalmában ehhez hasonlatos Datki Lajos 68 éves lengyel-falvi földműves elbeszélése is. Új elem itt Csaba királyfi története és a Réka-monda. Eszerint a Brassó felé vezető úton van egy erdő, amelyet Réka erdejének neveznek. Réka, Attila felesége, itt van eltemetve egy kősziklában.” (Hermann Gusztáv: Felsőboldogfalva útján. Kézirat a szerző tulajdonában. Az írás részleteiben megjelent: Imreh István (szerk.): Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok. Buk., 1978. 215–243.) A másik forrás szintén egy udvarhelyszéki példa: „Nagyapámnak jó messze a falutól [Lövéttétől], Csik felé, a Cifrabükk határreszen volt egy [...] erdei szállása, mintegy négyholdnyi nagyságú. Hogy az egész nap ne csak az utazással teljen, korán indultunk. [...] Kikecmeregtem a szénából, s az üledeszékán bóbiskáló nagyapám

mellé kucorodtam. Tőle tudtam meg, hogy az égen látható fényes csillagösvényt Tejútnak hívják, de mifelénk, a székelyeknél Hadak útjának is nevezik. Azért – mint mondta –, mert ezen tér vissza Csaba királyfi és serege a túlvilágról, mindahányszor a székely népnek segítségére van szüksége. [...] Pár év múlva, amikor már a betűk silabizálásával jól előre haladtam, újra beszédtem a kettőnk közt a Hadak útja. Ekkor a pad ágából, a vasárnapi ruhák alól egy eléggé megviselt, tábla nélküli könyvet (a katolikus népiskolák számára kiadott magyar olvasókönyv vagy történelemkönyv volt, ha jól emlékszem, de hogy melyik osztály számára készült, azt már nem tudnám megmondani) vett elő s ezzel tulajdonképpen a maga módján elkezdte nemzeti tudatom »formálását«. E könyvben A hadak útja cím alatt olvastam először azt a rövid »népregét«, amelynek tartalmát szűkszavúan ugyan, de nagyapám velem már ismertette...” (Mihály János: Csaba királyfi nyomában. Udvarhelyi Híradó 2011 [XXII 4. sz.] A cikk szerzője, Mihály János, miután ugyanazon lap hasábjain (4, 9, 14, 19, 24, 29, 34, 44. sz.) terjedelmes sorozatban igyekszik felgöngyöltíteni a székelységben élő Csaba-monda eredetét, arra a következtetésre jut, hogy ez így, a hun–székely eredetmitosszal összekapcsolt formájában folklorizáció eredménye.”

5. Sombori József: Jegyzetek. Egy nemzeti jeles író készületére. Erdélyi Múzeum 1817. VIII. füzet. 166.

6. Tarnai Andor (szerk.): Benkő József levelezése. Bp., 1988. 315.

7. Sicilia delineata et descripta accuratius, quam hactenus, nunc ad lucem data dedicataque a. Chr. 1702. A R. P. Andreae Lenkowitz e Soc. Jesu Residentiae Udvarhelyiensis Superiori Parti multum venerando ab A. R. P. Stephano Lakatos de oppido Udvarhely Parochi Kozmasiensi die 30 October.

8. Boga Alajos: Székelyföld történetírója a XVII. században. Kvár, 1914. 68–69.

9. Hermann Gusztáv: Székelyudvarhely művelődéstörténete. Buk., 1993. 39.

10. Uo. 180.

11. Szádeczky Lajos: A csiki székely krónika. Bp., 1905. 91–92.

12. Endes Miklós: A csiki székely krónika. OSZK. Kézirattár. Fol. Hung. 2008. 2.

13. Deé Nagy Anikó: A csiki székely krónika Marosvásárhelyen őrzött másolatai. In: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya és a Csiki Székely Múzeum közös rendezésében tartott vándorgyűlés előadássorozatának jegyzetkötete. Csíkszereda, 1999. 113.

14. Nagy Géza: A Csiki Székely Krónika. Székely Nemzet 1886 (IV 140–169. sz.).

15. Szádeczky Lajos: i.m. 81–82.

16. Magyar nagylexikon. XI. Bp., 2000. 881. Vö. Magyar értelmező kéziszótár. Bp., 1972. 831.

17. Ambrus Lajos: Árpád és Balambon. Marosvásárhely, 2004; Uő: A turul fia. Székelyudvarhely, 2006; Uő: A királyné napja. Bp., 2008.

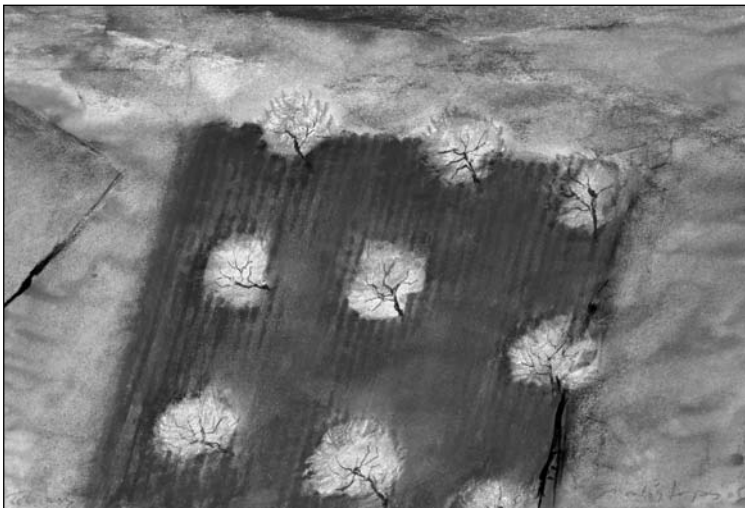
18. Uő: A királyné napja. 5.

19. Kállay Ferenc: Észrevétel a Nemzeti Társalkodó 17, 18, 21. számjai alatt felvett Megjegyzésekre, 1829-ben, a Nemes Székely Nemzetről írt könyvemre. Nemzeti Társalkodó, 1831. 173.

20. Sarány István – Péter Alpár: Mesés Székelyföld. I. Csíkszereda, 2011.

21. Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. 2. kiadás. Bp., 1984. 176–177.

22. Uo. 36.

SZŐCS TIBOR

NÁNDORFEHÉRVÁR HŐSE: DUGOVICS TITUSZ

Atörök hódítástól sokat szenvedett Magyarország múltidentitásának egyik meghatározó eleme a „kereszténység védőbástyája” elv, amely lényegében a pogány hódítókkal való szembefordulással egyidős (eszmei gyökerei egészen a tatárjárás koráig nyúlnak vissza, még ha ez nem is feltétlenül kontinuus a török kori „védőbástya” tudattal). A törökkel való küzdelem hőseként tarjuk számon Hunyadi Jánost, akinek utolsó sikeres tette „nándorfehérvári diadal” néven került be a köztudatba. Aligha kell bemutatni ezt az eseményt az olvasónak, még a történelemben kevésbé jártasak is tudnának néhány mondatot mondani róla. Az eseményeket más szempontok alapján súlyozó történettudomány is kellő teret szentel a vár megvédésének; politikai és hadtörténeti jelentőségét szemlélve bizton állíthatjuk, hogy megérdemelten kapott kiemelkedő helyet a nemzeti múltszemlélet kánonjában.¹ És ahogyan ez ilyenkor lenni szokott: a száraz eseményekre az idők folyamán többféle kis történet ráépül, és a kánon elválaszthatatlan részévé válik. A nándorfehérvári diadalt is sokan, sokféleképpen mesélték, hangsúlyozták az elmúlt bő 550 év folyamán, és korunk magyar múltszemléletébe két olyan „kísérőtörténet” került át, amely időközben fennakadt a történettudomány szűrőjén. A déli harangszó és 1456 kapcsolatát is többen megírták már,² itt most a másik ismert epizódról: a magát a törökkel együtt a magasból alávető Dugovics Titusz történetéről lesz szó. Azt előre kell bocsátani, hogy nem valamiféle „legendagyilkolást” szeretnék végrehajtani a tudomány nevében, ennél az összkép egy kicsit bonyolultabb. A

...érdeemes különbséget tenni a téves irányvonal és az igaznak tartható eseményekhez kötődő apró legendák káros volta között.

törököt a mélybe magával rántó vitéz esetének lehet történelmi valóságalapja. Inkább azt érdemes végigkövetni, hogy a középkori történet hogyan változott az idők folyamán, mi az, ami még eredeti belőle, és mi az, ami a későbbi korok hozadéka. Azt a kerek, ma is élő alakját, amit ismerni szoktunk, a 19. század második felére, végére nyerte el, és amely a következőképpen hangzik: az 1456. július 21-én lezajlott nagy török ostrom alatt egy török katonára ki akarta tűzni a lófarkas zászlót az egyik toronyra. Hunyadi régi katonája, Dugovics Titusz, aki már a várnai csatában is ott harcolt ura oldalán, megpróbálta megakadályozni mindezt. Miután másféleképpen nem sikerült neki, megragadta a zászlós törököt, és együtt zuhantak le a mélybe, ahol mindketten szörnyethaltak. Mindez bátorságot öntött a többi védőbe is, akik újult erővel folytatták a küzdelmet. Legismertebb képi illusztrációként Wagner Sándor festménye szolgál, amelyen Dugovics a fal tetején éppen átkarolja az ostromlétrán felfelé mászó janicsárt.³ Lássuk tehát, hogyan jutottunk el odáig, hogy ez a történet így megszülethessen.

A kiindulópontot természetesen Nándorfehérvár 1456. évi ostrománál célszerű keresni. Az ostromról sokan sokféleképpen írtak, közülük kortárs (vagy kvázi kortárs) krónikása nem akadt a hőstettnek. A középkori források közül egyedül a Mátyás, majd később II. Ulászló udvarában élő és dolgozó humanista történétíró, Antonio Bonfini szól a vitézről. A következőképpen írta le a történeteket: „Emlékeznek egy zászlóval odalopakodó törökre, aki gyorsan kúszott fölfelé, a legmagasabb toronyra, hogy királyának jelvényét annak a csúcsára kitűzze, és ezzel bátorságot öntsön a többiekbe, akik még nem nyomultak be, hogy ők is jöjjenek a városba, a magyart pedig le akarta hajítani, hogy a keresztényeket elcsüggyesse. Nyomban utánaered egy magyar, és mielőtt amaz a nemzeti zászlót ledobná, a torony tetején verekedni kezdenek. És mert a magyar másképp nem tudja megakadályozni, megragadja a törököt, és a legmagasabb csúcsról azzal együtt a mélybe veti magát.”⁴ Ha az itt olvasottakat tekintjük a történet magvának, akkor Bonfini híradása és a 19. századi Dugovics-történet között néhány apróbb és egy lényeges különbség figyelhető meg. Apróbb eltérés, hogy Bonfininél a török egy toronyra kapaszkodik föl, a magyar vitéz pedig alulról utánamászik. Ettől eltérő változat egyébként semmilyen leírásban sem olvasható, egyedül Wagner Sándor festette meg úgy a történeteket, mintha a magyarok a fal tetején lettek volna, a törökök pedig ostromlétrákon igyekeznének fölfelé, ami sokaknak vésődött így be vizuálisan. Ezen a lényegtelen elemen túl egy másik eltérés, hogy Bonfini a tágabb szövegekörnyezetben nem vont semmilyen összefüggést a vitézi tett és a törökök várból való kiverése között, az epizódot inkább csak „kis színesként” közölte, a törökök kiszorítását Hunyadinak és a többi főnemesnek tulajdonítva. A legfontosabb különbség pedig, hogy Bonfini nem nevezi meg a magyar katonát, ám kétszer is kihangsúlyozza nemzetiségét (Dugovics Titusz etnikai hovatartozását általában nem firtatják, bár a család szláv eredetét nem lehet eltagadni). A középkori források számbavétele kapcsán nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy egy másik esemény, Jajca 1464. évi ostroma kapcsán is olvashatunk egy ugyanilyen hőstettet végrehajtó névtelenről. A boszniai Jajca vára többször is gazdát cserélt ez idő tájt, a Nándorfehérvár alól visszavonuló II. Mehmed szultán 1463 késő tavaszán nyarán lezajlott hadjárata során foglalta el, hogy aztán Mátyás 1463 végére vissza is foglalja tőle. A következő év nyarán Mehmed ismét hadjáratot vezetett a vár újbóli megszerzésére. A július–augusztus folyamán zajló ostrom török kudarccal zárult, a szultán Mátyás közeledtének a hírére visszavonult.⁵ A nándorfehérvári Névtelenről író Bonfini itt is elmeséli szinte ugyanilyen módon a történeteket, az utolsó nagy török roham kapcsán: „A törökök akkora lendülettel másznak fölfelé a falakon, hogy sokan felhágnak az oromzatra és a párkányra, úgy látszik, hogy több falszakaszon kitűzik a zászlójukat, de aztán a városbeliek visszavetik őket. Megemlékeznek egy ma-

gyar ragyogó hőstettéről, aki észrevette, hogy egy török ki akarja tűzni a császári jelvényt az egyik toronyra, mire a magasból a támadóval együtt levetette magát a mélybe, hogy továbbra is Corvinus zászlaját lássa mindenki.”⁶ Az itáliai humanista itt is egy meg nem nevezett, de hangsúlyosan magyar nemzetiségű vitézt említett. Hogy nem csak arról van szó, Bonfini egyszerűen átírta az 1456-os tettet erre az eseményre is, mutatja, hogy mások is írtak erről a vitézről. A szerbiai származású Konstantin Michalovic di Ostrovica változatos karriert járt be, 22 éves kora körül törökök rabolták el, majd janicsárnak állt. A Jajca közelében fekvő Zvecaj várának parancsnoka volt, amikor az említett ostrom zajlott. II. Mehmed visszavonulása után vára Mátyás kezére került, és ezután visszatért a keresztény hitre. Élete hátralévő részét Magyarországon, majd Cseh- Morva- és Lengyelországban töltötte.⁷ Bár Jajca ostrománál személyesen nem volt jelen, híradásai mégis elsőrangúak, hiszen a közelben, kortársként élte át az eseményeket, értesülései nyilván első kézből, nem sokkal az ostrom utánról származtak. Későbbi visszaemlékezéseiben a következőképpen ír: „Már megkezdték az ostromot, s a császári zászló megjelent a város falán, amikor az egyik védő birokra kelt a zászlótűző janicsárral, s mindketten lezuhanván, szörnyethaltak. Mikor a császár ezt a vitézséget maga előtt látta, s meggyőződött a vár bevehetetlenségéről, ágyúit a Verbász folyóba vetette egy vízesés alatt közel a városhoz, hogy senki ki ne vonathassa, és visszavonult.”⁸ Bonfini és Konstantin Michalovic di Ostrovica műve egyaránt csak a 16. század közepén jelent meg nyomtatásban, és szövegeik között semmilyen komolyabb összefüggést nem lehet felfedezni, így a jajcai névtelen képét két, egymástól független híradás is erősíti. Elgondolkodhatunk arról, hogy a jajcai és a nándorfehérvári eset közül melyik az eredeti. Ha ragaszkodnánk ahhoz, hogy itt azonos motívumról van szó, és az egyik eset a másik irodalmi mintájául szolgált, akkor kénytelenek lennénk azt gondolni, hogy a hőstett valójában Jajcánál történt meg 1464-ben. Hiszen Konstantin révén feltehetjük, hogy már az ostrom után is keringett egy hír az önfeláldozó vitézről, amely Bonfininél is megjelent. A humanista történetíró pedig a nyilvánvaló párhuzamok miatt a híresebb nándorfehérvári ostromra is visszavetítette ezt a történetet (az ilyesfajta módszer korántsem volt idegen a kor történetírásától). Természetesen az is elképzelhető, hogy ténylegesen két külön vitézről van szó, sajnos ebben a kérdésben aligha fogunk tisztán látni valaha is. A középkori forrásokból ennél többet nem lehet kihozni. Hogy tehát mi lehet az eset valóságmagva, azt a fentiek alapján mindenki eldöntheti magának. A továbbiakban vizsgáljuk meg, hogyan lett a névtelen magyarból a szláv Dugovics Titusz.

A kora újkor folyamán – bár Bonfini műve ismert és elismert volt hazai körökben – nem foglalkoztak sem a nándorfehérvári, sem a jajcai Névtelennel. Pedig nem egy történeti munka dolgozta fel ezeket az eseményeket, ám a hőstettek említését mindig átugorták még azok az írók is, akik egészen szorosan követték Bonfini vezérfonálként. Székely István, Heltai Gáspár, Pethő Gergely magyar nyelvű történeti munkái éppúgy nem szólnak a vitézről, mint a Jajca ostromát Bonfini alapján összefoglaló Zrínyi Miklós a hadelméleti munkájában, ahogy a 18. század jezsuita történetírói iskola kiemelkedő alakjai (Timon Sámuel, Palma Károly Ferenc, Pray György, Katona István) is említetlenül hagyták a latin összefoglalásokban.⁹ Tény, hogy a 16–18. század magyar emlékezete „elfelejtette” mindkét hőstettet, ám ebben felesleges lenne valamiféle koncepciót keresni. Ezzel egyidejűleg viszont a cseh történetírás fölfedezte magának a nándorfehérvári vitézt (a jajcai történetet szintén elfeledve), és mindjárt ki is sajátította magának. 1458-ban jelent meg a későbbi II. Pius pápa, humanista „polgári” nevén Aeneas Sylvius Piccolomini *Historia Bohemica* (Csehország története) c. műve. Piccolomini ebbe az összefoglalásba belevette a két évvel korábbi nándorfehérvári diadal részletes leírását is (a Névtelen hőstettét nem említve). Ezzel olyan mintát adott későbbi, cseh nemzetiségű követőinek is, amelytől sokáig nem

tudtak elszakadni, így a 16. század folyamán a legtöbb országtörténetük egy hosszabb-rövidebb tárgyalás erejéig kitért a nándorfehérvári diadalra. A hőstettet egészen Bonfini nyomtatásban való megjelenéséig nem idézték, ám 1543-ban Bázelen kiadták művének egy részletét, amely mind a nándorfehérvári, mind a jajcai részt magába foglalta. A következő évtizedekben sorra jelentek meg további teljes és részleges kiadásai, sőt német fordításai; Bonfini ekkorra belekerült a nemzetközi késő reneszánsz vérkeringésbe.¹⁰ A művet cseh történetírók is gyorsan „lereagálták” – Johannes Dubravius 1552-ben megjelenő Csehország-története már ki is egészítette a maga Nándorfehérvár-leírását az önfeláldozó vitéz alakjával. De Bonfinihoz képest ki is bővítette a történetet, amely inentől kezdve már önmagában mintaadó volt követői számára. A következőképpen írt: „Az élenjárók között pedig át kell nyújtani a dicsőség méltó címét egy cseh vitéznek is, aki mikor látta, hogy egy török a török hadijelvénnel és zászlóval már feljutott a falra, és hogy ez a katonák közül többeket félelemmel töltött el, birkózva átkarolván a csúcsra feljutni készülő törököt, megkérdezte a lentebb álló Kapisztránt. Ha – mondta – a saját akaratomból a falról ezzel a kutyával levetem magam, ott együtt meghalván, mit gondolsz, mi lesz a lelkeimmel? Ő azt felelte: kétségkívül üdvözülni fog. Mindjárt lerántotta magát és a törököt, és az ellenség és az ő halála révén az egész életét feláldozta a társaiért úgy, hogy azok felbátorodtak, hogy üldözzék a menekülő törököket is.”¹¹ A fiktív párbeszéd beiktatása mellett (amellyel a teológiát is végzett szerző az egyház által elítélt öngyilkosság tényét kívánta cáfolni) megbújik az a másik különbség, amelyre a fő hangsúly kerül az elkövetkező időkben: cseh nemzetiségűnek titulálta a vitézt. Mindezt a cseh Dubravius önkényes változtatásának kell tartanunk, mert a tágabb szövegekörnyezet megvizsgálva azt látjuk, hogy bár az ostrom leírások vezérfonala Piccolomini 1458-as műve volt, használta Bonfini is, így az önfeláldozó vitéz képe tőle kerülhetett át – minden egyéb eltérés Dubraviushoz köthető.¹² Dubravius műve egy öngerjesztő folyamatot indított el: követői már belevették munkájukba a cseh vitézt, amely egyre inkább az ottani hősi kánon részévé vált, így emlegetése még inkább „kötelezővé” lett. Elszakadva a szoros értelemben vett országtörténetektől, szinte bármilyen kontextusban megjelenhetett. Martin Boregk német nyelvű *Bohemica Chronica* (1587), Daniel Adam z Veleslavina *Kalendár historický (Történeti kalendárium)* c. műve (1578, 1590), Lucas Wadding ferences szerzetesek életét tárgyaló könyve (1637), Thomas Joannes Pessinának a Morávia-története (1677), Amadeus Hermannak a Kapisztrán-életrajza (1700) egyaránt szól a cseh hősről, néhol egészen hosszú áriákat zengve róla.¹³ Érdekesség, hogy a 17. század folyamán már észrevették, eltérés van Bonfini és Dubravius között a hős nemzetiségét illetően. Pessina meg is jegyezte: „Bonfini magyarnak nevezi [ti. a vitézt]: de helytelenül és más történetírók tanúsága ellenében.”¹⁴ A nagyvonalúan többes számba tett „más történetíró” természetesen az általa is szó szerint hivatkozott Dubravius volt. Ugyanígy észrevette a különbséget, és azonnal Dubravius javára döntött Amadeus Hermann is. Ennek nyilvánvaló okát Pessina le is írta: „A híres hős neve nem maradt ránk, amiért is az ő egész dicsősége hazájának és nemzetének vált ékességére.”¹⁵ Az ekkor már kétségtelenül létező kora újkori nemzettudat számára nem volt mindegy, hogy a hős melyik náció szülötte, bár – mint láttuk – magyar részről senki nem reagált mindezekre, a csehek a már régóta halott Bonfinivel vitakozhattak csak.

A modern nemzeteszme hajnalán, a felvilágosodás kísérette 18. század végére magyar részről is figyelem terelődött a hősré. Nem a hivatásos (és ekkor már mondhatjuk, hogy tudományos) történetírás érdeme volt mindez, hanem a magyar nemzeti tudatot szítani kívánó szerzőké, gondolkodóké. Ebben az időben a figyelem középpontjába került a nyelv művelés és -ápolás, az addig is ismert magyar nemzeti múlt ilyen célzatú újrafelfedezése. Ekkor kezdték kialakítani (természetesen előzmények-

re építve) azt a „nemzeti kánont”, amely főbb vonalaiban a mai napig érvényes és meghatározza az átlagember műltfelfogását. A műltről alkotott kép egyik fontos hor- dozója lett a szépirodalom, illetve az ettől nem mindig egyértelműen elválasztható irodalmias stílusban megírt történelmi elbeszélések. A történettudomány nemegyszer csak lereagálni tudta mindezt, és az egyes hősöket, epizódokat utólagosan illesz- tette bele a nemzeti történelem „kötelezően elmondandó” csokrába. Az önfeláldozó vitéz alakja a 18. század végére még nem épült bele annyira a közgondolkodásba, hogy egyértelműen Nándorfehérvárhoz kössék. Pétzeli József 1788-ban „az olvasás- ban gyönyörködő ifjaknak kedvéért” összeállított hősi példatárában már említi őt, de Jajca ostroma kapcsán: „...mikor egygy Jantsár a toronyba fel-menvén a Török zászlót az ablakon ki-nyújtotta, egygy vitéz Magyar fel-szaladott utánna által-ölelvén magával egygyütt alá rántotta, ekképpen mint egygy második Decius a Haza javáért magát fel-áldozta s a Várost az ellenség kezéből meg-szabadította” – írta Pétzeli.¹⁶ Az a kép, hogy az ismételten magyarrá lett vitéz a haza javáért áldozta fel magát, a 18. század végének, 19. század első felének állandóan visszatérő eleme lett, de alakja végül a nándorfehérvári ostromnál állandósult. 1809-re pedig Kisfaludy Sándor szemé- lyében a szépirodalom legmagasabb szféráiból akadt krónikása és magasztalója a Névtelennek. Kisfaludy a *Hazafiú szózat a magyar nemességhez* c. művében már a legnagyobbakkal állította párhuzamba a katonát, aki levetette magát a „bizonyos, szörnyű, de örökön-örökké szép és dicső maradandó hazafiúi halálba. [...] Mútius, Horatius, és mások többet tettek-e Rómáért? – E Bajnoknak nevét, kinek jeles tette a Görögöknél Homért, a Rómaiaknál Virgyílt érdemelt volna, nem is említi a Magyar Krónika...”¹⁷ Az 1816-ban Hunyadi Jánosról írt drámájában szintén fontos szerepet kap a Névtelen, akinek tettét a drámában V. László király is fennen magasztalja.¹⁸ Az epika és a dráma mellett a líra is felfedezte magának a hőst, Vörösmarty Mihály két verset is szentelt az alakjának 1823-ban és 1831-ben (*Nándorról*, illetve *A nándori to- ronyőr*), és még 1808-ban egy német nyelvű vers is megjelent a tetről Johann Karl Unger tollából – ez utóbbi érdekessége, hogy a költői szabadságnak engedve Hans Körmendnek, vagyis Körmendi Jánosnak keresztelte el a Névtelent.¹⁹ Ebben a szelle- mi közegben állt be egy fontos fordulat.

1821 nyarán Döbrentei Gábor, a kor egyik híres irodalmára, nyelvújítója (a „tör- ténelem” szó megalkotása hozzá fűződik!) a Vas megyei Szombathelyen járt, ahol egy beszélgetés során említették neki, hogy napvilágra került a nándorfehérvári hős neve – a vármegye egyik esküdtjének, Dugovics Imrének a birtokában van egy okle- vél, amelyet Mátyás király adott ki 1459. június 22-én, és amelyben Dugovics Titusz fia, Bertalan számára a Pozsony megyei Tejfalut adományozta apja hőstette miatt. Döbrentei rögvést nyomozni is kezdett, Dugovics Imre pedig átadta neki az okleve- let (amelyről kiderült, hogy csak egy néhány hónapja készült másolat), és két másik kora újkori dokumentumot is, amely szintén említi Titusz hőstettét. Döbrentei mind- erről cikket írt a kor egyik olvasott és elismert lapjában, a *Tudományos Gyűjtemény- ben*. A cikk 1824-ben jelent meg, bár addigra már szóban is terjedni kezdett a Dugovics Titusz név.²⁰ Döbrentei közölte a három dokumentumot szó szerinti átírás- ban – mivel a neki átadott példányok azóta elkallódtak, ezért a nála nyomtatásban megjelent szövegek számítanak a kérdés „primer” forrásainak. Mátyás oklevelének szövegét nemcsak leköszölte, de – mint írta – ki is egészítette más korabeli oklevelek alapján, nem jelölve külön, hogy mi származik tőle, és mi abból a másolatból, amit Dugovics Imre átadott neki, ezzel még jobban megnehezítve a forráskritikai vizsgá- latokat. Döbrentei nagyobb teret szentelt annak a bizonygatására is, hogy Dugovics Titusz a neve ellenére mindenképpen magyar volt, és nem horvát.

Mátyás ezen oklevele nem került be a cikk elején felsorolt, a nándorfehérvári tet- tet említő középkori források közé. Mindez azért történt, mert az oklevél hitelessége

hagy némi kívánnivalót maga után. Dugovics Imre elmondása szerint 1821 májusában jutott hozzá az oklevél eredeti példányához, a „reá szállott” családi levéltárból. A szakadozott diplomát Kresznerics Ferenc sági plébános írta át neki, Döbrentei csak ezt az átírást látta, és ezt közölte (pontosabban annak az általa kiegészített verzióját). Ettől természetesen még nem lenne okunk kétkedni az oklevél hitelességében, a gond csak az, hogy ha a szöveget összevetjük egy másik, eredeti példányban is fennmaradt, szintén 1459. június 22-i oklevél szövegével,²¹ akkor komoly párhuzamokat fedezhetünk fel – mondhatjuk, hogy a Dugovics-szöveget szinte a fennmaradt eredeti alapján fogalmazták. A Dugovics-oklevél szerint Mátyás megfontolván Dugovics Titusz hűségét és Mátyás apjának, Hunyadi Jánosnak tett hű szolgálatait, amelyeket a várnai csatában, majd Belgrád ostromakor teljesített, magát az ellenséggel együtt a toronyból levetvén, a Tejnek nevezett Pozsony megyei birtokot adományozza Titusz fiának, Bertalannak, amely Tej birtok Khutalfalvi Darus György magszakadása folytán a koronára szállt.²² A mintául szolgáló oklevél szerint Mátyás a vasvári káptalan-
nak írt, hogy Sitkei Bertalant iktassák be egy birtokba (a birtoknév szakadás miatt nem olvasható), amelyet Bertalan Mátyásnak és apjának, Hunyadi Jánosnak tett hű szolgálatai fejében kapott meg, és amely Antalfalvi Danius György magszakadása folytán a koronára szállt. A tartalmi hasonlóság mellett az összekötő szövegek közt is rengeteg szó szerinti egyezés található, csak éppen ahol az eredetiben Bertalan neve található, ott az a Dugovics-levélben ki van cserélve Titusz nevére, de a Bertalan nevet sem hagyták „kárba veszni”: megtették őt Dugovics fiának. Az a név is nagyon hasonló, akinek a magszakadása folytán az adományozott birtok korábban a koronára szállt.²³ Mindez már önmagában is roppant gyanússá teszi a Dugovics-szöveget, de ha nem formailag, hanem történetileg elemezzük ki, akkor is zsákutcába visz. Mert a szöveg szerint a Pozsony megyei Tejfalu 1459 előtt egy bizonyos Khutalfalvi Darus György birtokában lett volna, és annak halálával a koronára szállt, majd Mátyás 1459-től a Dugovicsoknak adományozta. Nos, ha mindezt összevetjük azokkal a forrásokkal, amelyek a ténylegesen létező Tejfalu 15. századi történetéről szólnak, akkor azt látjuk, hogy ez így nem lehet igaz. A falu ekkor a Görgetegi família kezén volt, 1456-ban kapta meg V. Lászlótól Görgetegi Zsigmond három fia. Az 1480-as években a falu a Nagylucsei család tulajdona, de a tagjai pereket folytatnak a Görgetegiekkel a tulajdonjogról. Ezen két família birtokolta Tejfalut ekkortájt, sem a „Khutalfalviak”, sem a Dugovicsok nem játszottak szerepet a település körül.²⁴ Nem állunk jobban azon két dokumentum hitelességével sem, amelyeket szintén Dugovics Imre adott át Döbrenteinek. Az egyik magyar nyelvű levél 1588-as keltezésű, és említenek benne egy nemes Dugovicsot, aki az eredetét „az nagy withiz Belgrády Thitushoz tette”, és nemeslevele is nála van. Ám a tények azt mutatják, hogy a Dugovicsokat csak I. Lipót nemesítette 1674. augusztus 25-én, Bécsben kiadott nemeslevelével.²⁵ Ebben Lipót úgy hivatkozik a családra, mint akik a nem nemesek (*ignobiles*) közé tartoztak, és csak ezután váltak nemessé.²⁶ A másik egy 1705-ös keltezésű menlevél Bercsényi Miklóstól, amelynek szövege alapvetően hitelesnek tűnik, de stílusidegen betoldásként megemlítik, hogy a tejfalui Dugovics György, „kinek Tit Eleje Belgrádi toronál Magyar mód el hót”, mint német követ Gyöngyös felé tart, biztosítsanak szabad utat neki. Nemcsak az a baj, hogy az ilyen menlevelek lényegre törő és hivatalos szövegében általában sem térnek ki az ott említettek családi viszonyaira, de itt ráadásul úgy beszélnek Tituszról, mintha személye az egész országban közismert lett volna – holott láthattuk, hogy a 18. század végéig a magyar emlékezet még Névtelenként is elfelejtette alakját, és a neve – Dugovics Imre színre lépéséig – azután sem élt a köztudatban.²⁷

Ha el is fogadjuk a három dokumentum hamis voltát, és azt, hogy a Dugovics család nem kapcsolható össze a nándorfehérvári Névtelennel, választ kell adni arra,

hogy Imre miért akarta mégis ezt a látszatot kelteni 1821-ben. A család irataiból tudjuk, hogy a 18. század végére már két ága volt a Dugovicsoknak: egy Pozsony megyei, és egy Vas megyei. Tefalu a 17. századtól került a Pozsony megyei ág birtokába, ezért szerepel hát Mátyás fiktív adománylevelében is ez a település. A Pozsony megyei ág számára gondot jelentett a nemességük igazolása, mert összesen egy példányban volt kiállítva címeres levelük (mint láttuk, I. Lipót adta nekik 1674-ben), és az a Vas megyei ág tulajdonában volt. Tudjuk, hogy már 1788-ban is pletykáltak a Pozsony megyei Dugovicsok nem nemes voltáról. A Vas megyei ág aztán 1804-ben kihalt, és a Pozsony megyeiek átköltöztek Vas megyébe, de a nemesi címük jogtalan használata továbbra is beszédtéma maradt, míg végül 1816-ban perbe is fogták őket emiatt. Dugovics Mihály (az ügyet elindító Imre apja) végül a családi levéltárat bemutatva igazolta, hogy Lipót valóban nemesítette őket.²⁸ Fontos látni, hogy ekkor az egész családi hagyatékot megmozgatták, de még nem hivatkoztak Mátyás király semmilyen adományára és semmilyen 1674 előtti nemességre. Az „ősgyártást” ezek után már a perbe fogott Mihály fia, Dugovics Imre végezte el 1820–21 folyamán, családja hírnevét emelendő. Túl sok választása nem volt, ha neves őst akart kreálni maguknak, hiszen a nándorfehérvári Névtelen volt az egyetlen, akit – ismeretlensége okán – bekapcsolhatott a családjába. Valószínűsíthetjük, hogy csak a megyéjében szeretett volna ezzel elismertséget kivívni a megtépázott Dugovics név számára (hiszen egy ilyen nemességi per még pozitív végződés esetén is nagy szégyen volt), ám Döbrentei Gábor hazafias lelkesedésének köszönhetően a hír túlnőtt a helyi kereteken, és Titusz személye gyorsan beépült a nemzeti panteonba. Elfogadta az irodalom és a történetírás is. Czuczor Gergely 1832-ben a „honi ifjúságnak” ajánlott művében már ott találjuk a Dugovics Titusz név említését, és hamarosan megjelent a hivatásos történetírásban is.²⁹ A honi tudomány – bár apróbb kétkedések mindig is voltak – az 1990-es évektől kezdett el csak gyanakodni a név és az esemény összekapcsolásának hitelességét illetően, amely kétkedés az ezredforduló környékén és azután már több írott munkában is helyet kapott.³⁰

Az áttekintés végére érve levonhatunk ugyan olyan sommás konklúziókat, hogy „Dugovics Titusz nem létezett”, de ez – bár szoros értelemben véve igaz – nem lenne teljesen igazságos sem a középkori Névtelennel szemben, sem mindazzal szemben, amit jelképez. Valószínű, hogy Dugovics neve az oktatás révén továbbra is benne marad a köztudatban, de ez így van rendjén. A társadalomnak szüksége van olyan fogódzókra, amelyek segítik azonosulni a múltjával. Ilyenkor a történész ugyan gyakran érezheti úgy, hogy kicsúszott a kezéből az irányítás, és az emberek nem csak a tudományosan elismert múlthoz ragaszkodnak (erről leginkább a magyar őstörténettel és a 20. századdal foglalkozók tudnának mit mesélni). Magam úgy érzem, hogy egyrészt az egészséges és komoly hányattatásoktól mentes nemzettudat megengedheti magának azt a „luxust”, hogy csak a tudományosan is igaznak tartható történelmi irányvonal mentén tekintsen önmagára, ha pedig nem, akkor a történészeknek feladata ebbe az irányba terelni a társadalmat. Am nem kell átesni a ló túlsó oldalára azzal, hogy minden nem teljesen igazolható elemet ki akarjunk gyomlálni, érdemes különbséget tenni a téves irányvonal és az igaznak tartható eseményekhez kötődő apró legendák káros volta között. A Dugovics Titusz név megléte ez utóbbihoz sorolható, és bár nem árt tisztában lenni az igazsággal, talán nem baj, ha a köztudatban őerte is szól az a bizonyos „déli harangszó”.

■ JEGYZETEK

1. A legújabb, nagyon jó összefoglalás Cseh Valentin: Nándorfehérvár ostroma 1456. Keszthely, 2007.
2. Pl. Érszegi Géza: Az év minden napján délből mindörökké harangozni kell... In: Visy Zsolt (szerk.): Déli harangszó. Tanulmányok a pápai rendelet félezeréves jubileumára. Bp., 2000. 187–202.
3. Rengeteg munkát lehetne idézni a Dugovics-történettel kapcsolatban, lásd pl. Simon István (szerk.): Hősök. Akik a nemzetért éltek, haltak. Bp., 2008. 142. A borítón megtaláljuk Wagner Sándor említett festményét is.

4. Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. (Ford. Kulcsár Péter) Bp., 1995 (a továbbiakban Kulcsár: Bonfini) 676. Latinul: Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum decades. (Ediderunt I. Főgel; B. Iványi; L. Juhász) I–IV. Lipsiae, 1936–1941 (a továbbiakban Bonfinis: Decades) III. 186. (3. 8. 83–85.)
5. E. Kovács Péter: Jajca 1464. évi ostroma. „Amikor a hollós nindzsák délre mentek büntetni a muzulmán”. In: Hausner Gábor (szerk.): Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Bp., 2005. 403–418. (a továbbiakban E. Kovács: Jajca)
6. Kulcsár: Bonfini 736; latinul: Bonfinis: Decades III 246–247. (3.10.341–342.)
7. E. Kovács: Jajca 404–405.
8. Thallóczy Lajos: Jajca (bánság, vár és város) története 1450–1527. Az oklevéltárat szerkesztette Horváth Sándor. Bp., 1915. (Magyar történelmi emlékek. Első osztály: okmánytárak 40.) 322.
9. Minderről részletesebben Szócs Tibor: Egy „legendás” hős: Dugovics Titusz története. Hadtörténelmi Közlemények 122 (2009). 3–35. (a továbbiakban: Szócs: Dugovics) 12–13.
10. Bonfini művének kéziratait, részleges és teljes kiadásait, fordításait részletesen számba veszi és taglalja a kritikai kiadás első kötetének az előszava: Bonfinis: Decades I XXXIII–LIV.
11. Ioannes Dubravius: Historiae regni Bohemiae, de rebus memoria dignis, in illa gestis, ab initio Boiemororum, qui ex Illyria venientes, eandem Boiemiam, in medio propemodum superioris Germaniae sitam, occupaverunt. Libri XXXIII ex fide tandem narrationeque historica scripti, abctet cito, si sat bene. S.l., 1552. 182v. (XXIX. könyv).
12. Ennek részletesebb kifejtését lásd Szócs: Dugovics 7–8.
13. Szócs: Dugovics 8–12.
14. Thomas Johannes, Pessina de Czechorod: Mars Moravicus sive bella horrida et cruenta, seditiones, tumultus, praelia, turbae... et alia id genus mala, quae Moravica hactenus passa fuit. Praegae, 1677 (a továbbiakban: Pessina: Mars Moravicus) 677.
15. Pessina: Mars Moravicus 676–677.
16. Pétzeli József: Haszonnal mulattató mesék, melyeket rész-szerint Esőpusból vett rész-szerint maga tsinált, s az olvasásban gyönyörködők ifjaknak kedvekkért könnyen érthető versekbe foglalt Pétzeli József. Győr, 1788. 330–331.
17. Kisfaludy Sándor: Hazafiúi szózat a magyar nemességhez. Pest, 1809. 35–36.
18. Kisfaludy Sándor: Hunyady János. Históriai Dráma. Buda, 1816. 283–285.
19. A művek pontos hivatkozásait és egyéb említéseket lásd Szócs: Dugovics 13–16.
20. Döbrentei Gábor: Dugovics Titus, ki magát, csak hogy Nemzete győzzön, halálra szánta. Tudományos Gyűjtemény 8 (1824). VIII. 16–28. (a továbbiakban: Döbrentei: Dugovics Titus).
21. Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár 68385.
22. Az oklevél teljes latin szövege és magyar fordítása Szócs: Dugovics 23, illetve 99. lbj.
23. Részletesebben, a szövegek összehasonlításával Szócs: Dugovics 25–26.
24. Házi Jenő: Pozsony vármegye középkori földrajza. Pozsony, 2000 (Csallóközi Kiskönyvtár) 500–501.
25. Vas Megyei Levéltár. IV. 1. d. Vas vm-i nemesi közgy. ir., nemesi pörök, irományok. Fasc. 21. No. 8. (a továbbiakban VML, Dugovics-per) 7–8. lap.
26. VML, Dugovics-per, 7. lap.
27. A dokumentumok részletesebb elemzése: Szócs: Dugovics 27–29.
28. VML, Dugovics-per 1–8. lap; Szócs: Dugovics 29–30.
29. Összefoglalóan Szócs: Dugovics 19–21.
30. Pl. Magyar Nagylexikon. VI. Bp., 1998, 824; E. Kovács Péter: Hétköznapi élet Mátyás király korában. [Bp.] 2008 (Mindennapi történelem) 147; Nagy György: Magyarország apróbetűs története [Bp.] 2010. 73; Nagy csaták. Világtörténelem 3. Bp., 2011. 28; Cseh Valentin: Nándorfehérvár 1456. Nagy-Magyarország 3 (2011) 4. sz. 48–57, 56.

PÁLOSFALVI TAMÁS

IGAZSÁGOS VOLT-E MÁTYÁS KIRÁLY?

Mátyás király móresre tanítja a munkáért veréssel fizető kolozsvári bírót. Mátyás király megjutalmazza a szegény embert, de megbünteti a hasznosó gazdagot. Mátyás király megleckézteti a nehez paraszti munkát semmibe vevő nemesurakat. Ki ne ismerné Magyarországon e történetek különböző változatait, feldolgozásait, írott és képi formában? Részei a nemzeti emlékezetnek, fordulataik szólássá rögzülve („egyszer volt Budán kutyavásár”) mindennapi nyelvhasználatunk részei, és alighanem döntő szerepet játszottak-játszanak ma is abban, hogy Hunyadi Mátyás a legnagyobb magyar történelmi személyiségek rangsorában általában dobogós helyen végez. Politikai, társadalmi rendszertől függetlenül. Valami olyasmit képvisel tehát, ami az emberek nagy többségének szemében állandó érték. Egyfelől nagy hódító, és mint ilyen a nemzeti büszkeség táplálója, másfelől viszont bölcs uralkodó, aki szívében viselte az egyszerű nép boldogulását, meghallgatta panaszait, és igyekezett orvosolni őket. Ilyen vezetőre vágytak az emberek mindig is, ilyenre vágnak ma is, és ha a maguk korában nem találják meg, hát megtalálják a múltban.

A Mátyással kapcsolatos mesék többsége igen régi eredetű lehet, több már a 16. század óta adatólt. Fontos azonban tudni, hogy az anekdoták nagy része nem személyhez kötött, hanem sztereotíp jellegű. Magától Bonfiniától, Mátyás történetírójától tudjuk, hogy az álrühában a nép közé vegyülő király alakját Mátyás korában még Nagy Lajoshoz kötötték. Bonfini előadásának hitelét erősíti, hogy Lajos kortársáról, III. Edward angol király-

...nem is érdemes feltenni a kérdést, hogy igazságos volt-e Mátyás király. Nem volt az a szó népmesei értelmében, bizonyosan nem járta álrühában az országot.

ról (1327–1377) a 15. században ugyancsak az terjedt el, hogy álruhában járta az országot, kikémlendő az emberek véleményét. Régi és széles körben ismert toposzról van tehát szó, ezért óvakodnunk kell attól, hogy készpénznek vegyük. Már csak azért is, mert más, mégpedig kortársi vélemények nem feltétlenül támasztják alá a népmesék Mátyás-képét: gondoljunk csak az ún. *Dubnici Krónika* szövegére, amely Mátyás adópolitikája kapcsán éppenséggel özvegyek és árvák átkairól beszél. A krónika tudósítását, persze enyhébb formában, Bonfini is alátámasztja, arról írván, hogy a nép szüntelenül panaszkodott az adók nyomasztó terhe miatt.

A király személyében és kormányzásában rejlő paradoxont modern kori életrajzírója, Fraknoi Vilmos kiválóan summázta: „...kormányzata az ország szabadságai, a saját ígéretei és a tőle szentesített törvények ellen intézett sérelmek szakadatlan láncolata volt”; és a magyar nemzet mindennek ellenére „a kiválóan igazságos uralkodó dicsfényével sugározta körül”. Hogy Mátyás irgalmatlan adópréssel sanyargatta alattvalóit, ma már kétségtelen tény; hogy gyakran nem arra a célra fordította a befolyó pénzt, amire megajánlották, ugyancsak nem szenved kétséget; hogy különösen uralkodása utolsó évtizedében, amikor törvénytelen fia, János herceg trónutódlását készítette elő, igazságtalan, ahogy ma mondanánk, koncepciók eljárásoktól sem riadt vissza annak érdekében, hogy fia birtokait növelje, példák sora bizonyítja. A birtokaikból kipenderített Perényiek, a Velencébe száműzött Laki Tuz János, a néhai Vitovec János bán váraikból kiostromolt fiai, a börtönbe vetett Bánfi Miklós vagy Váradai Péter kalocsai érsek aligha ejtettek volna egyetlen jó szót is a királyról egy képzeletbeli felsőbb törvényszék előtt. Rájuk alább még visszatérünk.

Az igazságosság (*iustitia*) együtt a kegyességgel (*pietas*) és a könyörületességgel (*miseriordia*) a keresztény királyság és királyeszmé kialakulása óta azon alapvető erények közé tartozott, amelyekkel minden uralkodónak rendelkeznie kellett, s a király feladatait ismertető tudós traktátusok sohasem mulasztották el megemlíteni. A legtöbb keresztény monarchiában, így a Magyar Királyságban is a király trónra lépésekor tett eskü egyik legfontosabb pontja volt az alattvalók jogainak tiszteletben tartása, és nem véletlen, hogy a koronázás nélkül trónra lépő Mátyás is szimbolikus ítélezéssel kezdte meg uralkodását 1458 februárjában. A középkor eme késői szakaszában persze a király ítélezése már a legkritikább esetben jelentett személyes ítélezést. Az ország lakosságának legnagyobb részét kitevő jobbágyság felett általában uraik ültek törvényt. A nemesség előjogai közé tartozott, hogy birtokügyeikben csak a királyi udvar bíróságai voltak illetékesek, de ezeket nem a király, még csak nem is a „nagybírák”, a nádor vagy az országbíró vezették, hanem tanult jogászok, akik ítélőmesteri címet viseltek. Tegyük hozzá, hogy a középkor sokkal tágabban értelmezte a bírászkodás és igazságszolgáltatás fogalmát, mint a modern kor; így minden olyan gyűlés ölthetett bírói jelleget, amelyen bírói hatalommal felruházott személyek vettek részt, bárhol voltak és bármit csináltak is egyébként. Gyakran látjuk a királyi tanácsot is igazságszolgáltatási szerepben, általában jelentősebb, politikai dimenziókkal is bíró ügyekben. Mindentől függetlenül tény azonban, hogy szemben a népmesék világával, az ország lakóinak túlnyomó többsége sohasem került a király színe elé; az udvartól távol élő nemesek is csak ritkán, egy-egy országgyűlés alkalmával látták, a parasztok pedig legfeljebb akkor, ha az uralkodó utazásai közben kíséretével együtt átvonult falujukon, esetleg megszállt ott egy éjszakára.

A hatalom képviselője, akit a parasztok gyakran láthattak Mátyás uralkodása alatt, az adószedő volt, aki az uralkodó számára hajtotta be az adót. Mátyás Magyarország alapvetően vidéki jellegű volt, kevés és nyugat-európai szemmel szegény várossal, és mivel a nemesség adómentességét élvezett, a király nagyszabású terveinek finanszírozása főképpen a jobbágyság vállaira nehezedett teherként. A rendkívülinek nevezett adót rendszeresen, gyakran évente többször is kivetették. A parasztok

a maguk módján igyekeztek védekezni, például összeköltözéssel, és nyilván számíthattak földesuraik védelmére is, akik a saját bevételeiket féltették. A fő baj a jelek szerint mégsem az adó súlya volt, hanem az, hogy a befolyó jövedelmet Mátyás sokszor nem deklarált céljára, az oszmánok elleni harcra fordította, hanem csehországi és ausztriai hadszíntereken költötte el; márpedig e hadjáratok céljával és értelmével nemcsak a parasztok, de a bárók és főpapok sem voltak mindig tisztában. Ez az értetlenség hagyott nyomot a már említett *Dubnici Krónika* szövegében, amely minden bizonnyal az oszmánok által 1474-ben felpredált (Nagy)Váradon íródott. Egy ízben, állítólag, éppen emiatt került Mátyás és egykori nevelője, az időközben a magyar egyház fejévé emelkedett Vitéz János esztergomi érsek tettelegesséig fajuló szóváltásba. Az ország azon lakói, akiknek falvait, városait éppen Mátyás morvaországi táborozása idején égették fel a portyázó török csapatok, aligha foglalták imába uralkodójuk nevét.

Az adó kapcsán kell kitérnünk Mátyás „igazságosságának” vagy „igazságtalanságának” egy sajátos aspektusára. A király a rendkívülinek nevezett adó kivetése alkalmával többször is ünnepélyesen, dekrétumba foglalva kötelezte magát, hogy többé nem vet ki hasonló adót. Ígéretét természetesen soha nem tartotta be, és alighanem ezt tekintette Fraknoi Vilmos, az alkotmányos kor gyermeke a „tőle szentesített törvények ellen intézett sérelmek”-nek. Fraknoinak a maga szempontjából igaza volt, fontos azonban látni, hogy a 15. századi politikai rendszer sem Magyarországon, sem máshol Európában nem alkotmányos alapokon nyugodott. Egy megállapodás, még ha országgyűlési dekrétumba foglalták is, addig működött, amíg az egyik fél, a király vagy bárói-nemesi ellenzéke elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy megváltoztassa. Tegyük hozzá, így volt ez rendjén, hiszen a modern bürokratikus állam intézményrendszerének hiányában a király egyébként még legalapvetőbb uralkodói feladatait sem tudta volna ellátni. Az újkori állam alapjainak lerakása szerte Európában az adószedés egységesítésével és rendszeressé tételével kezdődött, mert enélkül sem állandó hadsereg, sem számottevő bürokrácia nem lehetséges; aligha véletlen tehát, hogy Mátyás kortársát, XI. Lajos francia királyt nagyon hasonló vádakkal illeték a 19. századi liberális történetírók. És a korabeli francia krónikák, amelyekből persze megszámlálhatatlanul több van, mint Magyarországon, sohasem mulasztják el megemlíteni az adózó nép panaszait...

Mint már szó volt róla, nemcsak a rendszeres adóval szorongatott parasztoknak volt okuk arra, hogy a királyra ne mint jötevőjükre tekintsenek. Mátyás minden jel szerint bizalmatlan, helyesebben bizalmát gyorsan elvesztő ember volt, és leginkább azokkal találta meg a hangot, akik feltétlenül követték parancsait, és nem különösebben bíbelődtek azok erkölcsi alapjaival. Szapolyai Imre, Magyar Balázs, Kinizsi Pál és még néhány, hozzájuk hasonlóan viszonylag alacsony sorból felemelt báró, illetve hogy egy főpapot is említsünk, Bakóc Tamás volt az, akivel a király képes volt huzamosabb ideig együttműködni, anélkül hogy végleg kenyértörésre került volna a sor. Különösen érdekes Szapolyai Imre esete, aki több ízben is, így 1467-ben, majd 1474-ben szembekerült az uralkodóval, mégsem esett komolyabb bántódása; mi több, 1486-ban, röviddel halála előtt, az ország nádorává emelkedett. Érdeemes szembeállítani vele a Somogy megyei köznemesi családból felemelkedett Laki Tuz János és Osvát példáját. Tuz János Hunyadi János szolgálatában alapozta meg karrierjét, és az 1460-as években az ajtónálló mesterség és a szlavón bánóság emelkedett. Miután rokona, Tuz Osvát 1466-ban zágrábi püspök lett, a két Tuz néhány éven keresztül Mátyás kormányzatának kulcsfigurái voltak. 1471-ben aztán belekeveredtek a Vitéz János-féle összeesküvésbe, ami átmeneti kegyvesztéssel járt. Hamarosan azonban Osvát püspök, majd néhány évvel később Tuz János is, utóbbi mint tárnokmester, visszatértek a hatalomba; látszólag tehát következmények nélkül úszták meg a király

elleni szervezkedést. 1481-ben végül a király mégis lecsapott, és a tíz évvel korábbi vétek miatt száműzetésbe kényszerítette Tuz Jánost. Szlavóniai birtokaira, mint arról már esett szó, a trónörökösnek, Corvin János hercegnek volt szüksége; ez magyarázza egyszermind, hogy Osvát püspöknek nem esett bántódása: klerikus lévén nem kellett attól tartani, hogy utódai gondot okoznak majd a hercegnek.

Nemcsak a Tuzok estek áldozatul a Mátyás utolsó éveiben folytatott autokratikus politikának: a János hercegnek szánt Szlavóniában rajtuk kívül Vitovec György és Vilmos, Podjebrád Viktorin herceg, valamint Bánfi Miklós vesztették el, végleg vagy átmenetileg, birtokaikat. Ugyan Bánfi esetében elterjedt, hogy Mátyás szemet vetett csinos feleségére, egyértelmű, hogy bebörtönzése és birtokainak elkobzása mögött politikai okok álltak. Hiba lenne persze azt gondolni, hogy Mátyás ilyen eljárása példa nélkül állt a kortárs Európában. Legyen elég csak a király második hitvesének hazájára, Itáliára utalni, ahol a politikai gyilkosságok ugyanúgy napirenden voltak, mint az erőszakos uralkodóváltások. Magyarországon azonban az ilyesmi nem számított bevett dolognak; Mátyás példaképe, Luxemburgi Zsigmond hosszú uralkodása idején egyáltalán nem találunk rá példát. Zsigmond is leszámolt persze azokkal, akik ilyen vagy olyan okból tetteleg szembefordultak vele, de ürügyet nem kovácsolt csak azért, hogy megszabaduljon valakitől.

Nagyon valószínű, hogy az ifjú Mátyás lelkében mély nyomot hagyott bátyjának lefejezése, majd saját prágai fogsága és az azzal járó nyomasztó létbizonytalanság. Ebből fakadhatott a bizalmatlanság, amely láthatóan képtelenné tette önállóan gondolkodó és cselekvő munkatársaival a tartós együttműködésre. Hogy nagybátyját, Szilágyi Mihályt többször is lefogatta, majd hagyta, hogy a szultán lefejeztesse, még magyarázható a kormányzó túlságosan is önálló és az ország helyzetét veszélyeztető külpolitikai manővereivel. Később azonban nemcsak a ténylegesen szervezkedő Vitéz Jánossal és Janus Pannoniusszal került szembe, hanem több más főpappal is, akik kancellárként szolgálták: a sziléziai származású Beckensloer János sztergomi érsek a király ellenfeléhez, III. Frigyes császárhoz szökött, Gabriele Rangoni csak visszatért Itáliába, Váradai Péter kalocsai érseket viszont Mátyás börtönében érte a király halálának híre. Nem tudjuk persze, még a viszonylag jól dokumentált Vitéz-féle szervezkedés esetében sem, hogy pontosan mi állt a konfliktusok hátterében; nehéz azonban elképzelni, hogy a királynak soha semmi szerepe nem volt a viszony megromlásában.

Arra, hogy milyen kép élhetett az uralkodóról, legalábbis az utolsó évtizedben, még a legszűkebb környezetében is, némi fényt vet egy 1482-ben történt epizód. Egervári László horvát-szlavón bánt az egyik familiárisa közbenjárásra kérte a királynál egy kisebb uradalom megszerzése érdekében. Egervári nem volt akárki: Vas megyei köznemesi családból emelkedett Mátyás egyik vezető bárójává, és ő is azon kevesek közé tartozott, akik a jelek szerint mindvégig bírták a király bizalmát. 1482-ben már hatodik éve volt bán, később Ausztriában és Sziléziában hadakozott, hogy aztán a kritikus 1489-ik esztendőben ismét visszatérjen a horvát-szlavón bánúság élére. Familiárisának mégsem tudott biztató választ adni: ha bárki másról lenne szó, szívesen segítene, írta neki, de „a királyi felséggel még a hatalmasoknak is veszélyes vitába szállniuk”. Hogy pontosan kinek a példája lebegett a bán szeme előtt, nem tudjuk; talán Laki Tuz János egy évvel korábbi bukása, amelyet közelről kísérhetett végig; vagy megérzett valamit abból, ami a következő évben várt a Perényiekre az ország egy másik pontján (őket a király ugyancsak mondvacsinált indokokkal ostromoltatta ki váraikból). Annyi bizonyos, hogy lehetett oka félni.

Mindebből nagy valószínűséggel leszűrhető, hogy legalábbis élete és uralkodása utolsó szakaszában Mátyás nem lehetett túlságosan népszerű sem a parasztok, sem az urak körében. Az utóbbiak hozzáállásának egyébként konkrét bizonyítéka is van:

azon bárók, akik pedig éppen Mátyásnak köszönhették felemelkedésüket, többségükben nem Corvin János herceget támogatták a Mátyás halálát követő trónküzdelmekben. Ennek persze lehettek, voltak is praktikus okai, a dolog mégis figyelemre méltó: még Mátyás legközelebbi kegyeltjei is olyan uralkodó után vágytak, aki feltehetően nem folytatja a néhai király következetes és gyakran kíméletlen politikáját. Ezt az uralkodót meg is találták II. Ulászló személyében, aki, bár korántsem volt olyan együgyű és uralkodásra alkalmatlan, mint általában gondolni szokták, emberként és királyként is egészen más habitust képviselt, mint Mátyás.

Ha viszont így áll a dolog, nyilván magyarázatra szorul, miként vált az életében népszerűtlen Mátyás viszonylag hamar az igazságos király megtestesítőjévé. A dolog csak első látásra meglepő. Ahogy az lenni szokott, a vaskézzel kormányzó uralkodó halála után azonnal felbomlott a rend az országban. Amikor 1490 augusztusában a már említett Egervári László bán tartománygyűlést tartott a szlavóniai nemességnek, a tartomány lakói egész jegyzékekkel érkeztek, amelyek hosszan sorolták a Mátyás halála óta eltelt három hónap alatt elkövetett erőszakos cselekedeteket. És a trónjelöltek: Corvin János, Jagelló Ulászló és János Albert, Habsburg Miksa, valamint magyarországi párthíveik közötti fegyveres harc java még csak ezután következett. A rend rohamos felbomlása minden bizonnyal hamar megszülte a nosztalgiát Mátyás kemény, de legalább kiszámítható uralkodása iránt, amint erről a történetíró Bonfini világosan tanúságot is tesz: „A nép [...], amelynek évente a nagy és sok háború miatt négyszeres adót kellett fizetnie [...], most sóhajtozik és fél, hogy feldúlják a földjét [...]. Fogadkoznak, hogy ha a királyt hatszoros áron kiválthatnák a másvilágról, megfizetnének érte.” Ne feledjük, hogy a déli megyéket leszámítva, amelyeket Mátyás uralkodása idején is végig értek török betörések, az ország lakossága jó húsz éve nem szenvedett háborútól. Viselte ugyan a hódítások terheit, de nem kellett tartania javainak fizikai elpusztításától.

A király emlékezetének gyors átalakulása megint csak nem magyar sajátosság. Visszatérve a már ugyancsak hivatkozott III. Edward példájára, ő nagyon hasonló pályát futott be, mint Mátyás. A százéves háború nagy angol győzelmeinek hőse, dicsőséges hódító, mégis éppen olyan magányosan halt meg, amilyenné Mátyás is vált élete alkonyán. Járványok és súlyos adók által meggyötört adózók panaszai kísérték az útját. Hódításai éppen olyan gyorsan váltak semmivé, részben már a saját életében, mint Mátyáséi, megkérdőjelezve az irdatlan mennyiségű pénz felhasználásának jogosultságát. És mégis, részben éppen az angol hadi dicsőség elenyészése, részben utódainak inkompetenciája oda vezetett, hogy uralkodása hamarosan egyfajta aranykorrá magasztosult. Mi több, mint láttuk, még az álruhában a nép között járó király alakja is hozzákapcsolódott. Mivel Angliát nem érte az oszmán hódításhoz fogható, jóvátehetetlen trauma, Edward később a „győzhetetlen király” szerepén osztozott másokkal, főképpen az utolsó nagy középkori angol hódító királlyal, V. Henrikkel.

Magyarország sorsa és így Mátyás utóélete másképpen alakult. Jóllehet II. Ulászló uralkodásának első, kaotikus időszaka után Magyarországon is konszolidálódott a helyzet, és semmi nem bizonyítja, hogy a gyengekezűnek tartott Jagelló királyok alatt jöttányit is kisebb lett volna a jogbiztonság, mint Mátyás idején. Ugyanúgy, ugyanazok a bíróságok működtek, mint korábban, és minden jel arra mutat, hogy a joviális és közvetlen Ulászló, de a fia, II. Lajos is nagyobb személyes kedveltségnek örvendett, mint Mátyás. Nem elsősorban az ő hibájukból, de az ő uralkodásuk alatt indult meg azonban Magyarország véglegesen a szakadék felé, és az utókor 1526 után az ő nevükhöz kötötte a középkori magyar állam bukását. E háttérrel szemben ragyogott fel a „hódító” Mátyás emléke, amely időközben megtisztult az életében rárakódott salaktól. Különösen a három részre szakadt Magyarországról visszatekintve tűnhetett Mátyás uralkodása az utolsó virágzó időszaknak, és a helyzet nem is vál-

tozott többé: Mátyás maradt a magyar történelem utolsó „nemzeti” királya, akinek nevéhez a dicsőség képzete kapcsolódhatott.

Mindennek tudatában talán nem is érdemes feltenni a kérdést, hogy igazságos volt-e Mátyás király. Nem volt az a szó népmesei értelmében, bizonyosan nem járta álrühában az országot. Valószínűleg nem is igen érdekelte különösebben a parasztok jóléte túl azon, hogy képesek legyenek megfizetni az adójukat. Olyan konvencionális eljárásokban, mint hogy a katonaságnak fizetnie kellett a rekvirált élelmiszerekért, nem kell valamiféle szociális érzékenység jelét látni, mert hasonló intézkedések máshonnan is ismertek, ráadásul a királynak is elemi érdeke volt a folyamatos utánpótlás biztosítása. Egyebekben, mint láttuk, amit Mátyás személyiségéről tudunk, inkább mutat egy ízig-vérig pragmatikus, ha kell, könyörtelen uralkodóra, mint egy álrühás igazságostóra. A róla később kialakult képnek ezért semmi köze sem volt a király valóságos személyiségéhez. Egy népszerű és széles körben elterjedt népmesei toposz rögzült a személye körül, minden bizonnyal azért, mert ő volt az utolsó erre alkalmas uralkodó a magyarság viharos történelmében.

B. SZABÓ JÁNOS

MOHÁCS-LEGENDÁINK NYOMÁBAN

■ Az 1526. évi mohácsi vereség Magyarország történelmének fordulópontjaként íródott be az elmúlt bő két évszázadban a nemzet történelmi tudatába. Ez a vesztes csata a középkori Magyar Királyság bukásának szimbóluma, egyben az ország három részre szakadásához vezető folyamatok kezdeteként – így az önálló Erdélyi Fejedelemség hosszú genezisének kezdőpontjaként – is fontossá vált az utókor szemében.

A csata után nagyon rövid idővel megkezdődött az okok és a felelősök felkutatása, és a megszülető magyarázatok közül néhány a mai napig meghatározónak tűnik a magyar történelmi tudat számára.

1. Ha Magyarország egységes, ha mi, magyarok összefogunk, akkor biztosan vissza tudjuk verni az oszmán támadásokat.

■ A Mohács-legendáriumban ez a magyarázat talán a legvirulensebb mind közül. A kortárs politikusok vádaskodásai a 18–19. század fordulóján épültek be a magyar irodalom kánonrendszerébe, legutóbb az 1960-as és 1970-es években pedig Nemeskürty István nagy sikerű könyvei tettek igen sokat a népszerűsítésükért.

Ez a megközelítés egy fontos dolgot hagy figyelmen kívül, de azt következetesen: az ellenséget. A 16. század elején ugyan Magyarország még mindig megbecsült tagja volt az európai keresztény államok közösségének. Déli határain túl azonban minden addiginál komolyabb fenyegetés leselkedett rá.

**...a magyarországi
oktatásban leginkább
továbbra is az
évszázados sémákat
ismételgetik, s bizony
alig-alig léptek előre a
kérdések valódi
tisztázása irányába.**

Az Oszmán Birodalom szultánja, I. Szülejmán trónra lépésekor, 1520-ban ugyan is már három kontinensre kiterjedő, közel 1,5 millió km² nagyságú, legalább 12–13 millió lakost számláló birodalmat s évi 4 millió aranyat is meghaladó jövedelmet örökölt apjától.

Az Oszmán-dinasztia szultánjai félelmetes méretű erőforrásaikat túlnyomó részben hadseregekre fordították: egy 1527-es kimutatás szerint a fővárosban, Isztambulban a kiképzetlen újoncokon kívül majd 15 000 zsoldos gárdalovas, híres janicsár gyalogos és tüzér állomásozott. Emellett a birodalom határait őrző várakban további 40 000 zsoldos katona szolgált, többségük – 24 000 fő – az európai tartományokban, főként a magyar határon. Ekkora állandó hadsereget egyetlen európai keresztény állam sem volt képes fenntartani.

Mivel az Oszmán Birodalom földje gyakorlatilag teljes egészében a szultán tulajdona volt, katonái között óriási területeket oszthatott szét. Még meghódított területek behódolt keresztény katonasága is helyet kaphatott a seregben, s a született törökök sem élveztek előnyöket a ranglétrán való előrelépésben. Így a birodalom ereje valóban lavina módjára gyarapodott.

A 16. századra már a Balkán – túlnyomórészt keresztény – bolgár, görög, albán és szerb népességének hatalmas tömegei szolgáltak valamilyen formában a szultánok seregében.

Így a 16. század elején a szultánok serege egy-egy hadjáraton már elérhette a 100 000 főt – míg az 1400-as évek első felében a török elleni harcok hőisének, Hunyadi Jánosnak még legfeljebb csak 40–50 000 fős hadakkal kellett birokra kelnie. Ekkora hadseregek felállítása és huzamosabb ideig való együtt tartása az 17. század végéig szinte minden európai hatalom lehetőségeit meghaladta.

A „papírforma” rendre igazolódott a Magyar Királyság hada és a szultáni főszereg összecsapásaiban: Nikápoly (1396), Várna (1444), Rigómező (1448) mind-mind katasztrofális magyar vereséggel végződött. (Még Hunyadi János hadvezéri talentuma is csupán Nándorfehérvár 1456-os védelmében tudott a Magyar Királyság számára igazán fontos eredményt elérni.)

Nem csoda hát, hogy a pápai követ szerint a hadi helyzetet jól ismerő Tomori érsek az ellenállás esélyeit latolgatva már 1526. július végén jobbnak látta volna akár adófizetés árán is békét kötni, mintsem ennyire egyenlőtlen erővel harcba bocsátkozni.

2. Mohácsnál túl kicsi volt a magyar sereg.

■ Az oszmán hadsereg méretéhez képest feltétlenül – csak hogy ahogy ma sem, természetesen a középkorban sem az igények, hanem a lehetőségek szabták meg egy ország hadseregének nagyságát.

Sőt a mohácsi csatát megelőző évszázad adataival összevetve azt mondhatjuk, hogy ez volt az egyik legnagyobb magyar hadsereg, amely a késő középkorban táborba szállt. Luxemburgi Zsigmond magyar király az 1396-os kereszties hadjáratban kevesebb mint 20 000 harcossal vonult Nikápolyhoz, s 1429-ben is 25–30 000 embert gyűjtött össze Galambóc ostromára, 1448-ban Hunyadi János Rigómezőn 24 000 magyarországi harcossal mérkőzött meg az oszmán szultánnal, s Bonfini szerint 1487-ben Mátyás híres bécsújhelyi seregszemlájén 28 000 katona vonult fel.

Az is elmondható, hogy Európában egészen a 17. század első feléig nem túl gyakran voltak össze egy helyre 30 000 katonánál többet. Ahogyan Martyn Rady, a londoni University College professzora is megerősítette: a Mohácsnál felállított hadsereg egy szinten állt a kor bármely más keresztény hadseregével, de inkább nagyobb volt azoknál.

3. Az 1514-ben levert parasztfelkelés után a nemesség nem mert fegyvert adni a parasztnak kezébe, ezért az ország az eredményes védekezés utolsó esélyétől is megfosztotta magát.

■ Az egyik újabb keletű hiedelem az, hogy a parasztnak távolmaradása lett volna a mohácsi vereség oka. A 19. század első felében jelent meg ez a gondolat, amikor Magyarországon a jobbágykérdés a liberális nemesség szemében még az egyik legégetőbb társadalmi problémának tűnt. Majd száz évvel később a témát a második világháború után a szovjet mintájú államszervezet kiépítése tette aktuálissá, amikor az új tömeghadsereg szervezése során a „nép” szerepét hangsúlyozták a honvédelemben.

Így nem is nagyon emlegették, hogy az 1514-es magyarországi parasztfelkelés levertése után hozott megtorló törvények végrehajtására nem minden tekintetben került sor, és ezek korántsem szüntették meg a parasztnak honvédelmi kötelezettségeit.

Végveszély esetén továbbra is minden fegyverforgatásra képes lakos köteles volt táborkba szállni, ha a király meghirdette az általános felkelést, s körbehordoztatta a véres kardot.

1526-ban a tavaszi országgyűlés határozatainak 10. cikkelye el is rendelte az általános készenléteket, és a király végül elrendelte a jobbágyok fegyverbe hívását a déli országrészen.

Érdemes azon is elgondolkodni, hogy vajon a fegyverforgatásban járatlan paraszti gyalogosok tömegeinek hiánya milyen mértékben befolyásolhatta az eseményeket, hiszen ebben az időben a katonáskodást teljes egészében csak a gyakorlatban lehetett kitanulni. A fegyverforgatás fortélyait ugyan hozhatták otthonról is, de a jó esetben legalább lóval, karddal, lándzsával, íjjal bánni tudó ember még korántsem volt katona, a csapatban való harchoz szükséges fegyelemhez vagy a fegyveres küzdelemmel járó lelki megterheléshez csak a táborki élet szoktathatott hozzá mindenkit.

Bizonyos helyzetekben, a maguk módján a parasztnak is meg tudták állni a helyüket, de igazi nyílt csatában nem sok hasznukat lehetett venni. Ez bizonyosodott be a parasztnak 1514. évi vesztett csatáiban és az 1493-as udbinai csatában is, a „horvát Mohácsnál”, ahol a sereg nagyobb része szintén fegyverre kapó parasztnakból állt.

4. Az ország hadának zöme nem is volt ott a táborkban.

■ Ezt a véleményt még a nagy hatású 17. századi politikus-történetíró Istvánffy Miklós fogalmazta meg, amikor azt állította, hogy Horvátországból és Erdélyből, Magyarország távoli tartományából még legalább egy 15 000 és 40 000 fős sereg közeledett a harctérhez, akiknek a bevárása megfordíthatta volna a hadiszerencsét.

Az állítólagos horvát sereg vezére, Krsto Frankopan azonban egy saját kezűleg írt levélben arról számolt be, hogy a csata napján még csupán kevesebb mint félezer lovas volt mellette Zágrábkban. Tőle tehát túl sok félnivalója nem lehetett a sultánnak.

Szapolyai János erdélyi vajda hada körül már nagyobb a bizonytalanság, mert a korabeli történeti munkákban a legkülönbözőbb számok szerepelnek, éppúgy találni 15-, mint 40 000-et.

Az 1530-as években Várdy Péter esztergomi érsek viszont azt állította a Németországban tartózkodó pápai követnek, hogy 5000-nél nem is volt több katona Szapolyaival, amikor Mohács felé igyekezett. Az akkoriban már Ferdinánd király pártján álló érseknek nem állhatott érdekében az erdélyi sereg lekicsinylése, mert amikor a csata után két királyt választott az ország, a Habsburg-uralkodó hívei épp azzal igyekeztek János király jó hírért rontani, hogy bár az ő segítségével győzhetnek volna a magyarok, mivel ő a király vesztét akarta, szántszándékkal maradt távol a csatától.

5. A magyar sereg túl lassan gyülekezett össze, sőt maga a király is túl későn indult a határok védelmére.

■ Manapság alighanem sokaknak nehéz lehet elképzelni, hogy az oszmánok főlnye főként azon múltott, hogy logisztikai rendszerük minden tekintetben messze felülmúlta a középkor-végi európai hatalmakét.

Míg Magyarországon – és a legtöbb helyen Európában – egy nagy létszámú hadsereg összehívásához alapvető feltétel volt, hogy legyen elég frissen aratott gabona, a szultánok hatalmas erőforrásaiknak köszönhetően jóval kevésbé függtek a természeti tényezőktől. A raktárakban felhalmozott készleteknek köszönhetően ugyanis az európaiakkal ellentétben késő nyár helyett már tavasszal hadba tudtak szállni.

Azoknak, akik némileg nosztalgiazva gondolnak a fényes középkori hadakra, ritkán jut eszükbe, hogy egy több tízezer fős hadsereg huzamosabb ideig tartó ellátása milyen hatalmas feladat lehetett.

Ha csak a mohácsi táborban lévő harcosokat számoljuk, akkor is legalább napi 260–270 mázsa kenyérré volt szükség a táborban, amit aztán 26–27 000 liter borral öblítettek le. És még nem is szóltunk a sokezernyi lórló! Egy 1568-as leírás szerint egy lóra 7,1 liter zab jutott Magyarországon. Ha a tartalék és igáslovakat is figyelembe vesszük, akkor a mohácsi táborban lehetett akár 30 000 ló is, aminek pedig napi 210 000 liter, azaz 882 mázsa zab kellett.

Az egyik legfontosabb katonai szempontnak számított tehát, hogy hol van elég élelem, és egyáltalán meddig tudják a harcosok eltartani magukat egy-egy vidéken. Amíg nem gyűlt elég gabona és takarmány, vagy netán túl drága, esély sem lehetett egy nagyobb hadsereg összetrombitálására, és utána is meg kellett gondolni, hogy mennyi „kenyérpusztítót” gyűjtsenek össze egy táborban.

Ha a szultán elszánta magát Magyarországot megtámadására, a birodalmában zajló nagyszabású előkészületeket nem lehetett eltitkolni a magyar kémek előtt, de az oszmánoknak oly számos ellensége volt, hogy a magyarok sokáig nem tudhatták, pontosan merre indul majd a sereg.

Az országos mozgósítást Magyarországon így csak a török támadás irányának tisztázása után, azaz a tavasz végén volt érdemes megkezdeni.

A magyar védelmi előkészületek egy részét az országgyűlésnek kellett elrendelnie, amit rendszerint április végén, május elején tartottak, s ez éppen egybeesett a szultán indulásával. Ekkor szavazták meg a hadakozás költségeire az az évi adót, ami a legjobb esetben is csak két hónap múlva, azaz nagyjából június végén folyt be a kincstárba.

Míndebből már logikusan kikövetkeztethető, hogy II. Lajos 1521-ben miért csak augusztus 8-án, 1526-ban pedig majd miért csak július 20-án tud elindulni Budáról. Lesújtó bizonyítéka ez a magyar hadszervezet rugalmatlanságának, de a közhiedelemmel ellentétben ez sem a Jagellók bűne volt. Ezek az időpontok ugyanis jól illeszkednek a régebbi magyar királyok hadra kelésének sorába is.

II. Lajos útja Budáról a tolnai gyülekezőhelyig a történetírók minden dühös vagy gúnyos megjegyzése ellenére sem a király lustasága miatt tartott több mint két hétig, hanem mert régi szokás szerint így várta be az ország különböző részeiből gyülekező csapatokat. Tudott volt, hogy úton van a táborba az erdélyi vajda hada és a csehek számos csapata is, ezért nem lett volna túl hasznos dolog egyre messzebb távolodni az érkező erősítésektől.

6. Szapolyai János erdélyi vajda árulása okozta a magyarok veszét.

■ Ez talán az összes Moháccsal kapcsolatos hiedelem közül a legszívósabb mind a mai napig. Ebben lehet ugyanis a leginkább felfedezni pártoskodás „bizonyítékát”,

aminek ráadásul korabeli nyomai is vannak. A nagy hatalmú erdélyi vajdáról ugyan is már a csata előtt is sok udvaronc tudni vélte, hogy az ország legnagyobb birtokosaként titkon a magyar trónra pályázik, így személyét meglehetősen nagy bizalmatlanság övezte a budai udvarban. Már 1526 tavaszán azt rebesgették politikai ellenfelei, hogy Szapolyai lepaktált az oszmánokkal, s ez az ellenkirály, a magyar trónra pályázó Ferdinánd propagandájában csúcspontig igazán.

Miután János király 1529-ben valóban szövetségre lépett a szultánnal, s a Habsburgok nyomására még a pápa is kiátkozta, az oszmánbarát politika láttán sokan nyíltan és meggyőződéssel hirdették, hogy Szapolyai merő önzésből hagyta cserben királyát és az országot Mohácsnál.

Szapolyai védelmezői viszont az 1527-ben János király pártjára álló Brodarics kancellár beszámolójából merítettek ellenérveket, ő ugyanis azt állította, hogy noha a király kezdetben úgy rendelkezett, hogy a vajda seregével vonuljon a tolnai táborba, de aztán mégis megmászította parancsát. Valószínűleg azért, mert Radu de la Afumați, Havasalföld román vajdája titokban felajánlotta a királynak, hogy ha az erdélyi vajda egyesíti a hadát az övével, a Dunán átkelve együttes erővel hátra támadhatják. A király tanácsosai a tervet júniusban el is fogadták, és Batthyány Orbán királyi titkárt küldték a hónap végén követségbe Szapolyaihoz és a havasalföldi vajdához, hogy megtárgyalják a részleteket. Utóbb mégis megmászították a szándékukat Budán, és július közepén egy újabb követet küldtek Batthyány után az erdélyi vajdához, hogy marad az eredeti terv, és mégis jöjjön inkább Tolnára az erdélyiekkel.

Szapolyai zavarosnak találta az egymásnak ellentmondó parancsokat, és nem találta jónak a Bulgária ellen intézendő támadás tervét sem. Bár többször hadakozott már sikerrel Radu oldalán Havasalföldön, késeinek és veszélyesnek is találta a bulgáriai hadjáratot. Ami nem is csoda, hisz még Budára is eljutott időnként a híre, hogy a szorongatott román vajdák milyen készségesen segítenék az oszmánok támadását, ha a szultán Erdély ellen készülne. Az erdélyi vajda elküldte hát egyik hűséges emberét, Basy Györgyöt, hogy egyértelmű parancsot kérjen a királytól, hogy merre induljon. Mivel időközben a szultán is gyanút fogott, az egész bulgáriai terv kútba esett. Ám akármit is remélt a vajda Basy útjától, mindenképpen a követ lelkére kötötte, a király ne vállaljon csatát nélküle!

A vajda maga is július vége óta sürgette a csapatok gyülekezését, előbb Kolozsvárra, majd augusztus 15-ére hívta össze az erdélyi hadakat Tordára, miközben ő maga augusztus közepén már magyarországi birtoka, Tokaj környékén gyűjthette a katonákat.

A jelek szerint az egész erdélyi sereg talán nem is a legrövidebb úton, a Maros völgyében hagyta el Erdélyt, hanem a Kolozsvár, Várad, Debrecen útirányban haladt, mert Szapolyai feltehetőleg arra számított, hogy az oszmánok elől hátráló királyi sereggel csak Mohácstól jóval északabbra, talán csak Buda közelében tud majd egyesülni. Amikorra a hadihelyzet tisztázódott, a vajda hadai Brodarics szerint még csak Szegednél álltak, és Szapolyai számára is nyilvánvalóvá vált, hogy katonáival már nem tud a csata előtt megjelenni a király táborában. Ezért gyorskocsira ülve legalább személyesen megpróbált eljutni a királyhoz, ám még így is elkésett. Néhány cseh úr is hasonló módon, katonáit hátrahagyva sietett Bécsből gyorskocsin a magyar sereghoz, így Szapolyai megkésétt utazása is jobban érthető. A főurak tisztában voltak vele: aki személy szerint nem lesz jelen a harcban, elveszti becsületét az emberek előtt.

7. Az ellenség technikai fölénye, „modernebb” hadserege volt a vereség oka.

■ Kevésbé köztudott, de a Mohácsnál szembekerülő két hadsereg fegyverzete, taktikája is figyelemre méltó hasonlóságokat mutatott, egyedül a sokat kárhozottat, ósdi-

nak tartott, de az oszmánok szemében igen félelmetes magyar nehézlövasságnak nem volt párja az oszmán seregben. Ami pedig a fegyverzetet illeti, még az is valószínűsíthető, hogy a magyar seregben a létszámukhoz képest nagyobb arányban használtak puskákat, mint ellenfeleik. Míg a szultánok minden eszközzel igyekeztek centralizálni és ellenőrizni a lőfegyverek előállítását és szétosztását, ami lassíthatta azok terjedését, Magyarországon az állami monopólium hiánya inkább gyorsíthatta ezt a folyamatot: 1525-ben már egyenesen arról kellett törvényt hozni, hogy a kereskedők ne vihessenek ki az országból puskákat az Oszmán Birodalomba.

A mai történészek között sokan igen nagy jelentőséget tulajdonítanak a szultán félelmetes tüzéségének meg a janicsárok puskáinak, még sincs túl sok nyoma annak, hogy ezek a fegyverek különösképpen foglalkoztatták volna a magyar vezéreket. Igaz, ekkoriban még nem volt túl nagy tekintélye a tűzfegyvereknek. A híres-hírhedt Niccoló Machiavelli 1520 tájékán írta meg az első modern európai hadelméleti munkát, amiben szinte a seregek koloncának tartja saját kora nehézkes ágyúit. Ezek nyílt mezőn az ellenségben túl nagy kárt nem tudtak tenni, viszont az író szerint igen könnyű volt elveszíteni őket a csatamezőn, mert lövés után sokáig tartott az újratöltés, s ezalatt a fűre ellenség könnyűszerrel elfoglalhatta őket.

Az sem hihető, hogy a magyar vezérek ne tudták volna, miként bánnak ezekkel a fegyverekkel az oszmánok. A magyar „hírszerzés” meglepően pontos, a helyszínen gyűjtött ismeretekkel rendelkezhetett az ázsiai győzelmeikről, amiket manapság szinte mindenki a tűzfegyverek hatásának tulajdonít. Sok fogoly jutott vissza Magyarországra, így 1526-ban két egykori magyar vitéz is jelentkezett Tomorinál, akiket néhány évvel korábban soroztak a janicsárok közé, ezért elég alaposan ismerhették a szultán elitcsapatát. Az ellenség fegyverzetéről, katonai tudásáról éppenséggel mégsem voltak valami nagy véleménnyel a magyar táborban.

Azonban 1526-ban mégis az volt a helyzet, hogy a magyar sereg jelentős része a szó szoros értelmében aligha „szagolt puskaport”. Abban nincs is semmi meglepő, hogy a felkelő nemesek vagy a fegyverbe szólított parasztok nem voltak hozzászokva még az ágyúk dőrejéhez, füstjéhez. Arra, hogy mit lehetett várni az ilyen alkalmi katonáktól, két korábbi epizód is rávilágít.

Amikor 1519-ben az országgyűlésen részt vevő nemesek szinte ostrom alá vették a budai várat, Tomori Pálnak elég volt katonái elszántságát megmutatni s néhány ágyúval a levegőbe lövetnie, a támadók máris hanyatt-homlok menekültek a kapu elől. Hasonlóan zajlott az 1514-es parasztháborúnak az az epizódja is, amikor Sitkei Gotthárd, Pápa és Somló parancsnoka szétkergetett Észak-Dunántúlon egy kisebb paraszthatat. A kapitány „ravaszul, de jóságosan, hogy minél kevesebb vér folyjon, nem vasgolyókkal, hanem szalmával, zöld fűvel vagy ócska ronggyal és hasonló értéktelen holmival töltötte meg, s amikor mindkét fél kölcsönösen egymás látótávolságába ért, kilövette rájuk. Erre olyan nagy rémület fogta el a félénkeket, s az ágyúk szokatlan hangjától úgy megijedtek, bár azoknak csak dőrejük és füstjük volt, hogy anélkül, hogy összecsaptak volna, fegyvereiket eldobva s megmenekülésük minden üdvét csak a futásba és a lábukba helyezve, rúttul megfutottak”.

Tapasztalt katonáktól azonban nem várni ilyen viselkedést. Csakhogy figyelembe kell venni azt is, hogy Mohácsnál a horvát bán lovasainak egyszerre 150 ágyú dőrejét, füstjét kellett elviselniük – az egyik tudósításban azt írták, hogy „a világ azóta sem látott akkora lőporfüstöt”. Machiavelli említett hadtudományi értekezésében többek között épp azzal érvelt az ágyúk használata ellen, hogy „nincs még egy dolog, ami annyira akadályozná a látást, mint az a füst, amelyet a tüzéség idéz elő lővéskor”.

Ha a végvidéki harcokban használtak is lőfegyvereket, olyan dőrejt, robajt, füstöt még soha nem tapasztaltak sem a vitézek, sem lovaik, mint amit a török ágyúk közelében kellett elviselniük. Azok között, akik nem szoktak hozzá mindehhez, szinte

törvénszerűen kitört a pánik. Még a tűzfegyverek tömeges elterjedése után, a 16–17. században is gyakori jelenség volt, hogy a nagy egyéni szabadsághoz szokott, mozgékony könnyűlovások habozás nélkül elvágattak a veszélyesnek ítélt helyzetekből.

Mohácsnál a tűzfegyverek hatását tehát nem a használatuk alapján kellene mérlegre tenni, mert mindkét fél rendelkezett ilyenekkel. Ennél sokkal fontosabb egyrészt a mennyiségük – a több száz török ágyú páratlan tűzerőt jelentett ekkor a világban –, másrészt kérdés volt, hogy melyik fél tudja a saját tűzfegyvereivel szemben hátrányosabb taktikai helyzetbe hozni ellenfelét, s a harc folyamán e tekintetben egyértelműen az oszmánok kerültek jobb helyzetbe.

Összegzés

■ A Mohács-legendárium fentebb idézett megállapításainak igazságtartalmát a magyarországi történettudomány már az 1970-es évek derekára tisztázta. Ám amikor 2010-ben felkértek, hogy vegyek részt a pécsi egyetem egyik pedagógia projektjében, amiben a magyar középiskolai tankönyvek egyes fejezeteiben vetettük össze a Jagelló-kor és a mohácsi csata problémáit a történettudomány eredményeivel, tapasztalnom kellett, hogy a magyarországi oktatásban leginkább továbbra is az évszázados sémákat ismételtetik, s bizony alig-alig léptek előre a kérdések valódi tisztázása irányába. (http://arkadia.pte.hu/tortenelem/cikkek/mohacsi_vesz)

Úgy látszik, Adynak igaza volt, „nekünk Mohács” kell, ráadásul épp ilyen, hol romantikusan borongós, hol dühödten vádaskodó, de mindenképpen köldöknéző, a külvilágnak hátat fordító, azaz önsorsrontó Mohács-narráció ...

Czeslaw Milosz

AZ

Bárcsak ki tudnám végre mondani, mi lakik bennem,
Kikiabálni: emberek, hazudtam nektek,
Amikor azt mondtam, énbennem nincs meg az,
Pedig AZ folyton ott van, éjjel és nappal is,
Jóllehet éppen ennek köszönhetően
Tudtam leírni könnyen lángra lobbanó városaitokat,
Rövid szerelmeiteket és elporló szórakozásaitokat,
A fülbevalókat, tükröket, lecsúszó vállpántokat,
A hálósobákban és a csatatereken játszódoó jeleneteket.
Az írás nekem önvédelmet jelentett,
A nyomok eltüntetését. Mert nem tetszhet az embereknek
Az, aki a tiltott dolgokat kutatja.
Segítségül hívom a folyókat, ahol úsztam, a tavakat
A nádasba nyúló pallóval, s a völgyeket,
Ahol a dal visszhangjára esti fény felel.
És beismerem, hogy mikor a létet eksztatikusan dicsértem,
Azzal, lehet, csak a magasabb stílust gyakoroltam.
De alatta AZ lappangott, amit nem próbálok megnevezni.
Az, ami hasonló a hajléktalan gondolataihoz,
Amint átmegy a fagyos, idegen városon.
És hasonló a perchez, mikor a bekerített zsidó
Meglátja a közeledő német csendőrök nehéz sisakját.
AZ olyan, mint amikor a királyfi kimegy a városba
És látja a való világot: a nyomort, betegséget, az öregedést s a halált.
AZ leginkább valaki mozdulatlan arcához hasonló,
Aki megértette, hogy örökre egyedül marad.
Vagy az orvos szavához az el nem kerülhető ítéletről.
Mivelhogy AZ kőfalba való ütközést jelent,
S annak a megértését, hogy ez a fal semmiféle könyörgésünknek nem enged.

Gömöri György fordítása

VÁRKONYI GÁBOR

A SÁRKÁNY ÁRNYÉKÁBAN

**Kultusz és történelem:
Báthory Erzsébet életének értelmezései**

■ Az európai kultúrában a sárkány évezredek óta a legyőzendő és legyőzhető gonoszt, a barbárt, a civilizációval szemben a káoszt jelképezi. A megölt sárkány az európai ember kultúrateremtő és kultúrát védelmező lovagi világának szimbóluma. Luxemburgi Zsigmond király híres Sárkány-rendjének jelvényei közé is ezért kerülhetett be. A Báthory család eredetmondájának sárkánya a természet ellenséges erőit képviseli. Az ecsedi lápot meghódító, ott várat építő Báthoryak ugyanúgy a természet erőivel küzdöttek, mint az erdőirtó telepések, ember nem járta vidéket vettek birtokba, és az ősvadont lassan kultúrtájjá változtatták. Bátor Opos, aki a monda szerint a mocsárban élő sárkányt legyőzte, a civilizáció nevében foglalta el a család ősi birtokát. A legenda a maga szimbolikus nyelvén így meséli el azt az egyszerű történelmi ténytet, hogy Károly Róbert király az őt támogató arisztokrácia tagjait, így a Báthoryakat is, várépítési joggal ruházta fel, és ezzel elindította a magyar történelemben kiemelkedő szerepet kapott család felemelkedését.

Vajon milyen legenda őrzi az emberi lélekben élő sarkány történetét? Legyőzhető-e az emberi lélek sötét oldala, vagy akit hatalmába kerít, az már sohasem szabadulhat meg tőle? Vajon van-e megtisztulás azok számára, akik a sárkány árnyékában élnek?

Báthory Erzsébet legendája, amiből máig ható kultusza is ered, a 18. században született. Thuróczi László jezsuita szerzetes 1729-ben adta ki a Magyar Királyságot és uralkodóit bemutató könyvét.¹ A könyvben Csejte városáról írva örökölte meg a vár és a település egykori tulajdonosá-

A Báthory Erzsébet elleni vizsgálatot nem a megkínzott és kivallatott „tanúk” által emlegetett borzalmak teszik átláthatatlanná, hanem az ügyben szereplők kiismerhetetlen szándékai.

nak, Báthory Erzsébetnek tragikus és borzalmas történetét: „Báthory Erzsébet, aki házasságban élt Nádasdy Ferencsel, hogy ennek a férfinak elkötelezettje legyen, lemondott a katolikus szentségekről, és a lutheránus hittel kötötte össze magát, amelyet férje vallott. Itt kezdődik bukása. Beszennyezte Isten hitét, hogy ezzel is férje kedvében járjon. Vénusz [ti. Báthory Erzsébet], akit szolgálók keze ékesít, szorgalmasan nézegeti magát a tükörben. Kezét minden munkától megkímélte, nem kell semmilyen kötelességet teljesítenie. Hiú módon körbepillant, miközben a fésűnek a lehető legkíméletesebben kell a haját érintenie. [...] E munka közben esik meg, hogy egyik elővigyázatlan szolgálója megrántja az elragadó Héra haját. Erzsébetben felforr a düh, büntetéképpen azonnal szájon vágja a lányt. A lány vére kiserken, egy csepp az úrnő arcára hull, ő egy vászonnal letörli azt, és a helye – elámulva mondhatjuk! – részben megszépül. Közelebbről is megnézi, és csoda tárul eléje: az a hely vonzóbb lett. Ilyen erős lenne az emberi vér? Az ördögtől megszállt nők ravasz művészete látván szeme felragyogott. Erzsébet e felismerést követően becstelenül kezd gondolkodni külleméről. Micsoda? Ha ilyen kis mennyiségű vér ilyen nagy finomságot kínál, mi mindenre lenne képes, ha teljesen átítatna?...”²

Thuróczi mondává formálódó korabeli szájhagyományt és történelmi forrásokat keverve teremtette meg az „ördögtől megszállt” Báthory Erzsébet mítoszát. Írása több helyen is téved, Báthory Erzsébet feltehetőleg sohasem volt katolikus, ahogy bátyja, ecsedi Báthory István országbíró, úgy ő is református lehetett. Az evangélikus egyházat azonban valóban támogatta. A jezsuita szerző a történet elején egyértelművé tette: a legnagyobb bűn a kárhozat felé vezető úton a katolikus egyház elhagyása volt. Története így egyszerű tanmese, amely a protestánsokat egyértelműen az ördög lehetséges szövetségeseiként ábrázolta. A 18. század intoleráns világában Thuróczi természetes módon képviselte egyháza érdekeit, ahogy a történet egyéb elemei is a kor ponyvairodalmának ismert toposzai voltak. A gonosz úrnő, a kiszolgáltatót szolgáló számos, napjainkra mesévé szelídülő rémtörténet hősei voltak. Mindez azonban még nem volt elég ahhoz, hogy Báthory Erzsébet alakja negatív kultikus hőssé emelkedjen. A reformáció által megrontott, az ördög mesterkedéseinek kiszolgáltatót asszony – mondja Thuróczi – a legősibb emberi vágyat, az örök fiatalságot, végeredményben az örök életet akarja beteljesíteni. Hívő keresztény ember egyedül Krisztusban nyeri el az örök életet, az ördög, a női hiúságot kihasználva térítette el Báthory Erzsébetet erről az útról.

Az emberi vér, a fiatal lányok vére, a fiatalság ígéretét hordozza Thuróczi *tragica historiájában*. Így Báthory Erzsébet nem egyszerűen hiú nő, hanem a „női Faust”, aki szerződik az ördöggel, hogy vágyát a fiatalság és örök élet után beteljesíthesse. „Ez a nőszemély az ártatlan leányzók pusztulásának okozója, amit azok a régi költők jegeztek fel a történelemben, akik ilyesmit egyetlen férfiről sem mertek kitalálni. De ebben az egyetlen nőszemélyben felfedezték a saját hasonmása iránt érzett pusztító szerelmet. Az igazság az, hogy semmi sem közepes a nőben: vagy jó, vagy gonosz.”³ Így lett – talán Thuróczi minden szándéka ellenére – Báthory Erzsébetből a legnagyobb pusztító démon.

Báthory Erzsébet legendájának újabb állomása Bél Mátyás monumentális műve,⁴ ahol a Thuróczi által összefoglaltakat olvashatjuk ismét. A szolgálólányai vérével fiatalságát megőrizni akaró úrnő története, aki ráadásul hiteles történelmi személy, annyira egyedi és lenyűgöző, hogy a 18. század végén már tudományos munkában is viszontláthatjuk.⁵

A 19. század Mednyánszky Alajos írásaival indult. Mednyánszky már 1812-ben elkészült Báthory Erzsébet történetével, amelyet aztán többször is megjelentetett különböző munkáiban.⁶ A Thuróczi által megrajzolt kép azonban semmit sem változott, még annak ellenére sem, hogy Nagy Iván és az ő felhasználásával készült „is-

merettáruk” a vérben fürdést ugyan megkérdőjelezték, de a gyilkosságokat és a kegyetlenségeket megtörténtnek tartották. „Az való, hogy Erzsébet igen kegyetlen volt, de kegyetlensége is inkább lelke zavart állapotának tulajdonítható; [...] de hogy vérel mosdott volna, annak nyomára a szigorú bírák sem jöhettek.”⁷ A század végére pedig von Elsberg megteremtette a ma is élő „véres grófnő” alakját.⁸

A véres mágiát űző Báthory Erzsébet a 20. század kultikus alakja lett. Horror és pornografikus filmek karaktereit mintázták a legendás tömeggyilkosról, akit 650 fiatal lány haláláért tettek felelőssé, és soha egyetlen kérdést sem tettek fel arra nézve, hogy a 18. század közepétől a 19. század végéig formálódó legenda állításait tételesen is megvizsgálják.

A legendával a tudomány sem mert szembeszállni. A véres gonosztettre inkább magyarázatot kerestek, mintsem az állítások hitelességét vizsgálták volna. Thurzó György nádor titkárának, Závodszy Györgynek a naplóját már Thuróczi László és Bél Mátyás is ismerte. A Tudományos Gyűjteményben Gyurikovics György 1839-ben kiadta a tanúvallomásokat, de ezzel sem ment sokkal előbbre a tudományos kutatás, a forrásokat minden elemzés és értelmezés nélkül a gyilkosságok egyértelmű bizonyítékként kezelték.

1973-ban Antall József és Kapronczay Károly Báthory Erzsébet mentális betegségét igyekeztek bizonyítani.⁹ Szinte egy időben vizsgálta Báthory Erzsébet ügyét Nagy László és Péter Katalin.¹⁰ Nagy László a korszak kegyetlenségéhez, társadalmi viszonyaihoz mérve állapította meg, hogy mindaz, amivel Báthory Erzsébetet vádolták, elképzelhető valóság. Péter Katalin a nádori vizsgálat komolyságát tekintette meghatározónak, Báthory Erzsébet személyiségét pedig erősen sérültnek vélte. A kutatásban Szádeczky-Kardoss Irma könyve hozott komoly fordulatot.¹¹ Ő vizsgálta meg először alapos kritikai szemlélettel a tanúvallomásokat, rekonstruálta a politikai összefüggéseket, és megállapította, hogy a vizsgálat során még a kor eljárásrendjével szemben is számos törvénytelenséget követtek el. Rámutatott arra, hogy a több száz áldozat emlegetése egyszerűen képtelenség, a Nádasdy–Báthory udvarban halálesetek történtek, de ezek száma majd egy évtized alatt sem haladta meg a tíz-tizenketőt. A különböző tanúk azonos eseteket emlegetnek, és ráadásul szinte minden esetben rekonstruálni lehet az elhalálozás okát, ami vagy egyedi betegsége, járványra, vagy éppen tragikus balesetre utalt. Szádeczky-Kardoss Irma volt az első, aki a Nádasdy udvarban zajló gyógyító tevékenységet megemlíttette, és ezzel a „beteg” Báthory Erzsébet-kép helyébe éppen a gyógyítást megszervező főrangú arisztokrata nő alakját állította.

A korábban már ismert, de nem kellően értékelt források elemzése is új lendületet adott Báthory Erzsébet udvarának és udvartartásának a megismeréséhez.¹² A Batthyány Ferencsel folytatott levelezéséből tudatos és gondos gazdálkodó asszonyt ismerhetünk meg. Mindezzel együtt Tony Thorne tollából a nemzetközi történetírásban is megszületett az első monográfia, amely már sokkal árnyaltabban tárgyalta Báthory Erzsébet korát és személyét is.¹³

A tudományos megközelítés egyre inkább kifejezésre juttatta, hogy Báthory Erzsébet nem volt „véres grófnő”, a „csejtei hiéna” nem létezik. És nincs ördöggel cimboráló „női Faust” sem. Báthory Erzsébet nem volt sem rosszabb, sem jobb, mint kortársai. Ám a végső választ arra a kérdésre, hogy akkor miért indult ellette több mint 300 tanú megkeresésével és kihallgatásával nyomozás, még mindig nem tudjuk.

Bár Szádeczky-Kardoss Irma alapos vizsgálatnak vetette alá a tanúvallomásokat, néhány furcsaság még mindig maradt, amelyeket érdemes számba vennünk. Ha egyszerű statisztikai elemzést végzünk, akkor azonnal látjuk, hogy az összesen kihallgatott 327 tanú közül csak 107 tett értékelhető vallomást; az összes tanú egyharmada,

ami még így is jelentős szám, de meg sem közelíti a sokat emlegetett több száz tanú kihallgatását. 220 tanú nem látott és nem hallott semmit.

Az értékelhető vallomást tett tanúk közül 64-en tettek terhelő vallomást, ami azt jelenti, hogy halottakról, halálesetekről tudtak beszámolni. 43 tanú bár értékelhető vallomást tett, de nem tudott olyan tényeket felmutatni, amelyek a vád állítását alátámasztották volna. A terhelő vallomást tett tanúk közül csak 8-an állították, hogy Báthory Erzsébet több mint száz áldozatot gyilkolt vagy gyilkoltatott meg. Csak ketten merték azt vallani, hogy látták a kínzásokat vagy a gyilkosságokat, de ők nem említették a megöltek számát.

Lényegében a vád ennek a tíz embernek az állítására alapult. Mindez azért megdöbbentő, mert a 18. század közepétől lényegében napjainkig a felvonultatott tanúk sokaságának a közvélemény és még a kutatók szemében is bizonyító ereje volt. 327 tanú állítását csak nem lehet figyelmen kívül hagyni. De nincs 327 tanú, csak tíz bizonytalan és bizonyítékokkal nem alátámasztható vallomás állítja, hogy Báthory Erzsébet több mint száz ártatlan szolgálot gyilkolt vagy gyilkoltatott meg.

A nyolc tanú név szerint: az első Zsuzsanna, akiről keresztnevén kívül semmit sem tudunk, ami önmagában is furcsa, hiszen a tanúk lakhelyét, foglalkozását és életkorát a vallatók feljegyezték. Viszont Zsuzsanna az, aki 650 megölt szolgálot említett, de semmit sem látott. A második vitéz Poky Boldizsár sárvári porkoláb, aki 300 megölt lányról hallott. A harmadik Blahó Mihály Kosztolányból, aki szintén 300 áldozatról hallott. A negyedik Kadludecz János, szintén Kosztolányból, aki 560 áldozatot említett, de csak hallotta. Az ötödik, Raczicénusz István vágújhelyi lelkész, 200 áldozatot mondott, de hozzátette, hogy sokan mesélték. A hatodik, Török Ferenc hasonlóképpen 200 halotról tudott, és csak hallotta. Bicsérdy Benedek, a hetedik, Sárvár másik porkolábjá 175 áldozatról számolt be. A nyolcadik tanú, Zoltay Jánosné Szelestey Anna pontos számot nem tudott mondani, „egynéhány száz” megölt szolgálot tett vallomást. Azonban ez a nyolc ember nem a saját tapasztalata alapján vallotta, amit vallott, hiszen nem láttak semmit, csupán hallomás alapján mondták a számokat. Őket semmilyen értelemben sem lehet szemtanúknak tartani.

Csupáncsak két ember, Dezső Benedek udvarmester és Szilvász Jakab állította, hogy „sok kíntást” vagy „tenger sok gonosztságot” látott. Mind a ketten Keresztúron, illetve Lékán szolgálták Báthory Erzsébetet, és Nádasdy Ferenc régi alkalmazottai köze tartoztak. Ők ketten lennének a Báthory Erzsébet elleni vizsgálat elindítói?

Az események felderítését a sajátos magyarországi viszonyok is nehezítik. Gyakorlatilag nem létezik nyilvánosság, illetve a modern értelemben vett nyilvánosságoknak csak szűk, egymástól is elszigetelt körei léteznek. A hírek lassan terjednek, értékük megkérdőjelezhető. Csak összehasonlításképpen: a Báthory Erzsébet elleni vizsgálat idején az angol közvéleményt valamelyest hasonló eset tartotta lázban: Lady Frances Howard, Lady Essex, Somerset grófnéja ellen gyilkosság, méregkeverés és fekete mágia miatt indult vizsgálat. A három évig tartó nyomozás, majd bírósági eljárás végén Somerset grófnéját halálra ítélték. Életét királyi kegyelem mentette meg.¹⁴ A Frances Howard elleni vizsgálat végig a közvélemény figyelmétől kísérvé zajlott. Ezzel szemben a Báthory Erzsébet elleni vizsgálatról az érintett hatóság emberein kívül senki sem tudott. Eddigi ismereteink szerint Báthory Erzsébet sem kapott értesítést az ellene felhozott vádakról, a meginduló tanúvallatásokról. Sem a hivatalos, sem a magánlevelezésben nincs nyoma annak, hogy Nádasdy né tudott volna a vizsgálat megindításáról. Nagyon fontos lenne annak ismerete, hogy mikor és hogyan szerzett tudomást a birtokain zajló vizsgálatról. Londonban az újságok szenzációs hírként írtak arról, hogy Somerset grófné ellen nyomozás zajlik, Magyarországon a nádor gyakorlatilag „titokban”, minden törvényes ellenőrzés nélkül vezethette a

vizsgálatot. Pontosabban a törvényességet egyedül a nádori intézmény „tekintélye” biztosíthatta.

Nehéz elképzelni, hogy a birtokaira mindig akkurátus pontossággal odafigyelő özvegy figyelmét elkerülte volna a vallatóbiztosok tevékenysége, de törvényes perbe hívás nélkül nem biztos, hogy egyáltalán érzékelt a vallatások komolyságát és a legfontosabbat, hogy mindez éppen ellene irányul.

Megalapozottnak látszik az a vélemény, hogy Báthory Erzsébet csak 1610. december 29-én szembesült az ellene felhozott vádakkal és az addig zajló nyomozással, amikor Thurzó György nádor magánkatonasága és „arra rendelt emberei és szolgálói” rátörték a csejtei udvarház ajtaját, és vacsora közben elfogták. Az eset azért is megdöbbentő, mert úgy látszik, mintha a törvényesség és hivatalosság minden látogatását el akarták volna kerülni. A nádor, aki a törvényességet képviselhette volna az udvarház elfoglalásakor, Vágújhelyen tartózkodva várta az események kimenetelét, mintha minden igyekezet arra irányult volna, hogy személyét távol tartsa ettől a kényes és közel sem biztos, hogy milyen végkifejletet tartogató ügytől. A magánkatonasággal végrehajtott rajtaütés pedig bőségesen kimerítette a hatalmaskodás tényét.

A szembesítés feltehetőleg Ponikénusz János (Jan Poniczky) csejtei evangélikus lelkész feladata lett volna. A háziőrizetbe vetett asszony még akkor sem tudhatta meg hivatalos formában azokat a vádakat, amelyek miatt fogságba került, amikor az elfogatását követő napokban Ponikénusz János több környékbeli lelkésszel együtt felkereste őt a csejtei várban. Ponikénuszek látogatásának célja rendkívül zavaros. Levelében azzal indokolja a fogságba vetett asszony meglátogatását, hogy „hivatalos kötelességének” tartotta, hogy lelkésztársaival együtt a fogságában lelki vigaszt nyújtsanak neki. A levélből azonban az derül ki, hogy lelki vigasz helyett éles szóváltásba keveredtek az asszonnyal. De vajon mi lehetett az igazi indoka, hogy felkeresse Báthory Erzsébetet, akivel, és ezt ne felejtjük el, nem közölték hivatalos formában, hogy mivel is vádolják? Talán ez lett volna Ponikénusz feladata? Kipuhatolni, hogy a váratlan rajtaütés, a várfogság milyen hatással volt az özvegyre?

Elképzelhető, hogy Ponikénusz küldetésének célja valamiféle „bűntudat” ébresztése lehetett, az, hogy Báthory Erzsébetet „felkészítsék” az ellene felhozott vádak elfogadására, hogy a kiszolgáltatott asszonyt alkalmassá tegyék a kívánt vallomás megtételére. Szádeczky-Kardoss Irma hívta fel a figyelmet arra a tényre, hogy a papok úgy indultak Báthory Erzsébethez, hogy már ismerték a kínvallatásnak alávetett szolgák vallomásait. A megfélemlítéstől a várt vallomás sugalmazásáig sokféle célja lehetett Ponikénuszek küldetésének.

Azt hogy Ponikénusz valamiféle, máig pontosan nem ismert terv alapján dolgozott, igazolhatja rendkívül gyors megjelenése. Talán a rajtaütés keltette rémületet, lelki sokkot akarták kihasználni. Báthory Erzsébet gyorsan megszerzett, remélt beismerő vallomása az ügy gyors lezárását eredményezhette volna. Ezt a célt azonban Ponikénusz még lelkésztársaival együtt sem tudta elérni. Látogatását Báthory Erzsébet egyértelmű provokációként értékelte, és ezzel összhangban rendkívül határozottan utasította el. Eredménytelenségét talán maga Ponikénusz is érezhette. Ezt pótolandó, levelében megpróbált újabb terhelő bizonyítékokkal szolgálni Nádasdyné ellen, és Báthory Erzsébetet bűbájossággal próbálta megvédeni, ezzel a boszorkányperek felé igyekezett eltolni az eddigi „gyilkossági” koncepciót. Érdekes módon, és ezzel Ponikénusz saját következetlenségét árulja el, tanúvallomásában szót sem ejtett a bűbájosságról.

Nemcsak a nádor vagy a csejtei lelkész viselkedése zavaros az egész ügyben. Már Szádeczky-Kardoss Irma megállapította, hogy gyanúsán hiányoznak a koronatanúk, illetve az áldozatok rokonai, akik jogosan kezdeményezhettek volna vizsgálatot és bírósági eljárást. Egyetlen család sem jelentkezett, hogy hozzátartozójuk megölése

miatt elégtételt követelnek. Thurzó Báthory Erzsébet elfogásának másnapján átrendezte a helyszínt, egy kiásott hulla bemutatásával próbálta igazolni a vád állítását, valamint egy megkínzott, de élve kiszabadított lányról szólnak a források. Csakhogy éppen az élve kiszabadított lánytól nem kérdezte meg senki, hogy mi történt vele! Háromszázhuszonhét tanú vallomását gyűjtötték össze, de annak az egynek, akit állítólag megkínzottak, a vallomásra nem voltak kíváncsiak.

Báthory Erzsébet négy szolgáját, Újváry Jánost, Jó Ilonát, Szentes Dorottyát, Beniczky Katát a nádor birtokán, Biccsén kínvallatásnak vetették alá, majd Beniczky Kata kivételével nagyon gyorsan halálra ítélték és kivégezték őket. Vallomásaik a tervezett bírósági eljárást nem szolgálhatták, egyedül az utókor horror iránt érdeklődő közönségének borzongás iránti igényét elégíthetik ki. Ezekben a kegyetlen tortúra alatt tett vallomásokban szerepel mindaz a borzalom, amit Báthory Erzsébetnek szokás tulajdonítani. De még ezekkel a vallomásokkal együtt sem lehetett bíróság elé vinni Báthory Erzsébet ügyét. A vád két belső udvari ember, Dezső Benedek és Szilvász Jakab, nyolc bizonytalan híresztelések alapján valló, valamint négy megkínzott udvari szolgáló vallomásra alapozva még a korabeli bíróság előtt sem állta volna meg a helyét. Thurzó nádor óvatossága nem volt véletlen, nem kockáztathatta a nádori hivatal tekintélyét ebben, ezért sohasem engedte bíróság elé vinni az ügyet, bármennyire is ez szolgálta volna az igazság és a megvádolt asszony érdekét is.

A Báthory Erzsébet elleni vizsgálatot nem a megkínzott és kivallatott „tanúk” által emlegetett borzalmak teszik átláthatatlanná, hanem az ügyben szereplők kiismerhetetlen szándékai. Mi vezetett arra egy evangélikus lelkészt, hogy a tanulatlan falusiakat is felülmúlva írjon bűbájosságról, ördögösségről? Miért fordulnak szembe Nádasdy Ferenc régi emberei a birtokok irányítását saját felügyelete alá rendelő özvegyvel? Mi vezethette a nádort? Politika? Nyereségvágy?

A történész összegyűjtheti a forrásokat, rendszerezheti az információkat, de az emberi lélekben megbúvó sárkányt aligha derítheti fel. Báthory Erzsébet feltehetőleg nem is sejtette, hogy férje halála után egyre inkább a sárkány árnyékában élte mindennapjait, de ez a sárkány nem az ő, hanem inkább az ellene készülődők lelkében élt.

■ JEGYZETEK

1. Ladislaus Thuróczi: *Ungaria suis cum regibus compendio data*, Tyrnaviae (Nagyszombat). 1729.
2. Thuróczi i. m. 189. Magyarul: Lengyel Tünde – Várkonyi Gábor: *Báthory Erzsébet. Egy asszony élete*. Bp., 2010. 216–218.
3. Lengyel Tünde – Várkonyi Gábor i. m. 220.
4. Matthias Bel: *Notitia Hungariae novae historico-geographica*. IV. Wien, 1742. 468–472.
5. Michael Wagner: *Beiträge zur Philosophischen Anthropologie und den Damit Verwandten Wissenschaft*. Wien, 1794.
6. Aloys Mednyanszky: *Eine Whare Geschichte*, in *Hesperus, ein Nationalblatt für Gebildete Leser*. Prag, 1812; *Uő: Malerische Reise auf dem Waagflusse in Ungarn*. Pest, 1826; *Uő: Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarn Vorzeit*. Pest, 1829.
7. Heckenast Gusztáv (kiad.): *Ismerettár. Nélkülözhetetlen segédkönyv, mely a történelem, természet s egyéb tudományok és művészet köréből lehetőleg minél több érdekes tárgyat és egyéniséget betűsorozatos rendben megismertet*. Pest, 1858. 732; Nagy Iván egy évvel korábban megjelent családtörténeti munkájában írta: „...ki ha vérrel nem mosdott is, mint a hagyomány állítja, de bizonyos, hogy számtalan ártatlan nőt legyilkoltatott.” Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pest, 1857. I. 231.
8. R. A. von Elsberg (Ferdinand Strobl von Ravelsberg): *Die Blutgräfin (Elisabeth Báthory)*. Breslau, 1894.
9. Antall József – Kapronczay Károly: *Aus der Geschichte des Sadismus: Elisabeth Báthory*, in *Die Waage. Zeitschrift der Chemie Grunenthal Stolberg, Rheinland*. Bd. 11–12. 1973. 382–388.
10. Nagy László: *A rossz hírű Báthoryak*. Bp., 1984; Péter Katalin: *A csejtej várúrnő Báthory Erzsébet*. Bp., 1985.
11. Szádeczky-Kardoss Irma: *Báthory Erzsébet igazsága*. Bp., 1993.
12. Várkonyi Gábor: *Újabb források Báthory Erzsébet életéhez*. Irodalomtörténeti Közlemények 1999.1–2.
13. Tony Thorne: *Countess Dracula. The life and times of Elisabeth Bathory, the blood countess*. London, 1997.
14. Anne Somerset: *Unnatural Murder. Poison at the Court of James I*. London, 1997.

KALMÁR JÁNOS

KÁROLYI SÁNDOR „ÁRULÁSA”

Károlyi Sándort, a Rákóczi-szabadságharcot (1703–1711) 1711-ben lezáró szatmári megegyezés feltételeinek kidolgozásában a felkelők részéről közreműködő tábornagyot, a kuruc hadsereg akkori főparancsnokát talán maga II. Rákóczi Ferenc nevezte először árulónak, amikor *Vallomásainak* 1718-ban, már Törökországban papírra vetett II. könyvében¹ így emlékezett meg róla: „Hitszegése, hazaárulása és a szövetség [ti. a rendi konföderáció] ellen elkövetett bűne nyilvánvaló volt abból, hogy elfogadta azokat a pontokat, melyek érvénye az egyszerű jóakarattól és adott szótól függött. Ezért nyilvánvalóvá vált előttem, hogy e tette a hűtlenség bélyegét nyomja rá, hiszen az említett bűnökbe sodorta, és ezért halálbüntetéssel sújtható.”² Végeredményben hasonló véleményre jutott Forgách Simon gróf, az egykori császári tábornok is, aki, miután átállt a felkelők oldalára, a kuruc hadsereg tábornagyaként emigrált Rákóczival. A neki tulajdonított, szintén utólag írt emlékirat vonatkozó része ugyanis így szól: „Károlyi, akit a császáriak megvesztegettek, bizonyos feltételekkel, valamennyi magyarjával együtt átállt a császáriak oldalára, átadta a németeknek Kassát és Munkácsot, mégpedig úgy, mintha József császárnak és királynak adná át, aki abban az időben már halott volt, de Károlyin kívül ezt nem tudták a magyarok, sőt a hűségesküt is úgy tették le, mintha élne a király; így aztán egész Magyarország visszatért a német uralom alá, s így, vagyis nagyon rosszul végződött a magyar rendi konföderáció, néhány ember fennhéjázó gőgössége és kapzsisága miatt. Károlyi pedig a magyarok részéről olyan egyezséget kötött a császári teljhatalmú megbízottakkal, mely sze-

...az „árulás” vagy, ha úgy tetszik, a cserbenhagyás fegyvere akár fordítva is elsülhetne. Mintha csak az eredményesebb „piár”-tevékenységen múlna, hogy kinek sikerülhet a vétkes helyét a vádlóéra cserélnie...

rint ezek megígérték a magyaroknak valamennyi kiváltságukat és törvények adta jogaik tiszteletben tartását is.”³ Eltekintve most azoktól a pontatlanságoktól, amelyeket az utóbbi idézet tartalmaz – hiszen semmilyen bizonyíték nincs Károlyi megvesztegetésére, s nem tudunk arról sem, hogy az uralkodó halála a megállapodás megkötését megelőzően a kuruc főparancsnok tudomására jutott volna –, mindkét dokumentum szerzője lényegében két ok miatt tekinti árulónak Károlyi Sándort. Egyrészt *politikai hibájául* róják fel, hogy az ellenfél által tett pusztai *ígéret*ek – hiszen a halott király nevében aláírt kötelezettségvállalás nem kérhető számon – elfogadása miatt egyezett meg. Másrészt *erkölcsileg* marasztalják el. Egyfelől azért, mert Rákóczi szerint olyan lépést tett, amire nem volt felhatalmazása, hiszen a konföderáció, azaz „a szabadságért szövetkezett rendek” jóváhagyását kellett volna kikérnie a megállapodás megkötéséhez. Emellett megszegte a fejedelemnek tett, arra vonatkozó fogadalmát, hogy a beleegyezése nélkül semmilyen visszavonhatatlan lépést nem tesz. Másfelől azért, mert – a Forgách-féle emlékirat szerint – megvesztegetés, „kapzsiság”, azaz személyes előny (vagy annak kilátásba helyezése) hatására kötött volna megegyezést. Hasonló véleménnyel volt Károlyiról az egykorú erdélyi történétíró, Cserei Mihály is, aki azt vetette a szemére, hogy „kevés gondja lévén a publicumra, csak a maga privátumát stabilizálhassa”,⁴ azaz, hogy a közügyekben való fáradozás helyett saját érdekét érvényesítse. A kuruc emigránsokat és Csereit leszámítva azonban a kortárs vagy a jóval későbbi történétírók – Horváth Mihályon és Acsády Ignácra át Rákóczi máig legterjedelmesebb életrajzának szerzőjéig, Márki Sándorig – csaknem egyöntetűen méltányolták a kuruc generálisnak a megbékélés érdekében kifejtett tevékenységét. Kivéve Thaly Kálmánt, aki a Bercsényi család történetét feldolgozó munkájában (1887, 1892) akkor még visszhangtalanul maradt elmarasztaló ítéletet fogalmazott meg. Mint ismeretes, Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi*ja (1913) vetett szelet, amely bár csak a kuruc emigrációval foglalkozik, közvetetten mégis viszonyul az itthon maradtakhoz s az utóbbiak számára lehetőséget teremtő körülményekhez. Az elágazó utak megtestesítőjét e munka olvasói Rákócziiban, illetve Károlyiban vélték meglátni. Annak, hogy e könyv megjelenése akkora, a tudományos életben szokatlan vihart kavart, mindenekelőtt szakmán kívüli okai voltak. A 20. század elején meghatározó politikai csoportok és az őket övező értelmiségiek felfogásuk igazolását vagy éppen cáfolatát vélték visszamenőleg kiolvasni belőle. A köztük lévő eltérés végső soron az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc után Magyarországnak a Monarchiához való viszonyát, abban elfoglalt státusát újrafogalmazó kiegyezés elfogadásában vagy elutasításában gyökerezett.⁵ Ráadásul a kérdés Trianon után is aktuális maradt, csak másként vetődött fel. Mert a területének mintegy kétharmadát elveszítő, nyomorult gazdasági helyzetben lévő, elszigetelt és ezért önellátásra kényszerült ország szellemi elitje számára megkerülhetlenné vált az a kérdés, hogy mennyiben segítette vagy éppen akadályozta a hazai gazdaság – mindenekelőtt az ipar – fejlődését a Monarchiához való tartozás. És nemcsak a közeli, hanem – a Habsburg vámpolitika kezdetei kapcsán – a távolabbi, 18. századi múltban is.⁶ Ezért, mint döntő jelentőségű politikai előzményé, felszínen maradt hát a szatmári megegyezés értékelése körüli vita is, amely számára a mindmáig legjelentősebb történettudományos újdonságot az akkoriban Bécsben létesített Magyar Történelmi Intézet ösztöndíja keretében Lukinich Imre által feltárt, e vonatkozású ottani dokumentumok közzététele (1925)⁷ jelentette. Az előzmények alapján Lukinich szükségesnek ítélte, hogy forráskiadványa terjedelmes bevezető tanulmánya egyik fejezetének az *Áruló volt-e Károlyi Sándor?* címet adja, amely kérdésre viszont nem adott egyértelmű választ. A második világháború utáni magyar történetírás sajátos módon ötvözte a marxizmus osztályharcos szemléletét a nemzeti progresszió gondolatmenetébe illeszkedő, függetlenségi alapon álló történétírói hagyománnyal, s ennek megfelelően természetesen árulónak minősítette Károlyit, és elítélte a rendek és a dinasztia kompromisszumának tekintett szatmári egyezés létrehozását.⁸

A történész azonban – annak ellenére, hogy nem függetlenítheti magát egészen annak a kornak a hatásaitól, amelyben él – autonóm egyéniség is, aki – megfelelő körülmények esetén – saját szakmai meggyőződését veti papírra, amelyet kutatómunkája és a tudomány pillanatnyi állásának eredményeire építve alakít ki. Ennek folytán a mindenkori kutatások aktuális iránya és hangsúlyai szükségképpen befolyásolják az egy-egy időszakra jellemző szakmai álláspontokat. Az 1960-as években a Rákóczi-szabadságharc kutatása is mindinkább megszabadulhatott az ideológiai teher-tételtől, amely kedvező körülményt kihasználva – élve az egyidejűleg fokozatosan kibontakozó nemzetközi szakmai kapcsolatok lehetőségeivel – a gazdasági és művelődéstörténeti vonatkozások mellett figyelmét jelentős részben az addig szisztematikusan nem vizsgált kuruc diplomáciai tevékenységre fordította. Ezzel párhuzamosan elkezdődött II. Rákóczi Ferenc írói életművének kritikai kiadása is. Ezek, valamint a fejedelem születésének 300. évfordulója s az ahhoz kapcsolódó tudományos rendezvények és azok „utóregzéseként” megjelenő tanulmányok nyomán mindenekelőtt a szabadságharc vezérének személye került a figyelem és az ismertség homlokterébe. Így aztán nemegyszer az ő szándéka és véleménye vált mások tetteinek minősítési mércéjévé is. S ha ennek ellenére Károlyi Sándor a szakma számára lassacskán mégiscsak megszűnt „áruló” lenni, a szatmári megállapodás megkötését a kutatók egy része változatlanul hibájául rója fel. Különböző megfogalmazásokban ugyanis napjainkban is érvényesül az a nézet, amely szerint Károlyi „Rákóczi időt nyerő politikája alól [...] kihúzta a talajt”,⁹ illetve hogy „A szatmári békét kierőszakoló Pálffynek engedve [...] meghíúsította Rákóczi koncepcióját, hogy a szabadságharcot az általános európai békébe foglalt államszerződés szintjén fejezhessék be”.¹⁰

Mindezek után alighanem célszerű az előzőekben említett vádak indokoltságát megvizsgálni, ami persze a kapcsolódó események legalább vázlatos áttekintése nélkül nem lehetséges.

1710. november 17-én, a szabadságharc nyolcadik évében Pálffy János gróf, horvátországi bán arról értesítette Károlyi Sándort, a kuruc haderő irányításában akkor már kulcsszerepet játszó tábornagyot, hogy kinevezték a Magyarországon állomásozó – a felkelők katonai erejét létszámban egyébként mintegy háromszorosán felülmúló – császári hadsereg főparancsnokává.¹¹ Akkoriban már újra Habsburg-fennhatóság alatt állt az ország területének megközelítőleg a négyötöde, valamint Erdély.¹² Pálffy katonai képességeit már az oszmánok elleni visszafoglaló háború idején, Károlyi lotaringiai herceg főhadsegédeként bizonyította. A bécsi udvarban magyar volta ellenére bizalommal voltak iránta, hiszen az uralkodóházhoz hű családból származott, s a híres hadvezér, Savoyai Eugén, a Haditanács elnöke is méltányolta. Legidősebb lánya iránt pedig maga az uralkodó, I. József táplált gyengéd érzelmeket. A császári tábornagy, bizonyára helyzete biztonságának tudatában, hamarosan kettős játékba kezdett. Ismétlődően olyan helyzetjelentéseket küldött Bécsbe, amelyek a valóságosnál rosszabb állapotban lévőnek tüntették fel a rábízott katonaság állapotát és ellátását. Mindezt azért, hogy igazolja, miért nem törekszik az udvar elvárásainak megfelelően felmorzsolni az ellenséges erőket. Ehelyett 1710 novemberében kapcsolatba lépett a kuruc sereg irányításában akkor már kulcsszerepet játszó Károlyi Sándorral, arra csábítva őt, hogy térjen vissza a király hűségére.¹³ Károlyi, miután e levelet továbbította Rákóczinak, a fejedelem tudtával azt válaszolta, hogy a konföderációra tett esküje hűségre kötelezi őt, de azért hajlandó Pálffyval együttműködni a békeség előmozdításáért. Am egyértelművé tette azt is, hogy nem hajlandó a szabadságharc vezérének mellőzésével, a saját szakállára cselekedni. A császári főparancsnok mindezt elfogadta, annak előrebocsátásával, hogy Rákóczi erdélyi fejedelmi címének az uralkodó által való elismerésére semmilyen körülmények között

nem számíthat. Sikerült is megszereznie a felhatalmazást ahhoz, hogy a szabadságharc vezetőjével mint magánemberrel tárgyalhasson, akinek Kassa és Munkács fejében megígérhette javai visszaadását.¹⁴ Károlyi pedig rávette Rákóczit, hogy találkozzék Pálffyval. Erre 1711. január 31-én Vaján került sor. A császári főparancsnok ott azt javasolta a fejedelemnek, hogy írjon hódoló levelet a királynak, amellyel kegyelmet szerezhet a mozgalomban részt vevők számára, s elérheti az ország törvényeinek tiszteletben tartását, amellet, hogy az erdélyi fejedelmi címen kívül bármit kérhet önmagának.. (Az Erdély mint magyar koronataromány feletti uralmat a király magának tartotta fenn, ezért az arra vonatkozó igényt már az 1705–1706. évi nagyszombati tárgyalások idején is elutasította, mert szuverenitása csorbításának ítélte.) Rákóczi legott papírra is vetett egy ilyen értelmű fogalmazványt, csakhogy a Bécsbe ténylegesen eljuttatott levelének tartalma lényegesen eltért ettől: az inkább sérelmi iratra emlékeztetett, amelyben a felkelés jogosságát emlegette, továbbá azt követelte, hogy a mozgalom valamennyi birtokos nemesi résztvevője automatikusan kapja vissza a jószágait. (Savoyai Eugén nem is merete megmutatni I. Józsefnek.) Kiderült, hogy Rákóczi, bár helyesli Károlyi működését – aki immár az ő megbízásából érintkezett Pálffyval –, de csak időhúzás céljából; azért, hogy a Pálffyval való kapcsolattartás révén elérje a fegyverszünet ismételt meghosszabbítását, elkerülve ezzel a szerinte is fenyegető katonai vereséget. Eközben azonban Lengyelországba ment, hogy a hírek szerint arra tartó I. Péter orosz cártól kérjen segítséget. Ezzel az uralkodóval ugyan a szabadságharc befejezése előtt már nem sikerült találkoznia, szintén lengyel földön volt viszont Bercsényi Miklós főgenerális néhány más kuruc tábornokkal együtt, akik tovább táplálták a fejedelemnek az orosz segítséghez fűződő reményét. Még mielőtt Rákóczi eltávozott Magyarországról, egész haderejét Károlyi parancsnoksága alá rendelte, akihez közben eljutott a király újabb megegyezési javaslatla. Ez már nem pusztla kegyelmi ígélet volt, hanem a viszonyokat átfogóan rendezni igyekvő elképzelés. Hiszen a felkelőkhöz csatlakozott birtokosoknak egyéni folyamodás esetén javaik, az elesett kurucok özvegyei és árvái időközben elkobzott vagyonuk visszaadását, az országból eltávozottak visszatérésének lehetőségét ígerte, valamint azt, hogy a felkelésben részt vevő katonákat nem kényszerítik a császári hadseregben töltendő szolgálatra. A király emellet kifejezte készségét az ország szabadságjogainak és törvényeinek tiszteletben tartása alapján megvalósítandó kormányzásra is. Károlyi, akit már hónapok óta kapacitált Pálffy – bizonyára, hogy partnerei a tárgyalások folytathatósága érdekében komolyan vegyék, s hogy ezzel is további időt nyerjen –, hűségesküt tett az uralkodóra. Majd pedig buzgón kérlelte a változatlanul távol lévő Rákóczit, hogy sürgősen térjen vissza, mert – válasz híján – már csak Ecsed átadása árán sikerült meghosszabbíttatnia a fegyverszünetet. Ne engedje ki a kezéből a hazai dolgok irányítását, mert a felkelt nemesség – reménytelennek ítélvén a folytatást – pusztla ígéletre is bármikor hajlandó egyéni kegyelmet kérni, csak hogy hazamehessen. Minthogy azonban minden ösztökélése eredménytelen maradt, maga indult útnak a fejedelemhez. Előtte még összehívta a kuruc tisztikar képviselőit, akik a felkínált feltételek elfogadását kívánták. Ilyen előzmények után találkozott Sztrijben Rákóczival, aki azonban nemcsak az uralkodó javaslatát, hanem annak időközben Pálffy által enyhített változatát is visszautasította, arra hivatkozva, hogy szerinte az csak a javak visszaadását ígéri, a szabadságjogokét viszont nem, úgyhogy ilyen formában történő elfogadása ellenkezne a konföderációs esküvel s az erdélyi fejedelmi méltóságából fakadó kötelezettségével.¹⁵ Hasonló véleményen voltak a Rákóczi környezetében már hónapok óta az országon kívül tartózkodó kuruc tábornokok is. Maga a fejedelem így emlékezett vissza e találkozásra: „ott volt [ti. Sztrijben] Bercsényi, Forgách, Eszterházy, és az ott tartózkodó szenátorokat is összehívtam. [...] Az említett tábornokoknak, Károlyi titkos ellenségeinek az volt a véle-

ményük, hogy tartóztassam le őt. De azonkívül, hogy erre semmi józan okom nem volt, nem is láttam semmi lehetőséget a háború folytatására.”¹⁶ Ilyen körülmények között aligha csodálható Károlynak az a mulasztása, amit „árulása” (egyik) bizonyítékául szoktak felhozni, hogy nem tájékoztatta Rákóczit az uralkodónak tett hűségnyilatkozatáról. (A hazai valóságtól jó ideje eltávolodott, ráadásul a kuruc főparancsnok rosszakaróinak számító tábornoktársak hatására a fejedelem a konföderációs eskü megszegésének vádjá alapján ugyanis akár még hadbírószági ítékezésnek is kitehette volna Károlyit.) Rákóczi Pálffyval is szándékozott tudatni a kifogásait, de ennek közvetítését kancellárjára, Ráday Pálra bízta. Ezzel voltaképpen megfosztotta Károlyit attól, hogy az ő nevében tárgyalhasson. A kuruc tábornagy azonban ennek ellenére a folytatás mellett döntött. A fejedelem által hiányolt, kiterjesztő és általánosító formulákat beleírta Pálffy szövegébe, amit a császári főparancsnok jóváhagyott. Aki ugyanakkor, mivel nem kapott választ Rákóczitól – hogy a Haditanácsnak az egyre nehezebben megmagyarázható, újra meg újra meghosszabbított fegyverszünetet megindokolhassa –, Kassa átadását igényelte, mert időnként kézzelfogható eredményt kellett produkálnia. (Egy ideje ugyanis már ő sem cselekedhetett egészen önállóan, Bécsből „segítségül” – tulajdonképpen ellenőrzésére – hozzáküldték a Haditanács egyik tagját.) A főhadiszállására igyekvő Ráday útközben találkozott Károlyival, akitől megtudta, hogy a Rákóczi által vele küldött módosítási javaslatokat Pálffy már elfogadta. Ezért sebtében maga fogalmazott egy tizennyolc pontból álló, az addigi igényeket tovább bővítő iratot, s azt terjesztette a császári főparancsnok elé. Ebben többek között olyan újdonságok szerepeltek, hogy az amnesztia a korábbi mozgalmak résztvevőire, a hadifoglyokra és a külföldön tartózkodókra, valamint a felkelők oldalán álló külföldiekre is terjedjen ki, hogy kurucosság vádjával később senkit ne lehessen zaklatni, hogy a szabadságharcban részt vevők vagy örökösök térítésmentesen kapják vissza eladományozott birtokaikat, s hogy a mozgalomhoz csatlakozott főúri résztvevők tarthassák meg korábbi méltóságukat, a nemesek pedig továbbra is viselhesék fegyverüket. Végül még azt is kérte, hogy az uralkodó ígérje meg a törvénytelenések megszüntetését, és ennek biztosítékául adja ki újra a koronázási hitlevelet. Pálffy e kívánságok közül csak azokat fogadta el, amelyek a pillanatnyi megbékélést szolgálták, a többit az országgyűlés napirendjére tartozónak minősítette. Azt pedig, hogy a király újra adja ki a koronázási hitlevelet, mint méltatlan igényt elutasította. Rádayt így is meggyőzte a császári főparancsnok hozzáállása, ezért Rákóczi nevében elfogadta a meg egyezést. Még azt is hozzátette, hogy amennyiben a fejedelem visszautasítaná azt, akkor elpártol tőle. A Károlyi által Szatmárra hívott magyarországi és erdélyi szövetkezett rendek (a nemesség) pedig már egy héttel korábban hozzájárultak ahhoz, hogy a velük ismertetett pontok alapján megállapodjanak, határozottan elzárkózva attól a lehetőségtől, hogy esetleg – akár csak ideiglenesen is, megélhetési célból – cári zsoldba szegődjenek. Majd küldöttséget menesztettek Rákócziért, hogy jöjjön vissza és a konföderáció nevében írja alá a szerződést.

A szabadságharcban részt vevő társadalmi rétegek közül ekkor már csak az úgynevezett vitézlő rend tagjairól, e hivatásos, de nem reguláris tisztokról és közkatonákról való gondoskodás váratott magára. Ezért Károlyi, hogy a kikristályosodó megállapodást illetően számíthasson az ő támogatásukra is, olyan pátenst bocsátott ki, amellyel – kedvezmények biztosítása mellett – saját birtokaira telepítette őket, ott adván földet nekik. Ezzel elérte, hogy a megállapodás végső szövegébe a katonáskodó közrendűek kedvezményes állapota is bekerülhessen.

A Rákóczihoz érkező Ráday Pál és a szatmári gyűlés követőinek keserű meglepetésére a fejedelem elutasította a megegyezés aláírásának gondolatát. Hírt kapott ugyanis arról, hogy Anglia követet küldött Bécsbe azzal a feladattal, hogy egyengesse az uralkodó és a felkelők közötti megbékélés útját. Rákóczi ezért azt követelte

Pálffytól, hogy tájékoztassa őt az erre vonatkozóan előterjesztett angol javaslatról. Ezzel a fejedelem újra olyan igényt fogalmazott meg, tudniillik a felkelők és a kormányzat közötti ellentét rendezésének ügyébe kívülálló hatalom bevonását, amelyről tudhatta, hogy a bécsi udvar elzárkózik annak teljesítésétől, mert sérti az uralkodói szuverenitást. Rákóczi azonban mindenekelőtt azért utasította el a megállapodást, mert hírére vette, hogy remélt támogatója, a cár Lengyelországba tart. Ezért egy a harc folytatására buzdító kiáltványt nyújtott át Rádaynak és a szatmári küldöttség tagjainak, azzal az utasítással, hogy juttassák el a brigadérosokhoz és ezereskapitányokhoz. Károlyit pedig leváltotta a főparancsnokságról (bár ez nem jutott az érintett tudomására).

Csakhogy a felkelők döntő többsége akaratának érvényesülését mindez már nem akadályozhatta meg. Ahogy maga Rákóczi írta: „elbocsátottam Károlyi követeit, sok szóval, ígéretessel, parancssal és a katonasággal nyilvánosan közlendő buzdításokkal ellátva, melyek mind Károlyi pusztulását célozták. De a dolog másképpen történt [...]. A követek ugyanis hűségesebbek voltak hozzám, mint énhozzám. Parancsaimat sutba dobták, nem hajtották végre, s a fegyverletétel után az egész katonaság és a nemesség, elfogadván az amnesztiát, hűséget esküdött a császárnak, minden cselekedetükben és tárgyalásukban visszaéltek a szövetség nevével és címével. [...] A szerződő feleknek természetesen megígérték a törvények, a szabadságjogok és az ország kiváltságainak megtartását, s ezek megtartásának biztosítása után hűséget esküdtek.”¹⁷

Ezek után, a fentiek alapján tegyük fel a kérdést, hogy *kit* vagy *mit* is árult volna el Károlyi Sándor.

Ha Rákóczi netán e vonatkozásban a saját személyére gondolt, úgy őt aligha, hiszen a generális valamennyi, a megállapodás érdekében tett érdemi lépéséről nem egyszerűen csak tájékoztatta őt, hanem egyenesen tőle várta – olykor ugyan hiába – a vonatkozó utasításokat. A megegyezés tető alá hozásában eleinte közvetlenül is részt vevő fejedelemnek időközben azonban, mint láthattuk, vagy megváltozott az ezzel kapcsolatos elképzelése, vagy eleve is csak – miként Pálffy gyanította – időhúzásra alkalmas ürügynek szánta az alkudozást, miközben külső segítségre várt.

Segítség azonban nem érkezett, s nemcsak az oroszoktól várta ezt hiába. A spanyol örökösödési háború, illetve az északi háború külpolitikai körülményei ekkoriban ugyanis távolról sem Rákóczi várakozásainak megfelelően alakultak, miként a hatalmi viszonyok sem. A Habsburg Monarchia és császári méltóságot is viselő uralkodója a legkomolyabb közép-európai tényező maradt a nemzetközi háború alatt és után is. Utólag persze mindig könnyű ilyen sommás megállapítást tenni, de ez a kortársak számára is nyilvánvaló lehetett. Persze ha Rákóczi nem minden esetben számolt ezzel, akkor a nála ilyen téren jóval kevesebb tapasztalattal és információval rendelkező, kevésbé képzett Károlyi még annyira sem.

Az utóbbi viszont, úgy látszik, lényegesen otthonosabban mozgott a hazai valóságban. Az 1708 óta rendre elszenvedett katonai kudarcok, a kuruc állam és hadsereg pénzügyi, ellátási gondjai és az ezekből fakadó, növekvő feszültség a mozgalomban részt vevők különböző rétegeit ragadta magával a be nem váltott ígéretek okozta keserűség vagy az uralkodó részéről időközben kilátásba helyezett intézkedések csábító volta miatt. És amilyen mértékben zsugorodott a felkelők által ellenőrzött terület kiterjedése, nagyjából olyan arányban szivárogtak haza a katonák a kilátástalanság miatt. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy amikor a többszörös túlerőben lévő császári hadsereg magyar főparancsnoka méltányos megegyezést ajánlott fel a király nevében, amelynek eredeti feltételein még jócskán engedett javítani is, akkor a szövetkezett rendek és a kuruc katonaság nagy része szívesen fogadta azt. Annál is inkább, mert a megállapodás végleges szövege lehetőleg mennél szélesebb

rétegek igényeire igyekezett tekintettel lenni.

Ebből kiindulva kell tehát feltennünk azt a kérdést, hogy ha személy szerint senkit, akkor vajon *mit* árulhatott el Károlyi.

A kortársak vádja alapján a konföderációs eszmére gondolhatunk, vagyis arra a szövetségre, amelyet a „haza szabadságáért” hoztak létre. Amelyen viszont nem minden résztvevő értette ugyanazt. A birtokosság jószágaival összefüggő sérelmeit, a vállalkozó nemesek lehetőségeit korlátozó intézkedéseket, a földdel rendelkezők nagy részét társadalmi hovatartozástól függetlenül sújtó katonai visszaéléseket, a valamennyi protestáns érintő hátrányokat, a különböző kiváltságokkal és mentességekkel rendelkezők panaszait csak átmenetileg hozta közös nevezőre a mindnyájukat jellemző harag és elkeseredés. Ezek akár csak némelyikének orvoslása is nyomban megbontotta látzólagos egységüket. Márpedig a szatmári megállapodásban határozottan törekedtek arra, hogy mennél szélesebb rétegek elvárásai teljesüljenek. Igaz persze, hogy ennek ellenére is maradtak megvalósulatlan célok. Le kellett mondani a független magyar állam eszméjéről, annak minden tartozékával együtt, s azzal, hogy Rákóczi erdélyi fejedelmi címét nem ismerték el, voltaképpen az önálló Erdélyi Fejedelemség feltámasztásának reménye veszett el. Ám még ez utóbbi cél is kizárólag a Habsburg Monarchia uralkodója mint magyar király felségjogainak korlátozása révén valósulhatott volna meg, amit csak olyasfajta kényszerítő erejű körülmények erőszakolhattak volna ki, mint az országvesztés vagy a katonai beavatkozás veszélye. Ilyenek azonban Bécsre ekkoriban egyáltalán nem leselkedtek. Éppen ellenkezőleg: a császári hadak offenzívája volt tapasztalható mindenütt. Sem a cár, sem a török szultán nem mert szembeszállni velük, míg az ellenük harcoló Franciaország már évek óta védekezésre kényszerült. Anglia és Hollandia pedig a Habsburgok szövetségese volt. S ha ekkor már mindketten „kitáncolóban” voltak is a koalícióból, nem azért törekedtek a békére, hogy újból konfliktusba keveredjenek az általuk egyébként kétségkívül szimpátiával szemlélt mozgalom számukra mégiscsak közömbös céljaiért.

A maradék kuruc sereg pedig – főként akkori állapotában – egymagában aligha lehetett képes kiharcolni ezt. Hiszen már hónapok óta azon volt, hogy szinte bármi áron elkerülje a császáriakkal való összeütközést, nehogy felmorzsolják. Ezért minősült életbevágóan fontosnak a fegyverszünet ismételt, olykor egyébként Rákóczi által is bármi áron igényelt meghosszabbítása, ami persze nem mindig volt ingyen: időnként egy-egy erősség átadásába került, még ha az ilyen lépésekért utólag némelyek Károlyit hibáztatták is. Hol voltak ekkor már „Magyarország korszerű államiságának kritériumai, Rákóczi államának szociális, gazdasági, politikai, művelődési, diplomáciai vívmányai”,¹⁸ amelyekkel 1711 tavaszán mint átmentendő és még átmenthető „fejlődési alternatívával” számolni lehetett volna, s hol volt maga a fejedlem és kormányzóköre is?¹⁹ A kurucok ellenőrzése alatt álló terület zsugorodott, ahogy fogytak a kezükön lévő erődök is. Ezzel együtt szűkült az időhúzás lehetősége. Hogy I. József váratlan és eltitkolt halála (1711. április 17.) után mennyire végzetesen, azt a felkelők nem is sejtették. De Pálffy gyanította, mihelyt értesült arról, hogy a lánya miatt iránta rosszindulatú anyacsászárné lett a régens. Biztosra vette, hogy leváltják, és nem tévedett, mert nyomban kinevezték az utódját is. A császári hadvezetés néhány tagja régóta szövögetett olyan tervet, hogy a magyar felkelésnek mielőbb, katonai erővel vessenek véget. A tengeri hatalmaknak a bécsi kormányzat számára kellemetlen közvetítői ajánlkozása is, szándéka ellenére, ezen elképzelés helyességét látszott igazolni. Az anyacsászárné hatalomra kerülése szintén ezt a tábornok erősítette. Ezért Pálffy nyomban írt Bécsbe, s a végső fázisba jutott megegyezéssel kapcsolatos tárgyalásokra hivatkozva arra figyelmeztetett, hogy minden veszendőbe mehet, ha a helyzetet nem ismerő új embert léptetnek a helyébe, aki iránt bizalmatlanok a partnerek. A főparancsnok levelének lett fogantaja, mert nemsokára

mégis megerősítették addigi beosztásában. Már előzőleg megsürgette azonban az egyezmény aláírását, ami néhány nap múlva, 1711. április 29-én meg is történt. Másnap a majtényi mezőn a hadiszemlére felsorakozott kuruc katonaság, képletes fegyverletétel gyanánt, földbe szúrta zászlait.

A fentiekből nyilvánvaló lehet, hogy aligha kárhoztatható indokoltan Károlyi Sándor a szatmári megállapodás kidolgozásában vállalt szerepéért vagy annak elfogadtatásáért és aláírásáért. Mert ennél csak sokkal rosszabb lehetősége volt: az, hogy mindent megtagadja. Akkor viszont az elkerülhetetlen katonai leszámolás következményeit kellett volna viselnie az országnak. A további kivárás, időhúzás, láthattuk, már napokig sem volt lehetséges, hiszen a megegyezésre, minden jel szerint, a huszonnegyedik órában került sor. Nemhogy hónapokig, pláne évekig elodázhatták volna, addig, amíg valami csoda folytán külső támogatót keríthetnek... Amikor a Lengyelországban tartózkodó fejedelem és ottani környezetének tagjai erre vártak, illúziókat kergettek. Miközben a külpolitikai esélyeik helytelen felmérésén túl teljesen elszakadtak a hazai valóságtól is. Rajtuk kívül ugyanis mindenki – több mint huszonötezen²⁰ – a kialakított feltételek mielőbbi elfogadását kívánta. Ez cseng ki Károlyinak Rákóczihoz írt könyörgő hangú, az egyezmény aláírásáért esedező, a fejedelmet hazahívó leveléből is: „Felséged ne vesse meg a konföderációt, azaz nemzetét, mely hazájában vagy. Ne ragaszkodjék külső monarcháknak álumbra [látszat] formában levő reménségéhez és nyolc esztendőktől fogva biztató politikájához. [...] jöjjön vissza az konföderáció közé [...] [ne mondhasa], hogy elhadta az vezére őtet.”²¹

Ezek alapján az „árulás” vagy, ha úgy tetszik, a cserbenhagyás fegyvere akár fordítva is elsülhetne. Mintha csak az eredményesebb „piár”-tevékenységen múlna, hogy kinek sikerülhet a vétkes helyét a vádlóéra cserélnie...

■ JEGYZETEK

1. Köpeczi Béla: II. Rákóczi Ferenc az államférfi és az író. Bp., 1976. 95, 100.
2. Rákóczi Ferenc: Vallomások, Emlékiratok. S. a. r. Hopp Lajos, ford. Szepes Erika. Bp., 1973. 459.
3. Várad Sternberg János: Forgách Simon kuruc tábornagy emlékiratai. Ford. Kenéz Győző. Századok 102 (1958). 5–6. 1066.
4. Cserei Mihály: Erdély története [1661–1711]. S. a. r., bev., jegyz. Bánkúti Imre. Bp., 1983. 456.
5. Az eddigieknek igen jó áttekintését nyújtja Kovács Ágnes: Károlyi Sándor a magyar történetírásban. In: Politikai gondolkodás – műveltségi áramlatok. Tanulmányok Irinyi Károly professzor születésének 60. évfordulója tiszteletére. Szerk. Rác István. Debrecen, 1992. 59–60.
6. Ennek példája Eckhart Ferenc A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp., 1922 című könyve, ill. uő: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. című posztumusz munkája (Bp., 1958.)
7. A szatmári béke története és okirattára. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1925. (A továbbiakban Lukinich)
8. Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Bp., 1954.7 94–95. (E marxista munka első kiadása még 1943-ban jelent meg.)
9. R. Várkonyi Ágnes: Rákóczi szabadságharca történelmi fejlődésünkben és a szatmári béke értékelése. In: A Rákóczi-szabadságharc vitás kérdései. Tudományos emlékülés 1976. január 29–30. Szerk. Molnár Mátyás. Vajta – Nyíregyháza, 1976. 35.
10. Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Bp., 2004³. 467.
11. Pulyai János: Szatmári békeség. S. a. r. Bánkúti Imre. Bp., 2007. 52.
12. Kovács Ágnes: Károlyi Sándor. Bp., 1988. 101.
13. Pulyai 52–53.
14. Lukinich 238.
15. Mindezeket részletesen ismerteti Bánkúti Imre: A szatmári béke. Bp., 1981. 64–90.
16. II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Ford. Vas István. Bp., 1978. (Archivum Rákócziánium III/I) 422–423.
17. Rákóczi: Vallomások... 460–461.
18. Magyarország története 1686–1790. Főszerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp., 1989. 251.
19. „A kuruc államszervezet anarchiába bomlott. A katonák ott veszik az élelmet, ahol tudják, a megyék tisztikara menekül vagy a császár rendeleteinek engedelmeskedik.” Magyarország története. I. Főszerk. Molnár Erik. Bp., 1964. 315
20. Bánkúti 93.
21. Olcsva, 1711. április 3. Idézi Bánkúti 92.

HERMANN RÓBERT

AZ ÁRULÓ GÖRGEI MÍTOSZA ÉS A TÉNYEK

■ Az 1848–1849-es magyar szabadságharc egyáltalán nem szűkölködött gyors katonai karrierekben, amelyekre joggal használhatjuk a „látványos” jelzőt. Ám e karriereket befutó személyek többsége – már akit nem végeztek ki vagy nem börtönöztek be közülük – 1848–1849 után is lehetőséget kapott arra, hogy az emigrációban vagy 1867 után itthon kibontakoztassa képességeit, kamatoztassa tehetségét. A legtragikusabb s leginkább üstököszerű karrier éppen a magyar szabadságharc fővezérének, Görgei Artúrnak jutott osztályrészül. Hiszen Görgei 1848-ig egyike volt a cs. kir. hadsereg névtelen tisztjeinek, közülük is azoknak, akik egy idő után megunták a békeévek tétlenségét és az egzisztenciális felemelkedés kilátástalanságát, s kiléptek e hadseregből. 1849 után pedig szinte a szabadságharc katonai vereségének egyszemélyi felelőségévé vált, bűnbakká, árulóvá, olyan személyiséggé, akinél legfeljebb arról vitatkoztak a kortársak, hogy pénzért vagy merő passzióból és gonoszságból árulta-e el a szent ügyet.

Görgei több mint 98 évet élt, de ebből a közel egy évszázadból alig egy év, az 1848. augusztus végétől 1849. augusztus közepéig terjedő időszak az, amely máig is élénken foglalkoztatja a közvéleményt. Az „áruló” jelzőt nem kisebb tekintélyek használták vele kapcsolatban, mint Kossuth Lajos, Szemere Bertalan, Horváth Mihály, Irányi Dániel, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Vajda János, Illyés Gyula; s nem kisebb személyiségek vették védelmükbe, mint Gyulai Pál, Arany László, Péterfy Jenő, Móricz Zsigmond, Sárközi György, Németh László vagy Féja Géza. A politikusok közül tisztelői közé tartozott Tisza Kálmán és István,

Az árulási vádat ma már magára valamit adó, komoly történész nem képviseli, s az elmúlt három évtized kutatásában e kérdésben is immár a tények és nem az előfeltevések határozzák meg a történészek álláspontját.

de könyvet írt védelmében Jászi Oszkár, s felkereste őt Visegrádon Károlyi Mihály is. Arcképe ott lógott Gömbös Gyula dolgozószobájának falán, de tisztelői közé tartozott Bajcsy-Zsilinszky Endre és Pethő Sándor is.

Barátja és tábornoktársa, az aradi vértanúk egyike, Leiningen-Westerburg Károly még a börtönben is rajongó szavakkal írt róla; míg Damjanich Jánosnak a kis és nagy tolvajokról szóló példabeszéd jutott róla eszébe: tudniillik hogy a kis tolvajokat felakasztják, a nagyokat futni hagyják. A kortársak közül volt olyan, aki katonai képességeit is kétségbe vonta, s volt, aki Széchenyi utódját és Deák elődjét vélte felfedezni benne. Széchenyi okos lottériásnak nevezte – igaz, a Komáromot feltételekkel feladó Klapkával együtt; Deák pedig nagyrabecsüléséről biztosította, de nyilvánosan nem állt ki mellette.

Ki volt hát Görgei Artúr? „Ördögi félisten vagy félisteni ördög” – ahogy ő maga summázta a róla alkotott vélemények egyik szélsőségét? „Túl-igen katona”, ahogy Szemere Bertalan nevezte? A haza gyáva hóhérja, ahogy Kossuth, „silány gazember”, ahogy Vörösmarty mondta? Vagy „sötét szemüveges, kákán csomót kereső szkepszis” embere „a délibáblátó egyívű pátoszéval” szemben, ahogy Sárközi György fogalmazott? Vagy „a megalkuvó köznemesség és/vagy a honvédségben szolgáló cs. kir. tisztikar békepárti részének képviselője a hadseregen belül”, ahogy a sztálinista, majd a marxista történetírás hirdette? Az alábbiakban arra keresünk választ, mi a magyarázata annak, hogy ő s egyedül ő lett a magyar szabadságharc „árulója”.

Az orosz intervenciótól a fegyverletételig

■ A Görgei vezette honvédsereg 1849. május 21-én rohammal foglalta vissza a cs. kir. helyőrségtől Buda várát. A győzelem méretei imponálóak voltak, az ellenség 5000 főt veszített nagyjából a foglyokban, kisebbrészt halottakban; több ezer lőfegyver, több száz löveg került a honvédek kezére. Kossuth Lajos kormányzóelnök és a kormány abban reménykedett, hogy ez a győzelem meghozza az április 14-én függetlenné nyilvánított Magyarország nemzetközi elismerését, azonban ennek az ellenkezője következett be: Nagy-Britannia és Franciaország kormánya visszafogott maradt, ugyanakkor a tavaszi hadjárat győzelmei miatt az osztrák kormány már április végén, I. Ferenc József pedig május 1-jén katonai segítséget kért I. Miklós orosz cártól. A végleges megállapodás Buda visszavételének napján, május 21-én Varsóban született meg, s a cár 200 000 katonát ígért meg a császárnak a magyar lázadás leverésére.

Ez a haderő önmagában akkora volt, hogy a cs. kir. hadsereg nélkül is eldönthette a magyar szabadságharc sorsát, hiszen a honvédsereg legmagasabb létszáma 1849. június végén talán ha 160 000 fő lehetett, de ebben benne voltak a frissen felállított, kiképzetlen, részben fegyvertelen újonczászlóaljok csakúgy, mint a mellékhadszíntereken működő félreguláris önkéntes és vadászcsapatok is.

Míndezt azért fontos hangsúlyozni, mert az orosz beavatkozás után a katonai győzelemnek, de még a döntetlen eredmény kiharcolásának is minden valószínűsége megszűnt. Meg lehetett próbálni elhúzni a küzdelmet addig, amíg a nyugati hatalmak – amelyek lényegében szó nélkül vették tudomásul az orosz intervenció tényét – esetleg mégis beavatkoznak; ki lehetett tartani az utolsó emberig, az utolsó töltésig, de győzelmet aratni vagy egyenlő félként, az erő pozíciójából tárgyalni már nem lehetett.

Buda bevétele után egyre-másra érkeztek a hírek a készülő orosz intervencióról. Görgei, aki fővezérként csinálta végig az elmúlt két hónapot, s május eleje óta immáron a Szemere Bertalan vezette kormány hadügyminisztere is volt, jól ismerte a honvédsereg erejét, de ismerte teljesítményének korlátait is. Tudta, hogy maga a tavaszi

sikersorozat is majdnem annyira volt köszönhető az ellenfél által elkövetett hadászati hibáknak, a cs. kir. fővezérség fejtelenségének és kapkodásának, mint a kitűnően működő magyar vezetésnek és a honvédek hősiességének. Tudta, hogy a honvédsereg kiegészítése és feltöltése még heteket vesz igénybe, s ha az ellenség friss és nagy erővel jelenik meg a hadszíntéren, az tiszavirág-életűvé teheti a magyar sikereket.

Ez a magyarázata annak, hogy 1849. május–június fordulóján megfordult a fejében a katonai hatalomátvétel, illetve a *Függetlenségi Nyilatkozat* és a trónfosztás visszavonásának gondolata is. Görgei ugyanis – tévesen – úgy gondolta, hogy az osztrák segítségkérésre azért került sor, mert Debrecenben a magyar országgyűlés megfosztotta a dinasztíát a trónjától. Holott az orosz segítségnyújtás már akkor eldöntött tény volt, amikor a trónfosztás híre még meg sem érkezett Bécsbe. Görgei tehát úgy vélte, a trónfosztás parlamenti úton történő visszavonásával meg lehet akadályozni az orosz intervenciót. De amikor Debrecenben Kossuth ellenzékének, az úgynevezett békepártnak a tagjaival tárgyalt, ő maga volt az, aki visszalépett ettől a megoldástól.

Ezt követően a harctéren próbálta megoldani a lehetetlent. Szándéka az volt, hogy még az orosz főerők beérkezése előtt megpróbál vereséget mérni a Julius Haynau tábornagy fővezérsége alatt a Duna mindkét partján felvonuló cs. kir. főszeregre. Csakhogy Haynau már a hadjárat kezdetén túlerőben volt vele szemben, s Paszkievics tábornagy, az orosz fővezér május végén egy 13 000 főnyi orosz hadosztályt küldött vasúton Haynau segítségére, amellyel az erőviszonyok végképp elbillentek a cs. kir. fővezér javára. Így aztán a Görgei által 1849. június 20–21-én a Vág mentén indított támadást a cs. kir. csapatok visszaverték, majd egy hét múlva, a Duna jobb partján Haynau csapatai lendültek támadásba, s a Rába vonalát birtokba véve, Komárom alá szorították vissza a magyar főerőket.

1849. június 26-án Görgei azt javasolta a minisztertanácsnak, hogy a főszereget Komáromnál összpontosítsák, s még az orosz főszereg beérkezése előtt indítsanak döntő támadást a cs. kir. főszereg ellen. A terv kétségkívül merész volt, de az egyetlen reális esélyt jelentette a több mint kétszeres túlerőben lévő ellenséggel szemben. Ha a lassan mozgó orosz főszereg beérkezése előtt sikerül megverni Haynau seregét, e győzelem, ha nem is a háború győzelmes, de legalább kompromisszumos befejezéséhez alapot nyújthatott volna. A terv révén magyar kézen lehetett volna tartani a még jelentős tartalékokkal rendelkező Dunántúlt, s a komáromi erőd olyan támaszpontot jelentett, amelynek birtokában a magyar sereg a Duna mindkét partján szabadon működhetett.

A kormány el is fogadta a tervet, de három nap múlva, a cs. kir. főszereg 1849. június 28-i győri áttörését követően, 29-én Görgei távollétében, többnyire szolgálaton kívül vagy békealkalmazásban lévő tábornokok haditanácsának javaslata alapján, a magyar hadsereg Tisza–Maros-szögi összpontosítása mellett döntött, s Görgeit a seregével való *azonnali* levonulásra utasította. A tervnek csak hátrányai voltak. E lehetséges hadműveleti bázisként szolgáló Bácska és Bánság nagy részét már egy éve háború pusztította. A terület legfontosabb erődje, Temesvár osztrák kézen volt. A szegedi összpontosítás egy pontra vonzotta volna az ellenség főerőit.

Görgei, még mielőtt e tervet közölték volna vele, levélben tudatta Kossuthal, hogy továbbra is a komáromi összpontosítás szellemében kíván működni, tehát a győri vereség miatt nem változtatta meg elhatározását. Amikor azonban megérkezett az új haditervet hozó küldöttség, szóban megígérte, hogy engedelmeskedni fog a távollétében hozott határozatnak. A küldöttség érkezése előtt írott levél azonban a küldöttség visszaérkezése után került Kossuth kezébe, aki azt a küldöttségnek adott szóbeli ígéretet visszavonásának tekintette, s leváltotta Görgeit a fővezérségről. (Görgei június 30-án, a küldöttség elutazása után írott, a levonulást megígérő levelét pedig va-

lőszínűleg csak azután kapta meg, hogy meghozta a leváltásról szóló döntést. Miu-
tán Görgei ebben sem ígérte meg az *azonnali* levonulást, Kossuth valószínűleg en-
nek alapján sem látta indokoltnak a döntés visszavonását.)

A tábornok azonban – még mielőtt a leváltását tudatód levelet kézhez vehette vol-
na – ismét megmutathatta, mit tud. 1849. július 2-án Haynau másfélszeres túlerőben
lévő csapataival szemben megvédte a Duna-jobbparti komáromi sáncokat, s egy re-
mekül vezetett csatában továbbra is nyitva tartotta a déli elvonulás útját. Klapka tá-
bornok szerint Görgei e csatában „úgy harcolt, mint egy hadisten”. Az összecsapás-
ban azonban súlyos, életveszélyes fejsébet kapott, egy orosz gránátszilánk felhasítot-
ta a koponyáját, s napokig szolgálatképtelen volt. A helyettesítését ellátó Klapka
György vezérőrnagynak pedig esze ágában sem volt levezetni a sereget. Az újabb, jú-
lius 11-ei áttörési kísérlet vereséggel végződött. Görgei ezután – életveszélyes fejse-
be ellenére – vállalta a főserg vezetését Szeged térségébe.

A Duna bal partján elvonuló sereg Vácnál beleütközött az országot északkelet felől
elárasztó orosz főserg egységeibe. A déli áttörésre nem sok lehetőség volt, ezért Görgei
merész elhatározásra jutott. Az orosz főserg elől egy északkelet–délkeleti irányú kerü-
lővel akart kitérni, s ehhez a Losonc–Rimaszombat–Miskolc–Tokaj útvonalat választot-
ta. E hadmozdulattal három hétre megállította a legnagyobb ellenséges csoportosítás
előnyomulását. A külső hadászati vonalon mozogva is előbb ért minden egyes pontra,
mint az orosz főserg egységei, s ugyanakkor veszélyeztette azok utánpótlási vonalait.
Saját erőinek közel négyszeresét, a teljes ellenséges hadsereg közel egyharmadát kötöt-
te le. Amikor pedig helyzete veszélyessé vált, irtózatossá gyalogmenetekkel (40–50 kilo-
méter naponta) megelőzte a bekerítő orosz csapatokat, s megindult az összpontosítás
új helyszíne, Arad felé. Az egyhónapos hadjárat alatt a fel-dunai hadsereg nyolc ütkö-
zetet vívott, s ebből csupán egyet veszített el (Debrecen, 1849. augusztus 2.). Az Arad-
ra érkező Görgei mögött az orosz főserg többnapos járőrföldre lemaradt. Ha a Szegedet
kardcsapás nélkül kiürítő Dembinski altábornagy vezette déli főserg a kormány uta-
sításai ellenére nem Temesvár, hanem Arad felé vonul vissza, az így egyesíthető ma-
gyar hadsereg a siker reményében szállhatott volna szembe Haynau tábornagy cs.
kir. fősergével.

Nem ezt történt. 1849. augusztus 9-én, az I. hadtest és Görgei Aradra érkezésé-
nek napján a Dembinski helyett a fővezérséget átvevő Bem altábornagy Temesvárnál
csatába bocsátkozott. Az összecsapás vereséggel végződött, főleg azért, mert
Dembinski a támadás előtt Lugosra küldte a lőszertartalékokat, s erről nem értesítet-
te Bemet. Így a tüzérségi párbaj kellős közepén a magyar lövegek muníció nélkül ma-
radtak. A csatát követő visszavonulás során a déli főserg csaknem teljesen felbom-
lott. Az összpontosítás s egy utolsó, Haynau feletti győzelem lehetősége ezzel odave-
szett. Görgei számára nem maradt más, mint az oroszok előtti fegyverletétel.

Az Aradon összpontosult fel-dunai hadsereget északról és délről egyaránt túlerő-
ben lévő ellenséges csoportosítások fenyegették. A magyar seregnek egy csatára ele-
gendő lőszere sem volt. Az oroszokkal kezdeményezett tárgyalások során a cári fő-
vezérség már a temesvári vereség előtt is csak a feltétel nélküli megadásról volt haj-
landó tárgyalni. Az osztrákok előtti fegyverletétel, Haynau eddigi magatartása, az ál-
tala végrehajtott kivégzések miatt, szóba sem jöhetett.

A temesvári vereség hírének vétele előtt a magyar minisztertanács tagjai is úgy
határoztak, hogy az oroszok tárgyalási vagy közvetítési készségének hiánya esetén az
egyetlen megoldás az oroszok előtti fegyverletétel. Ezzel – Kossuth kormányzó, illetve
a miniszterek többségének lemondása után – a Görgei által összehívott haditanács
is egyetértett.

Utólag persze mindenki nagyon okos volt. Többen is megkísérelték bebizonyíta-
ni, hogy Görgeinek lehetősége volt egyesülni (az egyébként széthullóban lévő) déli

hadsereggel, vagy egyenesen visszajuthatott volna Komáromba, hogy Klapkával egyesülve Bécsig vagy Fiuméig előretörve, lángra lobbantsa az osztrák vagy az olasz forradalmat. Kár, hogy ezek az utólagos tervezetek semmifajta realitással nem bírtak, csupán szellemi tűzijátékként érdekesek.

Az árulási vád születése és utóélete

■ Kossuth és más kortársai később árulással vádolták Görgeit a fegyverletétel miatt. Az árulási vádat az tette hihetővé, hogy míg Görgei amnesztiát kapott, tábornoktársai többségét halálra ítélték. A vád azonban már a fegyverletétel után, de az osztrák bosszúhadjárat előtt megszületett. Kossuth 1849. szeptember 12-ei, a külföldi magyar diplomáciai ügynökökhöz írott vidini körlevelében árulónak nevezte. A vád célja nem egyszerűen a felelősség áthárítása volt. Kossuth a szabadságharc történetének tendenciózus bemutatásával azt akarta érzékeltetni a nyugati közvéleménnyel s ezen keresztül a kormányokkal, hogy Magyarország nem saját gyengesége miatt veszítette el a háborút két nagyhatalom egyesült erejével szemben. A vereség oka esetleges volt: a magyar fővezér árulása.

A levél el is jutott a címzettekhez, s előbb németül, majd angolul és olaszul, sőt 1850-ben kivonatos magyar fordításban is napvilágot látott. A rövidítések azonban nagyrészt éppen a Kossuth által kifejtett politikai koncepciót érintették, s ami nyilvánosságot kapott, az a körítés volt: a Görgei árulására vonatkozó kevésbé tényeszerű fejtegetés. Az idegen nyelvű kiadások a nemzetközi közvéleményben segítettek elhíttetni az árulás vádját, az 1850-ben megjelent magyar nyelvű kiadás pedig a hazai közvéleményt befolyásolta. Kossuth haláláig ragaszkodott az ebben kifejtettekhez, sőt élete végén egy levelében egyenesen azt állította, hogy Görgei azért tette le a fegyvert, mert a Komáromnál kapott fejsebe által okozott fájdalmakat pálinkafogyasztással enyhítette – azaz, nem volt magánál.

Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a vádnak volt egy hazai ága is. A naplókából, emlékiratokból, levelekből egyértelmű, hogy az árulás vádját már közvetlenül a fegyverletétel után elterjedt, paradox módon éppen a Görgei személyéhez és vélemezett politikájához fűződő túlzott várakozások miatt. A magyar közvélemény jelentős része 1849. július végétől Görgeiben látta azt az embert, aki képes megmenteni a magyar államiságból azt, ami még megmenthető, akár karddal, akár békés úton. Ezt egyébként Görgei augusztus 11-ei kiáltványa is megerősíteni látszott, amely szerint „mit súlyos helyzetünkben hazánkért tenni lehet, megteszek, harccal vagy békés úton”. A feltétel nélküli fegyverletétel, a hadifoglyok kiadása az osztrákoknak, a kivégzések, a magyar állam intézmény- és szimbólumrendszerének teljes szétzúzása (ideértve pl. a Kossuth-bankók megsemmisítését) ezeket a várakozásokat és reményeket cáfolta meg. Ehhez járult, hogy Görgei amnesztiát kapott, míg tisztársait kivégezték vagy bebörtönözték. De pl. Klapka tábornok is 1849. szeptember 11-én kiadott parancsában így fogalmazott: „A cselszövény és árulás a végromlás szélére vezeték szegény hazánkat.”

Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a magyar közvéleményben eleinte több szála létezett az árulási vádnak, s hogy a megadásnak – történjen az feltétellel vagy feltétel nélkül – egyaránt negatív tartalma volt. Ez megfigyelhető a délvidéki hadsereg felbomlásáról szóló emlékiratokban, amelyekben gyakran esik szó (a később Aradon kivégzett) Vécsey Károly árulásáról vagy a Komárom feladását tárgyaló egyes emlékiratokban is; de pl. Bajza József egyik versében így fogalmazott: „Ily gyáván vezett Komárom, / Pétervárad és Arad. / S többé a magyar kezében / Egy erősség sem maradt.” Mindez megerősíti azt, hogy a Görgeivel kapcsolatos árulási vádnak Kossuth állásfoglalása adott igazi nyomatékot.

Voltak persze, akik az emigrációban és itthon már ekkor Görgei védelmére keltek. Ám ezek a hangok mind itthon, mind külföldön elvesztek a tekintélyesebbek kórusában. S bármilyen viták is folytak az emigránsok között a szabadságharc eseményeiről, abban a többség egyetértett, hogy a vereség egyik fő oka Görgei árulása volt. Még a kiegyensúlyozottabb vélemények képviselői sem mulasztották el, hogy egy-egy kirohanás erejéig ne üssenek egyet Görgein.

A helyzetet nem segítette, sőt inkább rontott Görgei emlékiratának megjelenése. Az emigrációban vitázók ugyan szívesen olvasták Görgei vitapartnerükről írott satirikus sorait; de sokkal kevésbé voltak megértők, ha a kritikából vagy a gúnyból nekik is kijutott. Az a hideg, cinikus látásmód pedig, amely az egész emlékiratot áthatotta, még Görgei egykori hívei egy részét is ellene fordította. Ugyanakkor a munkát a Habsburg Birodalom területén azonnal betiltották, tehát a hazai olvasóközönség többnyire csupán hírből ismerhette a könyvet, amely magyarul csak 1911-ben jelent meg.

A kiegyezést követően itthon is komoly intellektuális tábora volt Görgeinek, főleg a Gyulai Pál által szerkesztett *Budapesti Szemle* szerzői között, s 1884. március 30-án 207 volt honvéd nyilatkozatban jelentette ki, hogy nem tartja Görgeit árulónak. Élete hátralévő éveit Visegrádon, illetve Budapesten töltötte. 1916. május 21-én, legnagyobb győzelmének, Buda visszavételének 67. évfordulóján Pesten, a Mária Valéria utca 17. számú házban érte a halál.

A történetírás mértékadó képviselői – Horváth Mihályt leszámítva – nem adtak hitelt az árulási vádnak. A szabadságharcról összefoglaló munkákat publikáló történészek vagy hadtörténészek többé-kevésbé bírálták ugyan Görgei hadvezéri és politikusi ténykedését, de nem nevezték árulónak. Az árulási vád a ponyvakiadványok vagy a nyilvánvaló politikai célzattal született, az elemi szakmai kritériumoknak sem megfelelő pamfletek lapjain élt tovább.

Ugyanakkor a vádak megcáfolását megnehezítette, gyakran lehetetlenné tette, hogy a szabadságharc iratanyagának csak töredéke volt ekkor kutatható, hiszen a magyar központi kormányszervek és a hadsereg dokumentumainak 99 százalékát a bécsi levéltárak őrizték. Végül volt még egy tényező: a vitázók nem ugyanazon a szinten vitáztak. A Görgeit védelmükbe vevő pamfletek vagy újságcikkek többnyire el sem jutottak ahhoz a réteghez, amelyben az árulás legendája a legtöbb hívőre talált: a sokszor olvasni sem tudó paraszti népesség körébe. Az ő szemükben Kossuth apánk „az Isten második fia” volt; az a személy, akinek 1848-ban a felszabadulásukat köszönhették. Az ő tájékozottságuk mondákból, a harcteret megjárt hadfiak esti elbeszéléseiből, népdalokból, jobb esetben ponyvakiadványokból származott, amelyekben Kossuth volt a hős, Görgei pedig az áruló. Márpedig népdalokkal igen nehéz a *Budapesti Szemle* hasábjain vagy néhány száz példányban megjelent röpiratok lapjain vitázni.

A Monarchia összeomlása fordulatot hozott ebből a szempontból, hiszen az anyag kutathatóvá vált. Ennek köszönhetően a két világháború közötti időszakban Görgeiről kiegyensúlyozott értékelések láttak napvilágot; Steier Lajos okmánypublikációi, Pethő Sándor és Julier Ferenc Görgei-életrajza, az ifjú Kosáry Domokosnak a Görgei-kérdés történetéről írott monográfiája mind-mind ezt jelezték.

Az 1948 után kiépülő kommunista államhatalom azonban nemcsak a jelenben, hanem a múltban is kereste az árulókat, szabotőröket, megbízhatatlan elemeket, s az 1949-től a néphadsereg magas rangú tisztjei ellen lefolytatott koncepciós perek „hangulati” alátámasztásaként ismét „jól jöttek” a szabadságharc megbízhatatlan vagy egyenesen áruló katonatisztjei, Franz Ottingertől Teleki Ádámon és Móga Jánoson át Görgeiig. A magyar sztálinista, majd marxistává finomodó történetírás egyes képviselői pedig buzdón szállították ehhez a muníciót. Ugyanakkor nagy

csalódásukra, sem a bécsi, sem a moszkvai levéltárakból nem került elő olyan dokumentum, amely Görgei árulását, az ellenséggel való összejátszását alátámasztotta volna.

Miután jómagam öt éven keresztül kutattam a szabadságharc katonai iratanyagát Bécsben, én is csak arról tudok beszámolni, hogy a „lázdók” közül az osztrák hadvezetés Bemen kívül Görgeivel szemben viseltetett respektussal; a többi tábornoknak gyakran még a nevét sem ismerték.

Remélhetőleg a fenti sorok olvasta után az olvasóban felvetődik a kérdés: Mi a magyarázata annak, hogy éppen Görgei lett a magyar szabadságharc „hivatalos” árulója?

Katonai működése? Ennek alapján aligha lehetett volna. Nem azt mondjuk, hogy Görgei nem követett el katonai hibákat – hiszen valóban követett el ilyeneket. Ám – ahogy a közmondás mondja – csak az nem hibázik, aki nem cselekszik; s a hibák még nem bűnök, csupán akkor, ha készakarva követik el azokat. Márpedig azt eddig a tábornok egyetlen ellenfelének sem sikerült bizonyítania, hogy e hibákat Görgei tudatosan, az ügy megbuktatásának szándékával követte volna el. Sőt 1849. július közepén Vácnál a dél felé történő áttörés erőltetésével úgy követhetett volna el súlyos következményű hibát, hogy azzal eleget tesz a politikai vezetés akaratának. Ezen az alapon milyen könnyen lehetne árulót fabrikálni a hadtestét kétszer is (Mór, 1848. december 30.; Káty, 1849. június 7.) katasztrofális vereségbe sodró Perczel Mórból, a valamennyi hadjáratában kudarcot kudarca halmozó Henryk Dembińskiből, de még az erdélyi hadsereget 1849 februárjában Vizaknától Déváiig, majd 1849 július–augusztusában Segesvárnál és Nagycsúrnél szinte „ledaráló” Bemből is.

A fegyverletétel lenne a magyarázat? Aligha. Hiszen Kossuth maga mondta búcsúkiáltványában katonailag reménytelennek az ügyet; a kormány többsége sem a küzdelem folytatásának reményében mondott le vagy hagyta ott Aradot. A fegyverletételt Görgei távollétében megszavazó haditanácson sem akadt olyan tiszt, aki a további ellenállás mellett érvelt volna. A temesvári vereségből más katonák is ugyanazt a következtetést vonták le, legyen szó akár a mozgó csapatok, akár az erődök parancsnokairól. Ezen az alapon az Aradon kivégzett Vécsey Károly, Damjanich János, Dessewffy Arisztid, Lázár Vilmos és Kazinczy Lajos is áruló, az a bebörtönzött Beke József és Inczedy László vagy a Péterváradot feladó Kiss Pál és a Komáromot feladó Klapka György is.

Politikai megnyilvánulásai és külön útja magyaráznák a vádat? Az 1848–49-es szabadságharc hadserege, pontosabban, tisztikara politizáló tisztikar volt, de ez még nem árulás. Asserman Ferenc honvéd ezredes szerint „természetes, ha egy hadsereg, mely elvekért küzd, hivatása érzetében a vezényszóra pontosan megtett fordulat körén egy kissé túl is pillant, s a körületébe eső viszonyokat valamivel közelebről is vizsgálja”. S nem Görgei volt az egyetlen „engedetlen” tábornok, akár politikai, akár katonai értelemben vett engedetlenségről beszélünk. Ezen az alapon áruló lehetne a Kossuthnak 1849 májusában és júniusában durva hangú leveleket írogató, 1849 júliusában minden engedelmisséget felmondó, a Mészáros Lázár fővezért és vezérkari főnökét, Henryk Dembińskit elzavaró, majd a július 29-ei szegedi minisztertanácson mindenkit főbelövetéssel fenyegető Perczel Mór, a soha semmilyen utasítást nem követő, a végrehajtó hatalom ügyeibe belenyúló és valamennyi kormánybiztosával összevesző Bem, az 1849 augusztusában Arad helyett (parancs ellenére) Temesvár felé visszavonuló Dembiński is. S Görgei végső soron mindig meghajolt a politikai vezetés akarata előtt, ellentétben a felsoroltakkal.

Az árulási vádat ma már magára valamit adó, komoly történész nem képviseli, s az elmúlt három évtized kutatásában e kérdésben is immár a tények és nem az elő-

feltevések határozzák meg a történészek álláspontját. (Vadhajtások persze vannak: 1996-ban egy kétkötetes munka bizonygatta, hogy az igazi Görgei Artúr 1839-ben elhunyt, s a gaz Habsburgok egy balkézről való gyermeke került be a helyére azzal a céllal, hogy ha majd kitör a szabadságharc, legyen, aki elárulja.) A korábban aktuálpolitikai szempontból jól használható Görgei-kérdés mára politikai érdekességét veszítette, s úgy tűnik, mára a jeles hadvezér végre elfoglalhatta a nemzeti panteonban azt a helyet, amely a polgári átalakulás más nagyjai mellett megilleti.

SZÁLINGER BALÁZS

A dánság

A dánság lassú megtelepülése
A félszigeten nem volt érdekes.
Érdekesebb volt a megmaradás:
Századokon keresztül ellenálltak
A szomszédos népektől érkező
Támadásoknak: a némettség délről
Próbálta az uralma alá vetni
Ezt a kicsiny népet, míg az angolság
Nyugatról, a svédesség és az oroszország
Kelet felől jött, hogy megtörje őket.
Minden kornak voltak győztesei,
Minden szomszéd nép átélt egy aranykort,
A dánság viszont más stratégiát
Választott, és véghezvitte a tervet:
Semmi népként próbálta nem zavarni
A nagyobbakat, sosem tört középük,
Nem volt szentje, se Nobel-díjasa,
Nem származtatta magát istenektől,
Elemektől vagy roppant madaraktól;
Őstörténete barátságos és
Ószinte; vezetői felelős,
Kifogástalan modorú úrhölgyek
És urak, kikkel beszélgetni jó.
A dánságot az idő igazolta.
Hol így, hol úgy álltak a folytonos
Agresszió makacs ellenszelében,
Néha térden, a legtöbbször fél térden,
De mindvégig emelt fővel. A dánság
Jelképei a rendezett szomszédság,
Fölsöpört utcák, piros háztetők,
A nép pedig a boldog életért
Mindennap áldomást koccint a földnek,
Mely észet és belátást adott neki,
S melynek hála, íme: egy rafinált
Kis nép megmaradt a történelem
Végére, hogy kezdhessen valamit
A világgal. Most tehát figyelünk.

Bécs

Nekünk Bécset szemünk sarkában hagyta
A sors, mint egy örök cézárbabát,
Amit sosem szurkálhatunk halálra
Teljesen. Mert Bécs mindig megmarad
A tudatunkban mint egyfajta Bécs,
Melynek a tetemén ugrálhatunk,
Mint a szerb kölykök a Lopakodón,
Ami persze csak meghibásodott,
De mennyivel szebben hangzik, hogy lentről,
Parittyából érte pontos lövés.

Aki magyar emberrel üzletel,
Köt barátságot vagy örök szerelmet,
Az számoljon a benne élő Béccsel:
Normális viszonyok, gyerekszobák
Csöndjeibe ugrik fejest az ördög.
Rangot ad és biztonságot, de közben
Trógerré színezi a hősöket,
Összekoccintja a testvéreket,
Magyart csinál belőlük – soha jobbat:
Bécs addig áll, amíg magyarok élnek,

S míg magyar él, nem eresztheti Bécset.

CSORBA LÁSZLÓ

A HALÁL TÉNYEI, AVAGY A TÉNYEK HALÁLA?

Széchenyi István utolsó húsvétja – 1860. április 8.

A nagy kérdés a kezdetektől nyitott. Nem sokkal a halálhír vétele után már terjedni kezdett a szóbeszéd: az öngyilkosság porhintés csupán, és a bécsi udvar sötét erőt kell keresni a háttérben! Ők gyilkoltatták meg Széchenyi Istvánt – suttogták a nemesi portákon és a jobbágykunyhókban –, hogy bosszút álljanak rajta az önkényuralmi rendszerrel szembeni, kíméletlen kritikájáért, és hogy ne lehessen a nemzeti követeléseket mind határozottabban újrakövetelő magyarság szellemi vezére.

Igaz volt-e vajon e szóbeszéd, vagy egyfajta politikai folklórnak tekinthető: a bécsi udvar iránti utálattól táplált, szinte természetes reakció a nagy ember elvesztése hallatán? A kérdést a kiegyezés idején, a dualista Magyarországon nem lehetett tudományosan megvizsgálni, hiszen azzal az uralkodóval kötött hatalmi alkut a magyar politikai elit, aki nemcsak az aradi 13 haláláért volt végső soron felelős, de – ha bebizonyulna a szóbeszéd! – a „legnagyobb magyar” szomorú végzetéért is... Az első világháború után, a Monarchia szétesését követően azonban a korábban képzelhetetlen hatalmú dinasztia csupán egy lett az európai főrangú családok sorában. Se módja, se ereje nem maradt ahhoz, hogy megakadályozza a kutatást a császári adminisztráció titkos iratanyagában. És akadtak is kutatók, akik végre nekiláthattak az „igazság” felderítésének. Ám komoly meglepetésre a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár, a Katonai Levéltár, a belügyi és a külügyi iratgyűjtemények legtutkosabb zugaiból sem került elő semmi kompromittáló adat. Tudjuk persze, hogy ez nem bizonyít semmit – a különösen gonosz dolgokat különösen

Az ember meghalt, de az élő Széchenyi története, az újkori magyar történelem talán leghatásosabb mítosza elindult hódító útjára.

nagy sötétben szeretik elkövetni az azzal megbízottak... De azért furcsa volt, hogy a spekulatív alapon könnyen megfogalmazható ötletek – követve a „*cui prodest?*” („kinek használ?”) ősi kérdését – mögé nem sikerült semmiféle egyértelmű, árulkodó dokumentumot felsorakoztatni. Sőt az előkerülő források inkább arról szóltak, hogy a döblingi elmeogyintézet ápolójának ügyével foglalkozó bécsi „hatalmasok” éppen-hogy sajnálták, miszerint a „célszemélyt” nem lehetett többé felelősségre vonni. Nádasdy Ferenc igazságügyminiszter kb. egy hónappal a tragédia után egy, Ferenc József császárhoz intézett felterjesztésében a felségsértő röpirat, a *Blick* utáni nyomozás ügyében úgy érvelt, hogy ha a „fő bűnös, maga a szerző már nem vonható felelősségre”, mert „önkezével vetve véget életének, elkerülte a törvényes megtorlást”, akkor jobb nem élezni a hangulatot a kisebb bűnösök (pl. a fia, Széchenyi Béla) elítélésével. Ugyanígy Mecsery Károly gróf birodalmi rendőrminiszter is fél esztendővel az események után azzal az indokkal kérte a gróf elleni korábbi eljárás leállítást, miszerint öngyilkos tétével „megelőzte az igazságszolgáltatást”.¹ E szakemberek beadványai az általuk követett vizsgálatok megalapozottságát és igazát bizonygatták, és nem örültek annak, hogy ellenfelük egyik pillanatról a másikra eltűnt a célkeresztből.

Az öngyilkosság–gyilkosság vita lehetséges érveit és ellenérveit úgy tudjuk a legegyszerűbben áttekinteni, ha fellapozzuk a gyilkosságelmélet legismertebb képviselőjének, Kacziány Gézának 1931-ben publikált kötetét, melynek címe: *Széchenyi meggyilkoltatása 1860. április 8-án*. A családi hagyományaiból a felvidéki protestáns örökséget magával hozó sikeres író rendhagyó pályát futott be, melynek során amerikai lelkeszi tapasztalatait és német, angol műfordítói munkásságát egyaránt egy olyan nemzeti szenvedély szolgálatába állította, amely a Habsburgokban a magyarság ősellenségét, legjobbjainak elemésztőjét látta. Munkája – melyet az Országos Habsburg Ellenek Liga nevű szervezet adott ki – nem a tények hűvös sorolása és az érvek-ellenérvek szenttelen rostája. Pamflet a javából, amely már címében is, messze minden érv előtt, ellentmondást nem tűrően leszögezi: a „legnagyobb magyart” meggyilkolták! Ám a szerző nemcsak propagandát űz, de időnként érvel is, így munkája végső soron alkalmas arra, hogy segítségével a téma fontosabb kérdéscsoportjait végigvegyük.

Kacziány azzal „állítja be” a történelmi színpadképet, hogy kijelenti: már a solferinói vereséget (1859) követő hadisikkasztási botrányok nyomán bekövetkező két nevezetes haláleset – August Eynatten báró altábornagyé, amely megelőzte, és Karl Bruck báró pénzügyminiszteré, akié követte Széchenyiét – sem öngyilkosság volt. Költői képpel azt sugallja, hogy „cs. kir. Erynnisek” pusztították el őket – vagyis valójában az itáliai háborús vereség után megrendülő birodalmi hatalmi gépezet volt a bűnös, hogy ne leplezhessék le a hadiszállítási visszaélések még magasabb állású felelőseit. Ezt az állítást azonban *semmiféle bizonyítékkal nem támasztja alá*, miközben mégis erre fűzi fel gondolatmenetét: „Nem csoda, hogy az első áldozat gyanús esete után jöven Széchenyié, mindenki gyilkosságra gondolt, viszont a bécsi rendőrség meg mindent elkövetett, hogy az öngyilkosság látszatát fenntartsa.”² A mondat logikai buktatója nyilvánvaló: első felében még korrekten utal arra, mire *gondolhattott* a közvélemény, második felében azonban már sajnós súlyosan csúsztat, amikor minden érdemi érvelés nélkül, eleve *látszatnak* minősíti az öngyilkosságot.

Közismert, hogy Széchenyi a Bach-rendszert kigúnyoló könyve, a *Blick* sikerét követően titkos röpirat- és cikkgyártó tevékenységet indított annak érdekében, hogy az európai vezető sajtóorgánumokat a bécsi önkényuralmat leleplező írásokkal ellátssa. Ennek során több munkatársra támaszkodhatott, akik hol szerzőként, hol szerkesztőként, hol másolóként, hol a kéziratok külföldre csempészőiként segítettek hazafias erőfeszítéseit.³ Közülük a két legjelentősebb személyiség – Falk Miksa és

Kecskeméthy Aurél – később közzétette visszaemlékezéseit, és mindekető, saját tapasztalataira hivatkozva, az öngyilkosság mellett tette le voksát. Kacziány kötete következő oldalán ezért őket nevezi meg a szerinte hazug rendőrségi propaganda első számú terjesztőiként. Falk bécsi német újságíróként úgymond „az ottani rendőrség hatalmában állott”, Kecskeméthy pedig, „az ismert bérenc író”, egyenesen rendőrbiztosi alkalmazásban állt a bécsi policájnál.⁴ Ám itt sem tényekről, hanem hangulati érvekről van szó. Kacziány nem ereszkedik a két nagynevű újságíró terjedelmes Széchenyi-irodalmának vizsgálatába, hanem magukat a szerzőket nyilvánítja egy-egy éles félmondattal hiteltelenné. Eljárását azonban a tények nem támasztják alá. Így Falk Miksa ekkoriban egy takarékpénztárnál dolgozott, és csak mellékesen írogatott a bécsi sajtóba. Idővel a Deák-párt egyik vezető tekintélye, a hazai újságírás „nagy öregje” lett, egész életének meghatározó élményeként őrizve a Széchenyi-barátságot. Minden közelebbi érv nélkül így egyszerűen hiteltelen rágalom azt állítani róla, hogy 1860-ban rendőrsoldban állt. Kecskeméthy bonyolultabb eset, hiszen ő valóban rendőrségi alkalmazottként dolgozott ebben az időben. De már Angyal Dávid, a kiváló történész, Falk és Kecskeméthy vonatkozó, a döblingi tragédiával kapcsolatos irathagyatékának közreadója is úgy látta, hogy Kecskeméthy őszintén és becsületesen állt Széchenyi oldalára, és éppenséggel rendőrségi feletteseit csapta be, nem a „legnagyobb magyart”, akivel a találkozás számára is a legmeghatározóbb szellemi-elméleti élmény lehetett egész életében. És a bécsi rendőrminisztériumi iratanyagban valóban nincs arra vonatkozóan egyetlen cédula sem, amelynek alapján bárki konkrétan megkérdőjelezhetné Kecskeméthy jóhiszeműségét mindazzal kapcsolatban, amit Széchenyi haláláról írt.⁵

Kacziány hangsúlyozza, hogy a gróf lakosztályában nem voltak fegyverek, különben azokat is nyilván a vizsgálat során lefoglalták volna.⁶ E ponton azonban figyelmen kívül hagyja az intézet vezetője, dr. Gustav Goergen bírósági vallomását (pedig már 1863-ban közreadta a bécsi *Die Glocke*), melynek nyomán világossá válik, hogy a gróftól kiszolgáló személyzet bármikor elláthatta és el is látta lőfegyverrel Széchenyit, ha akarta.⁷ Falk Miksa visszaemlékezéseinek szórványos bírálata után hozza fel legsúlyosabb kifogását, leglényegesebb érvét – azt a mozzanatot, amely kora ifjúságától szöveget üthetett a fejébe, és mintegy anyagi támasztéka lehetett ideologikus érvelésének. A szituáció megértéséhez azonban előbb látnunk kell, milyen helyzetben találták meg az inasok és a segédorvos, dr. August Goldberg április 8-án reggel a holttestet a grófi lakosztály belső szobájában.

„Micsoda rémületes látvány várt ott bennünket! – vallotta később az egyik szolga, Jakob Brach. – A gróf felöltözve, szétroncsolódott fejjel ült a karosszékekben, és a jobb kéz tartotta még a pisztolyt, amellyel a halálba küldte magát.”⁸ „Két keze a combján nyugodott, könyöke a szék karfáján – írta később a sajtó a büntetőbíróság helyszínelő bizottságának jelentése alapján. – A gyilkos szerszám ferdén feküdt a combon és a bal kézen. Fejének bal oldala teljesen szét volt roncsolva, a koponyafal négy-öt lábnyira hevert a földön, a szétloccsant agyvelő a falakon és a mennyezeten volt. Lőanyag gyanánt gyapotfojtást találtak, és az agyvelőben elszórtan több madársőrétet.”⁹

Kacziány ismerte a fenti leírást, elsősorban Kecskeméthy Aurél majdnem szó szerint azonos közléséből, és erre reflektálva fejtette ki saját elméletét. „A fennebbiek-ből kitűnik, hogy a gyilkos lövés bal oldalról érte a koponyát, eszerint Széchenyi, ki nem volt balog, öngyilkosságára bal kezét használta volna. Ez azonban olyan ember-nél, ki nem akarja, hogy esetleg csak kínlódjék, kizártnak tekinthető. A bal kéz megbízhatatlan és ügyetlen szolga e célra, s ha a gróf magát akarta megölni, föltétlenül az igen gyakorolt jobbot választja. A pisztoly a bal combon feküdt. Próbáljon egy öngyilkos egy homlokához szorított pisztolyt elsűtni s aztán hagyja kezét szabadon le-

hullani, mintegy önsúlya szerint, vajon eshetik-e a pisztoly és a kéz a combra? Semmi esetre sem – mindkettőnek a test mellett kell lehullania, a pisztolynak a földre, a kéznek egyenesen a test mellett. A helyzet tehát, melyben a vizsgálóbíró a testet találta, preparált volt. Feltehetjük dr. Görgenről, hogy nem nyúlt hozzá, a vén szolgákról pedig, a gyáva svábokról, kik a halálnak első meglátói voltak, azokról meg éppen [azt tehetjük fel], hogy jobban iszonyodtak a halottól, mintsem rajta igazítani mertek volna.”¹⁰

Az utolsó megjegyzések nyilvánvalóan komolytalanok: sem az orvostól, sem a gyógyintézeti ápolószemélyzetről nem tehető fel, hogy ne mernének egy halotthoz hozzányúlni, főleg ha komoly érdek szólna a „preparálás” mellett. (A durva nacionalista kiszólás bájosan tetézi a lélektanilag hibás megállapítást...) De ennek mérlegelése valójában fölösleges, ugyanis arra a „technikára” vonatkozóan, hogy miképp is eshetett a lövés, olyan tanúbizonyság áll rendelkezésünkre, amely *maradéktalanul megmagyarázza* a kezek és a pisztoly helyzetét is.

A halála előtti esztendőben Széchenyi sokat foglalkozott a nagycenki új katolikus templom felépíttetésével, így ekkoriban közeli kapcsolatot tartott a plébánossal, Tolnay Antallal. Nos, a nagycenki kastélymúzeum tárlójában ma is megtekinthetők a jeles pap történeti értékű feljegyzései. „Tisztelt Utódim! – róttá emlékezéseit a parókia történetének adatai közé a döblingi halott egykori meghitt embere. – Lehetséges, hogy idővel fognak lenni, valamint halálakor is voltak, kik belviszonyaiba nem lévén beavatva, az agyonlövést, vagyis öngyilkosságot tagadni buzgólkodnak, és azt véletlennek vagy más által megparancsoltnak, érdekből vagy félelemből történnék lenni állítják. Ez nem áll, ő maga magát végezte ki, erről szeretett neje, a kegyes Grófnő, kedves Gyermekei és grófi nemzetségének minden egyénje erősen meg voltak győződve. Ő, még egészséges korában, öngyilkosságról lévén szó, állította, hogy az öngyilkosság nevei között legbiztosabb és legkevesebb szenvedéssel van az agyonlövés összekapcsolva, és azon ellenvetésre, hátha az ember rosszul talál?, válaszolta: legbiztosabb, ha az illető bal kezét élére állítva, bal szemöldöke alá szorítva helyezi és a pisztolynak csövét alája teszi és elsüti, a fenntartott bal kéz nem engedi a pisztoly billenését. S csakugyan halála után combján nyugvó bal kezének tenyere (Zselle székben ült) fekete volt a lőpornak füstjétől, jele, hogy a fentebbi módon cselekedett.”¹¹

A ravaszt tehát valóban a jobb kéz húzta meg, de a csövet a bal szorította a bal szemöldök alá – a boncolási jegyzőkönyv szerint pontosan az ornyeregnek a bal szem felőli zugába. Amikor a becsapódó sörétadag szétrobbantotta a bal koponyafelet, és lerepesztette a hátsó koponyafalat, a két kéz aláhullott a karosszékben ülő halott combjaira: a bal még a csövénél fogva a fegyvert és így akadályozva lezuhanását, a vele együtt mozgó jobb pedig még „visszafelé” markolva a pisztoly ravaszát és agyát. Nem kizárt, hogy ezen a pozíción még igazgattak a holttest megtalálói, de magának az alaphelyzetnek a létrejöttéhez – immár könnyű belátni – nincs szükség külső beavatkozásra.

A leglényegesebb tény azonban *a bal tenyér fekete puskaporos szennyezettsége*: kijelenthető, hogy eddig senki kutató nem állt elő akár a leghalványabban valószínűsíthető magyarázattal sem arra vonatkozóan, hogy ez miképp következhetett be, ha nem úgy, amiként fentebb Tolnay plébános úr az öngyilkosságot elmagyarázta. Minden bizonnyal ez az oka annak, hogy az utóbbi évtizedekben már *nincs olyan szakmabeli történész, aki a gyilkossági elméletet komolyan képviselné.*

Kacziány Géza természetesen nem ismerhette a nagycenki plébános feljegyzéseit (hiszen azokat csak 1960-ban közölte Tilkowszky Lóránt), így nem tudta, maga Széchenyi miképp képzelte el az ideális öngyilkosságot. Könyvének további részében az egyszer már megragadott gondolat hajtotta tovább drámakereső igyekezetét. Az öreg

inast, Sebastian Pichlert így szerinte azért kellett eltenni az útból, mert ő engedte be Széchenyihez és így ismerte a „gyilkost”. A gróf barátját, Jósika Samu bárót pedig úgymond szarvasgombával mérgezték meg, még március elején egy Széchenyinnél rendezett ebéden. Az „étket” persze a grófnak szánták, de ő emésztési zavarok miatt nem kért belőle. Kacziány nem vesz tudomást arról a korabeli sajtóban többször emlegetett tényről, hogy a volt erdélyi kancellár régóta súlyos epekőbajjal küszködött – szerinte a méreggel viaskodott két hétig, míg az végül a sírba vitte. („Másodszor” már, úgymond, azért nem méreggel kísérleteztek Széchenyinnél, mert a Jósika- eset „figyelmeztette” őt, és óvatosabbá vált!) Goergent is titkos kezek ölték meg hamarosan, nem hasnyálmirigy-gyulladás okozta korai halálát Badenben, ahogy holmi helyi orvosok állították. Az élet valódi, de egymástól szinte bizonyosan független drámáit így fűzte össze a szerző agyában egyetlen Agatha Christie-regény lapjaira a valóságként átélt prekoncepció élménye. Mindezekre az állításokra ugyanis Kacziány Géza az *églágon semmilyen bizonyítékot nem hoz fel*.

Könyvének hátralévő részében a szerző sorra veszi a „legnagyobb magyar” döblingi irathagyatékának azokat a darabjait, amelyek valóban kimerítették a felségsértés fogalmát és korabeli büntetőjogi kritériumait. Ezekből tucatnyi idézet csokorba gyűjtve véli úgy: alapos oka volt a császári udvarnak, hogy – részben bosszúból, részben előrelátásból – egyszer s mindenkorra kiiktassa a gróft a hatalmi játéktérből. Ennek bizonygatása során azonban a szerző sokkal nagyobb jelentőséget kénytelen tulajdonítani a döblingi „remetének”, mint amekkorával ő a kor politikai valóságában ténylegesen rendelkezett. Tisztelet, becsület – de igazság is: a „legnagyobb magyar” a hazai szívnek örökké fontos marad, de a birodalmi politikában egy csekélyebb jelentőségű, izgága alattvaló volt csupán. A *Blick*nek jelentős nemzetközi visszhangja volt, de nem döntött el semmit: a hangulatviszonyokat befolyásolta Bécs ellenében, ám a változásokat alapvetően az itáliai katonai vereséget követő válság és a magyarországi politikai állapotok kölcsönhatásai határozták meg.¹²

Kacziány természetesen azt az érvet is felhossa álláspontja támogatására, hogy a hívő katolikus Széchenyi vajon megszeghetette-e az öngyilkosság keresztényi tilalmát. Megfogalmazza ugyanezt mintegy „visszafelé” is: az öngyilkos nem kaphat egyházi temetést, így az a tény, hogy a gróft mégis katolikus pap temette el, meghozzá a legszabályosabban, indirekt módon cáfolja öngyilkosságát.¹³ A „legnagyobb magyar” azonban nem a mindennapi ember fogalmainak kötelékével kapaszkodott istenébe, és ha úgy vélte, az aktuális egyházi előírások ellentétbe jönnének lelkiismereti meggyőződésével, akkor – munkásságának számos részlete tanúsítja – inkább az utóbbit követte, hite szerint persze vállalva azt is, hogy számot kell majd adnia róla a végső órán.¹⁴ De maga a katolikus egyház is mély pszichológiai megértéssel kezelte ezt a különleges esetet. Szeredy József professzor, a kortárs egyházjogi szakértő azt írja az egyházi temetéssel kapcsolatos tilalmakról, hogy az öngyilkost valóban nem szabad eltemetni – kivéve, ha elmezavar valószínűsíthető. „Kétség esetén az teendő föl, hogy az öngyilkosság nem esik beszámítás alá, s ily esetben az öngyilkos egész csendben egyházi szertartással eltemethető. Némely országban annak megítélése: vajon az öngyilkosság beszámítható-e? és következőleg az öngyilkos eltemethető-e?, a helybeli lelkész-, az előljáróság- és orvosból álló bizottsághoz tartozik; Magyarországon ennek megítélése a plébános lelkiismeretére van hagyva; a beszámíthatás megítélésére pedig irányadóul lehet tekinteni az öngyilkos körülményeit, előéletét, de különösen az orvosok véleményét.”¹⁵ Tolnay Antal ceni plébános, a Széchenyi család már említett, közeli híve a fentieket mérlegelve maga döntött úgy, hogy eltemetheti a gróft – és e döntését, a hozzá való jogát, a benne megnyilvánuló bölcs nagyvonalúságot semmilyen hatóság, se egyházi, se világi, soha meg nem kérdőjelezte.

A beszámíthatóság kérdése kapcsán ugyanakkor az egész öngyilkosság-gyilkosság problémakör egyik legérzékenyebb pontjához érkeztünk el. Ezt Kacziány szóba se hozza, annyira nyilvánvalónak találja rá a feleletet: szerinte Széchenyi valójában nem volt beteg. A gyilkosságelmélet mai hívei csak annyiban toldják meg elődjük gondolatmenetét, hogy ezt még jobban hangsúlyozzák, sőt érvelésük egyik alapelemévé teszik. Jó példa erre Tarics Péter újságíró munkája, amely a gróf halálának 150. évfordulóján látott napvilágot. Kacziánnyal teljesen hasonló módon használja fel a katolikusság látszólagos ellenérvét és a holttest helyzetéből fakadó magyarázatokat,¹⁶ majd megtoldja mindezt az elmeállapottal kapcsolatos cáfoló kijelentésekkel.¹⁷ Szerinte csupán „idegösszeomlásról” lehet beszélni, de elmebetegségről semmiképpen.

Sajnos nincs itt mód hogy Széchenyi betegségéről a legújabb szakirodalom álláspontját összefoglaljam,¹⁸ így csupán pár kiragadott elemre utalhatok. A legfontosabb mindenképpen az, hogy a mai közvélemény alig-alig van tudatában annak, *mennyire keveset ismer abból a fejlődésből, ami a pszichiátria területén az utóbbi másfél évszázad során végbement* – és így képtelen megítélni, milyen végtelenül keveset tudtak erről a „legnagyobb magyar” kortársai, és sajnos majdhogynem ugyanígy semmit a kérdéssel azóta foglalkozó történészek és laikusok. Csak egyetlen példa: a közvélemény által az elmekörtani jelenségekre használt kifejezések sok esetben nem azonosak a szakma saját nyelvhasználatával. A mindennapi beszédben pl. különbséget teszünk a „lelki betegség” és az „elmebetegség” fogalmai között, az előbbit valami enyhébb dolognak képzelve, és csupán az utóbbihoz társítva a „bolondság” klasszikus jellemzőit. Ennek a megkülönböztetésnek azonban orvosilag nincs értelme: a emberi szervezetben ugyanaz a „mechanizmus” felel mind az idegrendszer, mind az agyi tevékenység működéséért, így ezek zavarait is csak együtt lehet értelmezni, vizsgálni. Közismert laikus elnevezés a lelki problémák traumatikus jelentkezésének megjelölésére az „idegösszeomlás” kifejezés. Am az orvosi szaknyelvben ez sem létezik: a szakember inkább krízisekről, válsághelyzetekről beszél. Például az a két kijelentés között, hogy valakinek „idegösszeomlása van”, vagy „kitört rajta az elmebetegség”, orvosi értelemben nincs semmi különbség. A mindennapi nyelv azonban nagyon is éles határvonalat húz közöttük: idegi problémája ugyebár bárkinek lehet (főleg a mai világban!), ám elmebeli problémája csak keveseknek van, mert az köznyelvünkben – és így közgondolkodásunkban, mint fentebb utaltunk rá – a „megbolondulás”, vagyis a téveszmék, alaptalan kényszerképzetek, a zavart és logikátlan viselkedés szinonimája. Vagyis röviden: *elmebetegnek* csak a skizofrén beteget tekintik, míg a mánia, depresszió, hisztéria, melankólia kórképeit a *lelki betegség* kategóriájába sorolják, és így kivonják a klasszikus „bolond” minősítése, bélyege alól.

Nem folytatom tovább: az elmondottaknak a Széchenyi-irodalom problémáival való összefüggése így is teljesen világos. Tarics Péter fentebbi álláspontja tehát – röviden: Széchenyi nem volt elmebeteg, hanem idegösszeomlása volt – *orvosilag egyszerűen értelmetlen*. Mi téveszt meg mégis sokakat, hogy tollforgató értelmiségi létükre folyton elkövetik a legelemibb hibát: véleményt mondanak arról, amiről valójában fogalmuk sincs? Bizonyára az, hogy még azzal sincs tisztában a közvélemény, hogy mennyire nem tud semmit! Például azok az eseteírások, amelyek arról számolnak be, hogy az elmebetegségek egy részénél ún. feltisztulási periódusok váltják a rohamok időszakát, csak a 20. században szaporodtak meg annyira, hogy ezek alapján immár bizonyosan kijelenthető: Széchenyi nem gyógyult meg az 1850-es évek második felében, csupán ilyen feltisztulási periódust élt meg Döblingben. És ezt annál könnyebb volt gyógyulásnak hinni, mert azt már ma is kellő bizonyossággal kijelenthetjük, hogy a gróf lelki baja – az 1848–1851/56 közötti szakaszt kivéve – nem érintette a logikáját és a memóriáját. Ez okozta pl. olyan jeles tekintély csalatkozását is, mint Deák Ferenc, aki Marienbadba menet, 1857 júliusában járt Döblingben, és úgy

látta: a gróf „esze járása éppen olyan, mint előbb volt, előadása éppen olyan érdekes”.¹⁹ Ezt azonban csak azok hitték, akik nem vele éltek, hanem csupán meglátogatták a szanatóriumban. Az orvosi följegyzések elfogulatlan áttekintése nem hagy kétséget aziránt, hogy a gróf természetesen továbbra is beteg maradt, csak éppen ennek sajátosságai nem zárták ki a magas színvonalú politikai-értelmiségi munkát. Nem a politikai gondolkodása volt „zavaros”, „bolond” – hanem a viselkedésében, hangulati világában, indulatai hullámmásában maradtak meg továbbra is bizonyos kóros elemek.

Mindezt azért kellett röviden érinteni, mert szétválaszthatatlan kapcsolatban áll jelen írásom utolsó kérdésével. A fentiekben áttekintettük annak érveit, miért gondolják azt a történészek, hogy *Széchenyi István szinte bizonyosan öngyilkos lett az 1860. április 8-ra virradó éjszakán*. (Azért csak „szinte”, mert a bizonyítékok értelemszerűen csupán közvetettek lehetnek.) Ám végül adódik a végső kérdés: *mit tudunk arról, hogy mi volt tettének kiváltó oka?* Nos, az orvostudomány szerint teljességgel elképzelhetetlen, hogy egy olyan jelentőségű életeseményt, mint a pszichés betegség, mellőzni lehetne egy olyan horderejű személyes döntés magyarázatánál, mint az öngyilkosság. Ám ennél sokkal tovább nemigen jutunk, mert a „hogyan, miképp, mennyire?” stb. kérdésekre csupán a pontosabb diagnózis ismeretében lehetne valamiféle feleletet adni – ám ezzel egyelőre nem rendelkezünk.

Jelenleg tehát betegség és öngyilkosság összefüggéséről a következőket mondhatjuk: a korábbi történészgenerációk Angyal Dávidtól Kosáry Domokosig sok fontos adatot tártak fel, amelyek valóban azt valószínűsítik, hogy 1860 tavaszán, egészen az utolsó két hétig, *Széchenyi politikailag és hangulatilag nem készült a halálra: szembeszállt az önkényuralommal, érzékelte annak megingását, sőt válságát, és nem ejtették kétségbe a hatalommal való hazai erőszakos szembeszegülés hírei sem*. Ebből vonták le azt a logikus következtetést: az öngyilkosság oka nem önmagában a betegség volt, hanem inkább az, ahogy a bécsi udvar – elsősorban az állami elmeógyógyintézetbe való átszállítással fenyegetőzve – mintegy belekényszerítette a betegségre folytán valóban gyengébb ellenállású férfit a tragédiába. Mai pszichiátriai tudásunk alapján azonban valószínűleg több fenntartással kell fogalmaznunk. *Lehet tehát, hogy a legnagyobb magyar öngyilkossági elhatározásába vastagon belejátszottak a tettét megelőző események, a házkutatás és az állami elmeógyógyintézetbe való átszállítással való fenyegetés. Ám minden további nélkül lehetséges az is, hogy mindennek az égvilágon semmi köze nem volt a végső tethez, és az kizárólag elmeállapota újabb, a külső körülményektől teljesen független elsötétülésének, vagyis lelki betegségének volt egyedüli belső következménye*. Ezt a dilemmát nem lehet ma egyértelműen eldönteni – és nemigen várható olyan újabb forrásanyag felbukkanása, ami a pontosabb válaszadást lehetővé tehetné.

E ponton röviden utalunk kell arra is, hogy honfitársaink egy jelentős csoportja bizonyos ideologikus előfeltevések miatt képtelen elfogadni az öngyilkosság tényét, illetve ezzel kapcsolatban a pszichiáterek álláspontját. Mivel az „elmebetegség” köznap fogalmához a „zavaros bolondság” állapotát társítják, a „legnagyobb magyar” iránti tiszteletük és erkölcsi elköteleződésük zárja ki az orvosi vélemények érdemi mérlegelését. Sőt ez a morális ragaszkodás sokaknál kifejezetten hitszerű, vallásos szerkezetű viszonyra alakul, vagyis Széchenyit valamiképp a nemzetvallás modern szentjének tekintik – márpedig a „szent” a maga klasszikus fogalma szerint nem lehet egyben „bolond” is. Ráadásul *a szentek sosem lesznek öngyilkosok!* Ez a szemléletmód a Széchenyi-kultusz egyik érdekes kísérőjelensége, amelynek működését a valláspszichológia segít jobban megérteni – de itt szintén nincs mód bővebben kifejteni.²⁰

A döblingi elmeógyógyintézet lakójának meggyilkolása – pontosabban az erre vonatkozó hagyományanyag – ma már nem a köztörténetírás, hanem a történeti-politi-

kai folklór, a kultusztörténet, illetve a nemzeti tudat rögeszméit elemző eszmetörténet vizsgálati körébe tartozik. Az ember meghalt, de az élő Széchenyi története, az újkori magyar történelem talán leghatásosabb mítosza elindult hódító útjára. Ennek megfelelően ma alapvetően két Széchenyi-kép él a magyar emberek gondolatvilágában. Az egyik a *mitikus Széchenyi*, a tévedhetetlen hőrosz, aki mindent tudott, és mindent előre tudott, és akit úgy kell követni, ahogy a hívő követi a szentet. Nem kétséges, hogy a modern szent kultuszának nagyon pozitív szerepe is lehet egyes közösségek életében és működésében. Ám napjainkban némely honfitársunk mély missziós hevülettel prédikálja a mitikus Széchenyi új evangéliumát. Ha hívő keresztény az illető, akkor minden bizonnyal lenyűgözi az a különleges párhuzam, hogy amiként a szent hagyomány szerint egykor a Megváltót meggyilkolták a gonoszok, látszólag ugyanígy ölték meg a magyarok Messiását a bécsi udvar ügynökei. Számára így a halál tényeit fölülírja a hitélmény nagyszerűsége – új valóság keletkezik, amelynek híveként már nem hatnak rá a tudomány által igazolt tények.

A másik kép a *történelmi Széchenyi* alakja, egy hús-vér emberé, aki az életnek – kedvenc költőjével, Berzsenyi Dániellel szólva – „megcsókolgatta rózsját, megizzadta vaspályáját”. Sokszor bizonyult gyarlónak, sokszor hibázott, ezek miatt gyakran – nemegyszer túlságosan is – ostorozta önmagát, ám egyben kivételes zseni is volt, a magyar polgári átalakulás első programadó egyénisége. Ráadásul még beteg is volt – ám ez a beteg ember mégis a legnagyobb emberi tette volt képes: bebizonyította, hogy nincs olyan emberi nyomorúság, amelyből ne lehetne valami értékeset tenni azért a közösségért, amelyhez tartozunk.

■ JEGYZETEK

1. „Diszharmónia és vakság”. Széchenyi István utolsó napjainak dokumentumai. Vál., jegyz. Fenyő Ervin. Helikon Kiadó, Bp., 1988. 288, 291.
2. Kacziány Géza: Széchenyi meggyilkoltatása 1860. április 8-án. Országos Habsburg Ellenés Liga [Bp., 1931] 7.
3. Kosáry Domokos: Széchenyi Döblingben. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1981. 228–248; Amelie Lanier: Széchenyi István és Széchenyi Béla cikkei a Timesban 1859–1862. Kossuth Klub, Bp., 2011. 12.
4. Kacziány 1931. 7.
5. Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Szerk. Angyal Dávid. Pesti Lloyd Társulat, Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1925.
6. Kacziány 1931. 11.
7. „Diszharmónia...” 1988. 282–286.
8. Csorba László: Széchenyi István. 3. kiadás. M-érték Kiadó, Bp., 2010. 331.
9. „Diszharmónia...” 1988. 259.
10. Kacziány 1931. 16.
11. Csorba 2010. 333.
12. Kosáry 1981. 210–212, vö. Lanier 2011. 12.
13. Kacziány 1931. 3–4.
14. Csorba László: Széchenyi, az istenkereső. In: Magyar Nemzeti Múzeum. Konferencia-füzetek I. Széchenyi. Történet-sz-muzeológus konferencia előadásai. Sopron, 1991.
15. Szeredy József: Egyházjog különös tekintettel a magyar Szent Korona tartományaira, a keleti és protestáns egyházakra. II. Pécs, 1874. 1235.
16. Tarics Péter: Aki Európából (is) látta Magyarországot. Gróf Széchenyi István tekintete. Püski Kiadó, Bp., 2010. 108, illetve 95–96.
17. Uo. 126.
18. Lásd erről bővebben Csorba László: A beteg Széchenyiről. Magyar Tudomány 2010. 12. 1458–1466.
19. Idézi Kosáry 1981. 117.
20. Lásd erről bővebben Csorba László: A bizonyosság örök sóvárgása. Gondolatok Széchenyi búvköréről. Soproni Szemle 2011. 2. 171–187.

ABLONCZY BALÁZS

TELEKI PÁL HALÁLAI

■ „Gróf Teleki Pál már évek óta, de különösen amióta a politikai életbe ismét bekapcsolódott, és mint kormányelnök országos nagy feladatokat vállalt, súlyos tépelődések, lelki vívódások és önmagával folytatott harcok között élt” – ez az első mondata annak, a miniszterelnökség sajtóosztálya által írott és az MTI által 1941. április 3-án délután 16 óra 5 perckor kibocsájtott anyagnak, amelynek ugyan szözszerinti idézése tilos volt, de iránymutatásként valamennyi szerkesztőség megkapta.

Ez a mondat – vélhetően megfogalmazója szándékán kívül – jól összegzi azt a lelkiállapotot, amelyben a miniszterelnök a halálát megelőző időszakban vergődhetett. Az alábbiakban nem arra törekszem, hogy mindenáron cáfoljam vagy megerősítem a miniszterelnök öngyilkosságának vagy meggyilkolásának tézisét. Igyekszem bemutatni mindazokat a mozzanatokat, amelyek egyik vagy másik lehetőség mellett szólnak és mindezeket gondosan mérlegelve valamiféle megoldást kínálok a történet végére.

Törékeny lélek

■ Az 1879-ben született tudós-politikus csaknem egész élete folyamán lelki és testi bajoktól gyötört személyiség volt. A visszaemlékezések szerint meglehetősen beteges volt gyermekkorában is, és bár rendkívüli akaraterővel vadászott, lovagolt, sportolt, vetette magát bele a Magyarországon születőben lévő autósportba, kortársainak zömétől eltérően katonai szolgálatot sem teljesített érettségi után – gyenge fizikumára való tekintettel fel-

...halálának interpretációja és a gyilkosság hangsúlyozása: kórtünet. Önfelmentésre („velünk csak megtörténnek a dolgok”) és a felelősséggel való szembenézés hiányára utal.

mentést kapott. Hogy mégis harcolt a háborúban, az annak a ténynek köszönhető, hogy autótulajdonosként járművével együtt bevonultatták az Önkéntes Királyi Magyar Automobiltestületbe, és a szerb fronton futárként teljesített szolgálatot. Az inkább vidám férfikomániára, mint harcoló alakulatra emlékeztető egység feloszlátása után Teleki parancsőrtszikként teljesített szolgálatot az olasz fronton, majd a román betörést követően az erdélyi kormánybiztosságon. Végül 1917 tavaszán leszerelték. A háború azonban őt is megjelölte egy életre: vélhetően a fronton szerezte azt a betegségét, ami a veséjére húzódva 1922-re gyakorlatilag rokkanttá tette őt élete hátralevő részére. Súlyos műtéten esett át 1922 végén és a későbbiekben számtalan esetben kellett katétereznie magát. Telekinek már korábban is voltak olyan tünetei, amelyek fokozódó levertségre, depresszióra, netán neuraszténiára utaltak. 1911-ből is ismerünk már olyan levelet, amelyben a fiatal tudós saját képességeinek hiányára panaszkodik: „érthetetlen, idegen és unalmas” tárgynak nevezte a kartográfia történetét, „butaságaim”-nak ezzel kapcsolatos előadását.¹ Majd néhány héttel később azt is hozzátette, hogy „igazában nem is vagyok komoly geographusok közé való”. Alkalmatlannak mondta magát a Magyar Földrajzi Társaság főtitkári posztjára, sőt lemondott választmányi és levelező tagságáról is.² Hasonló kételyrohamokra később is találunk példát: a súlyos betegsége időszakában, ahol gyakorlatilag már a halálra készült közgazdasági egyetemi tanártársainak írott levelében, vagy a gyógyulás szakaszában, amikor 1923–1924 fordulóján le akart mondani az egyetemi tanári posztról. 1929-ből ismerünk legalább egy végrendeletet, amelyet maga készített el, és amelyben a lehető legegyszerűbb temetést kérte a maga számára.³ Antal István kormánypárti politikus, miniszter emlékei szerint Teleki kétszer is megkísérelt már öngyilkosságot.⁴ Kozma Miklós volt belügyminiszter, MTI-vezér úgy emlékezett feljegyzéseiben, hogy Telekit az első királypuccs napjaiban úgy kellett visszafogni, hogy ne vesse ki magát a budai Királyi Palota ablakán. Teleki néha saját maga is tájékoztatta környezetét „ideges” természetéről, neurotikus panaszairól: a cserkészmozgalom vezetőjének, Baden-Powell-nek írott 1931. szeptemberi levelében arról tájékoztatta a legendás BiPi-t, hogy korábban idegösszeomlása („nervous breakdown”) volt.⁵

Az 1939-ben ismét kormányzásba fogó miniszterelnök olyan időszakban állt az ország élén, amely egy egészséges politikus idegrendszerét is megviselte volna. Teleki személyes sorsa sem alakult jól ebben az időszakban: feleségéről kiderült, hogy halálos beteg, rajongásig szeretett nagybeteg édesanyja kilencven felé járt, sejtethető volt, hogy nem sok van már neki hátra (özvegy Teleki Gézáné Muráti Irén 1941 októberében hunyt el). Mindkét gyermekének házassága is ebben az időszakban ment tönkre: Teleki Géza válófélben volt Mikes Hannától, Teleki Mária, a család Majcsija pedig férjétől, a Teleki által is patronált (így többek között képviselővé választottott és a Corvin Áruház irányító testületeibe is beültetett) Zichy Nándortól.

Utolsó napok

■ Mintha ez nem lett volna elég, a miniszterelnököt még egyéb testi bajok is kínozták élete utolsó napjaiban: határidőnaplója 1939-ben és 1941-ben is több fogorvos-látogatást rögzített. Ráadásul a kormányfő a halála előtti hetekben, egy, a Bástya sétányon megtett esti séta során egy gödörbe esett és fájdalmas zúzódásokat szenvedett.

Emellett legalább két ponton szembesülhetett saját politikája kudarcával: a jugoszláv válság várható kimenetele (Jugoszlávia csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez, majd az ezt követően lezajlott angolbarát puccs, végül a német katonai beavatkozás) nem olyan absztrakt elvek miatt döntötte halomba külpolitikai elképzeléseit, mint a kitartás a déli szomszédal kötött barátsági szerződés mellett. Személyes és politikai megnyilatkozásai egyaránt azt mutatták, hogy habitusából egyálta-

lán nem hiányzott a néhol cinizmusba forduló pragmatizmus („nem lehet úgy házasságot kötni, hogy ne legyen néhány törött tányér” – mondta a brit követnek az erdélyi bevonulás során történt atrocitásokról, Hitlernek hasonló metaforarendszerrel adta vissza meglátásait ezekről az esetekről: „egy igazi lakodalomban is mindig előfordul verekedés és bicskázás”).⁶ Míg a területgyarapítás lehetőségét megelégedéssel fogadta – erre utal az 1941. március 28-ai minisztertanácson beterjesztett négypon- tos javaslat, amely az esetleges magyar akció *módját* szabályozta, és nem annak *tényét* vonta kétségbe – Belgrád megtámadásával kapcsolatban elkeserítette, hogy Magyarország politikai mozgástere tovább szűkül. Az a bizonyos „nyitott ablak”, amely külpolitikájának egyik alapköve volt (a sokat emlegetett fegyveres semlegesség helyett) bezárulni látszott, és az ország még kiszolgáltatottabb lett Németországnak. A látszat megőrzéséért vívott harcát (a honvédség nem lép addig akcióba, amíg ki nem kiáltják Jugoszlávia végét, magyar alakulatok nem lépik át az ezeréves határt, és nem kerülhetnek német alárendeltségbe) éppen Horthy kormányzó tette lehetetlenné, amikor a berlini ajánlatokon fellelkesülve hozzájárult a német csapatok átvonulásához és a magyar részvételhez.

A másik komoly tényező Teleki halála körül a saját politikai kudarca felett érzett keserősége lehetett. Március utolsó napjaiban a visszacsatolt Szatmárban járt: a várme- gye félig-meddig közéleti pályájának kezdetét jelentette számára és családjá számára, mint ahogy maga is sok szálon kötődött a Kővárvidékhez. Az itt tapasztaltak eléggé el- keserítették: toleráns nemzetiségpolitikai elképzeléseit a helyi hatóságok jobbra negli- gálták. Teleki csalódása még a szoros felügyelet tartott sajtóban is érzékelhető volt: kár- hoztatta a magyarosítást, a hivatalnoki konokságot. Saját politikai szerepéről pedig ki- jelentette: „nem ambicionáltam ezt a helyet, ahol állok, ezt itt is sokan tudják. Nem bán- nom, ha megharagusznak rám, mert hiszen, ha sokáig tölti be az ember ezt a hivatást, barátokat veszít, fogy a népszerűsége. De ez nem baj, a fontos, hogy az ember teljesít- se kötelességét, s ha elkopott, jöjjön helyébe másik, de mondja meg az is ugyanúgy az igazat.”⁷ Ilyenformán március végén, április elején úgy érezhette, hogy külpolitikájá- nak és belpolitikájának legfontosabb elemei is bukásra ítéltettek; környezete nem érti meg, sőt ellene dolgozik, csakúgy, mint a közigazgatás, az ország közvéleménye pedig nem fogékony évek óta hangoztatott nemzetnevelői elveire. Ehhez járult a súlyos be- tegység tudata és a családi drámák előérzete. A korábbi évekből számos esetben tett uta- lást munkatársai előtt az öngyilkosságra, mint lehetséges megoldásra.

Teleki utolsó napját csaknem lehetetlen rekonstruálni. Rengetegen állítják, hogy találkoztak vele, beszéltek vele vagy látták őt. Ha az érdektelen szemtanúkat és a nyilvánvalóan rosszul emlékezőket nem számítjuk, akkor mindenképpen a hiteles tanúk között kell számon tartanunk Újpeéry Elemér diplomatát, Witz Bélát, a Bazi- lika plébánosát, Teleki gyóntatóját, a Sándor-palota személyzetét, Tildy Zoltánt, Náray Antal ezredest, a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács titkárát, talán Németh Kál- mánt, a bukovinai székelyek plébánosát sorolhatjuk fel. 1941. április 2-án délelőtt hivatali ügyeket intézett, majd megjelent a Parlamentben, meglátogatta beteg felesé- gét a Park Szanatóriumban, lelkigyakorlaton vett részt a Bazilikában, majd vissza- ment a Sándor-palotába, ahonnan lebonyolított néhány (jobbára sikertelen) telefont, átvette a Dísz téri külügyminisztériumból átküldött táviratot, amelyben Barcza György londoni magyar követ a várható brit reakciókat ismertette Jugoszlávia meg- támadása esetén.⁸ A halál minden bizonnyal hajnali kettő és fél három között követ- kezett be. A Sándor-palota északkeleti szögletében található, mindössze kétszobás miniszterelnöki lakosztályban, Teleki egy Browning típusú pisztollyal főbe lőtte ma- gát. A dörrenésre éjszaka senki nem figyel fel.

Az orvosszakértői jelentés szerint a következő látvány fogadta a kormányfő tettét reggel felfedező inast: „jobbaldalt a nyakon a jobbkez mutatóujjával érintkezésben

egy nagy típusú, browning revolver fekszik. Az ágypárnája telve van véralvadékkal, amely kétoldalt lecsurgott. Jobboldalt, a halánték-tájékon hajas fejbőr szélén találtuk a behatolási nyílást, amelyet megpörkölt és összezapzódott haj körít. A nyíláson át roncsolt agyvelőrészek ürültek ki. A kimeneti nyílás a bal halántékfalcsonti tájékon látható körülbelül két pengősnnyire tátongó, szintén véralvadékkal és agyrészekkel telt. A fej tájékának megfelelőleg [sic] a falon fillérnyi nyílás látható, amelynek, a környéke a falon tapadó agyroncsalékokkal borított. A holttest vizsgálata azt mutatja, hogy a halál a kora hajlani órákban következhetett be. Az öngyilkosság ténye minden kétséget kizárólag megállapítást nyert.”⁹

Indokok

■ A miniszterelnök meggyilkolása mellett érvelők általában a gyilkosság melletti érveket számba véve magasabb célokra törnek: Teleki meggyilkolásának elismerésétől általában a magyarság megtisztulását, a történelmi igazságtételt várják, a magyarságot ért 20. századi sorscsapások reparációját. Ahogy a gyilkossági tézis egyik elnyúlhatetlen hirdetője fogalmazott: „a részletes vizsgálatokat és levéltári kutatásokat mielőbb el kell kezdeni. Teleki Pál erkölcsi rehabilitációja e kutatások eredményének fényében elengedhetetlen lesz [...] csak úgy, mint a 20. század első fele magyar történelmének e tényből fakadó teljes átértékelése is”.¹⁰ Hasonló következtetésre jutottak a Magyarok Világszövetsége szervezésében tartott Magyarok VII. Világkonferenciáján szervezett tematikus, Teleki Pál halálával foglalkozó szimpózium résztvevői is: zárónyilatkozatukban egyértelműen kiálltak a gyilkossági tézis mellett. A szorgalmazott átértékelés mibenlétét a konferencia egyik résztvevője fogalmazta meg plasztikusan még a gyűlés előtt: „S ha a titkos angol szálakat mozgató Telekit valóban megölték, az ország második világháborús szerepe s népének »bűnös volta« egészen új megvilágításba kerül. S vele együtt a magyar revízióé – az, hogy az etnikailag magyar területek visszakerülése aligha nevezhető háborús cselekménynek, agresszióknak, ahogy ezt az utódállamokban ma is állítják.”¹¹ Az öngyilkossággal szemben felhozott érvek jobbára két csoportba sorolhatók. Az egyikben azok találhatók, amelyeknek terjesztői a haláleset illetve a temetés egy-egy körülményéből vonnak le messzemenő következtetéseket. A „valami nem stimmel” érzéséből kiindulva a búcsúlevél, a temetés vagy az egyes sajtóhírek bizonyos vonásaiból vonnak le következtetéseket.

A búcsúlevelek hitelességét először a *História* című lap oldalain pendítették meg a nyolcvanas évek elején.¹² Majd az itt publikáló Hatós Géza levéltáros és Szilágyi Ferenc irodalomtörténész újraközölték téziseiket egy 1985-ös kötetben, amely meglehetősen sajátos közelítésben vizsgálta a Teleki-írásokat egy önmaga által az új szakma nesztorának kinevezett pszichografológus tollából – a kötethez előszót író Benda Kálmán szakmai elismertsége nyilván segítette ezen nézetek elterjedését.¹³ Rákosné Ács Klára szerint az írás, amelyet elé tettek (a vizsgálat anonim volt, ugyanakkor a levelek tartalma félreérthetetlenül utalt írójukra), nem egy öngyilkos kézírása – kijelentéseinek érvényét ugyanakkor erősen csorbítja, hogy a művészcsaládból származó szerzőnek semmiféle pszichológiai alapképzettsége nem volt.

Más oldalról viszont két igazságügyi írásszakértő is megvizsgálta Teleki Pál elhíresült búcsúleveleinek írásképét: ebben egyértelműen megállapították, hogy a „kérdéses búcsúlevelek Teleki Pál kezétől származnak”.¹⁴ Kijelentésükkel viszont – és ezt a Teleki-haláleset „hivatalos, akadémiai” tézisét támadók sohasem említették – az a komoly probléma, hogy az elemzés elején közlik: az összehasonlítás alapjául felhasználták „Teleki Pál miniszterelnök 1940–1941. évi határidőnaplójának sajtó kezű bejegyzéseit”, amelyeket a Magyar Országos Levéltárban tanulmányoztak. Állításuk-

nak két komoly hitelességi hiánya van: 1. Teleki Pál 1940-es határidőnaplója nincs meg a Magyar Országos Levéltárban – legalábbis 1997-ben, amikor elkezdtem Teleki Pállal foglalkozni, már nem volt ott. Az 1939-es és az 1941-es példányok lelhetők fel a K 37-es fondban. 2. A miniszterelnök nem maga vezette a határidőnaplóját, hanem személyi titkára, Incze Péter és annak titkárnője, Kundt Alice (aki később Zánkay Péterné néven jelent meg például a háború utáni népbírói perek tanújaként).¹⁵ Vélelmezhető azonban, hogy a két képzett írásszakértő igazából csak a Teleki-féle búcsúleveleket kétségbe vonó, akkoriban erőre kapó kritika élet akarta elvenni kijelentésével: az elemzés folyamatában és végeredményében még csak utalást sem tettek a határidőnaplóra.

A nyolcvanas évek után a kétezres évek elején vállalkozott szerző, hogy valamegyes kritikai apparátussal vegye szemügyre a búcsúlevelek szövegét. Csapodi Csaba (1910–2004), a jeles könyvtörténész a Szent István Akadémián megtartott székfoglaló előadásában értékelte újra a rendelkezésre álló forrásokat és feldolgozásokat – bár korántsem mindet. A közép- és kora újkori magyar művelődés kutatásában európai színvonalon alkotó, a Baumgarten-jutalomtól a Széchenyi-díjig számos kitüntetést megkapó Csapodi ebben a kései művében képzettségétől elég távol eső területre merészkedett. Kifogásainak döntő része nem technikai, hanem filológiai jellegű, amikor a búcsúlevél egyes kijelentéseit próbálja elemezni és szembevetni nem éppen helytálló történeti tényekkel („Hitler ajánlatát visszautasítva a magyar csapatok nem léptek túl a régi magyar határokon”), stílári kifogásokkal („nemzeteket nem szoktak pocskának vagy legpocskábbnak nevezni”), esetenként kissé naiv pszichologizálással („mintha egy hisztérikus lelkialkatú, könnyen összeomló ember írná”) érvelve a levelek hamisított vagy előre elkészített volta mellett. Állításainak egy része némi történeti tudással vagy Teleki életpályájának ismeretében rögvést cáfolható. Csapodinak ráadásul a búcsúlevelek kézírása is túl jól sikerültnek tűnt: a Nerpel–Wohlrab szerzőpáros elemzésével kapcsolatban kijelentette, hogy „ez a hasonlóság teszi ugyancsak megkérdőjelezhetővé a búcsúlevél hitelességét”.¹⁶

A búcsúlevelekkel kapcsolatban gyakran felvetődik még az is, hogy a miniszterelnök olyan szokatlanul erős kijelentéseket használ, mint a „hullarabló”, a „legpocskább” és az „odadobott becsület”.¹⁷ A közvélemény egy részében élő, tudós professzort, nemzetnevelőt, bölcs, katolikus államférfit mutató képbe ez valóban nem illik bele: ugyanakkor kevesen tudják, hogy Teleki nemcsak kedvelte, hanem sűrűn használta is azokat a kifejezéseket, amelyek a korszakban sem voltak egészen bevettek kissé kaptos férfitársaságokon kívül. 1923-ban így írt Cholnoky Jenőnek, amiért visszavonulni szándékozott egyetemi tanári állásából: „Ezért ne haragudj – egy-két csúnyát káromkodhatsz – de legjobb, ha in effigie úgy felrúgsz, hogy még Szt. Péter is alám baszik”.¹⁸ És még feleségét sem kímélte elég kétes ízlésű rímeivel: „Működésnek a helye/ egye meg a kutya f...” – írta a frontról egyik képeslapján, amely azt a vasútállomást ábrázolta, amelynek éppen a parancsnoka volt.¹⁹ Élénk fantáziájuk kitalálhatják, hogy mi az a kecskerím, ami a Teleki által kipontozott részre illik. Cserkésztszti körökben pedig közismert volt szabadszájúsága, aminek számos írásos nyoma is maradt.

Ha van olyan tény, ami a búcsúlevélben elgondolkodtató, az a Horthyval kapcsolatban kiérezhető csalódottság és a korábban kettejük kapcsolatában meglévő bizalmi viszony eltűnése: levelét nem Bóliként írta alá (mint azt a hozzá közeli viszonyban lévők esetében néha megtette), és a megszólítás, illetve a tegeződés között feszülő ambivalencia is utal saját zaklatott idegállapotára.

Mások a haláleset elemzésekor az öngyilkosoktól megtagadott egyházi temetéssel érvelnek. Márpedig Telekit kétségkívül katolikus szertartás keretében kísérték utolsó útjára. Tudható azonban, hogy az 1917-es katolikus egyházi törvénykönyv

(*Corpus Juris Canonici*) egyik gumiparagrafus, amely pillanatnyi elmezavarral érvel, kikerülhetővé teszi az egyházi közreműködés nyílt megtagadását.²⁰ Ráadásul, ha az adott személy halála előtt a megtérés valamilyen jelét adta, úgy mégis megadható számára az egyházi temetés, ami ugyanakkor nem jelenti a belső, egyházi fórumon történő feloldozást.²¹ Ebben pedig kétségkívül segíthettek az olyan megjegyzések a búcsúlevélben, mint a „bűnös vagyok”. Ráadásul a korabeli egyházi törvénykönyv a párbajban elhunytakkal vagy a hamvasztást kérőkkel szemben sem volt különösebben kíméletes. Serédi Jusztinián esztergomi érsek ennek megfelelően liturgikus szempontból a lehető legalacsonyabb szinten tartotta Teleki temetésének katolikus jellegét: a beszentelést Witz Béla prelátus, Teleki gyóntatója végezte, egyházi főméltóságok nem vettek részt benne. Míg néhány hónappal korábban, Csáky István külügyminiszter temetését a hercegprímás celebrálta.

Az utolsó olyan személy, aki nem spekulatív gondolatmenetek vagy félinformációk alapján, hanem új források bevonásával próbálta meg igazolni a gyilkossági téziseket, az Zakar András volt. Az eredetileg gépészmérnöki végzettségű Zakar, aki Mindszenty bíboros magántitkára is volt, majd emiatt súlyos börtönbüntetést szenvedett, a sumér hitvilággal, a sumér-magyar rokonsággal illetve a Kazár Birodalom történetével foglalkozó írások után a hetvenes évek végén folytatott széles körű anyaggyűjtést annak érdekében, hogy bizonyítsa: Teleki Pált meggyilkolták. 1983-ban, Bécsben megjelent kötetének nagy erénye, hogy számos olyan szereplőt szólaltatott meg – vélhetően az utolsó pillanatban – akik érdemi információkkal tudtak szolgálni a miniszterelnök haláláról: így az orvosszakértői véleményt aláíró Leviczky Károly rendőrorvost (aki továbbra is kitarított korai szakvéleménye mellett: öngyilkosság történt), Teleki sógornőjét, Bissingen Erzsébetet, a Teleki-palota személyzetét, stb.²² A rettenetesen rossz szerkesztéssel, temérdek hibával és nyilvánvaló történelmi tévedésekkel terhelt kötet olyan koncepciót kanyarított Teleki halála köré, amely semmilyen tekintetben nem állja ki a történeti tényekkel való összevetés próbáját. Eszerint Telekit vélhetően József téri palotájában ölték volna meg a németek (netán személyesen maga Keitel és/vagy Göring), holttestét becsempészték a Sándor-palotába; megöletésének oka pedig az volt, hogy nagyszabású angol–magyar szövetségi tervet dolgozott ki, és kívánt eljuttatni Londonba, amely például 60 ezer ejtőernyős Mohács–Baja térségben történő ledobásával számolt. Attól az apróságtól eltekintve, hogy a Brit Birodalomnak 1941 elején összesen nem volt ennyi ejtőernyős (később sem nagyon), hogy a kísérletnek semmilyen nyoma nem maradt a fennmaradt magyar vagy brit iratokban, néhány hallomásból szerzett információra támaszkodva Zakar egész krimit kerített a plánumot vivő futár elfogása és az irat megkaparintása köré. Ráadásul olyan szereplőknek nyújtott aránytalanul nagy szerepet, akiknek feltűnése Teleki körül semmivel nem igazolható (állítólagos „cserkésztitkáré”), vagy olyan informátoroknak tulajdonított szerepet, mint Szabó Dénes tompai tanító, aki 1941. április 4-én hallotta a BBC-ben, hogy az ominózus futárt miképpen tartóztatták fel a németek. Zakar az általa írottak hitelességét úgy igyekezett megteremtteni, hogy beszélgetőpartnerei címét, foglalkozását, a lefolytatott beszélgetés helyét (pl. „a Szilágyi Erzsébet fasorban, a Budagyöngye magasságában”) is igyekezett megadni. És bár az igyekezet némileg komikusan hat (mennyivel visz közelebb minket a történet feltárásához, ha megtudjuk, hogy az adott személy „lámpagyári munkás” és „135%-os normás”?), sikeresnek tűnik. Zakar könyve nemrég megjelent új kiadásban (Kairosz Kiadó, 2009) és az öngyilkosságot kétségbe vonók, Bakos Batutól Stóffán Györgyig előszeretettel használják.²³ Utóbbi még azzal egészítette ki a hetvenes évek végén kialakított forgatókönyvet, hogy a közelmúltban megjelentetett munkájában leírta: Németországban találkozott azzal a Magyarországról sorozott, pilisvörösvári sváb származású, hajdani SS-katonával, aki állítása szerint lelőtte Telekit.²⁴ A szerző

mindösszesen arról feledkezett meg, hogy a magyarországi SS-toborzások csak 1942-ben indultak meg: bár nem elképzelhetetlen, hogy egy-egy elkötelezett nemzetiszocialista népi német átszökött a birodalomba, hogy ott katonai szolgálatot teljesítsen, de az állítólagos vallomás több helyen sem egyezik az ismert tényekkel (lővések száma vagy az, hogy egy tárgyalóhelyiségben miért is van ágy, stb.), így elég nehéz komolyan venni.

Ezekből a művekből táplálkoznak azok a szívós legendák, amelyek a magyarországi politikai okkultizmus képviselőinek írásaiban rendre felbukkannak az orvosszakértői jelentést szintén aláíró Bakay Lajos orvosprofesszor szavahihetőségével, az állítólagos angol tervvel és Keitel látogatásával kapcsolatban. Számos esetben kimutatható, hogy a tömegkommunikációban megszólaltatott állítólagos szemtanúk már a Zakar-féle kötet megfogalmazásait adják elő történeti igazságként, nem a saját emlékeiket.

Ezenközben sem Teleki közvetlen családtagjai, sem az őt közelről ismerő politikusok, munkatársak közéleti személyiségek nem cáfolták, hogy öngyilkos lett: sem Bethlen István, sem Horthy, sem Hóman Bálint, Kozma Miklós, de Incze Péter, Rónai András sem képviselt ilyen nézeteket.²⁵ Nem merült fel Nürnbergben, nem merült fel róla bizonyíték a német biztonsági szervek irataiban, a nemzetközi szakirodalomban, a korszak főszereplőinek vallomásaiban. Azok a kortársak, akik ennek lehetőségét felvetették (Zsitvay Tibor, Nagybacsoni Nagy Vilmos, Bethlen Béla, Kádár Gyula) nem álltak közel Telekihez, és jobbára másodkézből származó információkra támaszkodtak.

Bár Teleki esetleges meggyilkolásának híre nem módosítaná döntően a 20. századi magyar történelem képét, és semmiképpen nem várható tőle a Nagy Magyar Igazságtétel bekövetkezése, természetesen nem lehet kizárni azt, hogy a miniszterelnök mégsem lett öngyilkos. Ennek az állításnak azonban egyelőre meglehetősen soványak a bizonyítékai, míg az önkezű halál tézise mögött elég komoly érvek vonulhatnak fel: orvosszakértői véleményektől visszaemlékezéseken át pszichotörténeti elemzésekig.

Teleki halála egy kulcsmomentumban következett be: mindenki pontosan emlékezett rá, hol volt, mit csinált, amikor megtudta a hírt. Ha máshogy nem, arra fel kellett figyelnie, hogy német motoros alakulatok vonultak át Budapesten április harmadika reggelén. A temetés alatt megszólaló légiriadó-szирénák pedig baljós előjelet közvetítettek mindazoknak, akik aggódtak Magyarország sorsáért. Számos írástudót is megrázott Teleki halála, akik versben, írásban adóztak kegyelettel emlékének Illyés Gyulától Márai Sándoron át Keresztury Dezsőig. Ennek ellenére halálának interpretációja és a gyilkosság hangsúlyozása: körtünet. Önfelmentésre („velünk csak megtörténnek a dolgok”) és a felelősséggel való szembenézés hiányára utal.

■ JEGYZETEK

1. Magyar Földrajzi Múzeum Archívuma (Érd), Cholnoky-hagyaték, 4. doboz, Levelek 1911. I–VI., Teleki Pál levele Cholnoky Jenőnek, Budapest, 1911. január 11.
2. Magyar Természettudományi Múzeum – Tudománytörténeti Gyűjtemény, Lóczy-hagyaték, 806/15, Teleki Pál levele Lóczy Lajosnak, London, 1911. március 13.
3. Teleki 12 év előtti intézkedése saját temetéséről. Népszava, 1941. április 4. 3. Ezt megerősíti a Magyarországi Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában, a Papp-hagyatékban őrzött, dátumozatlan, hasonló tartalmú Teleki-kártya is.
4. György István: A Teleki Pál-dosszié. Népszabadság 1968. július 7. 6.
5. Scout Association Archive (London – Gilwell Park), TC/50, Teleki Pál levele Baden-Powell-nek, Budapest, 1931. szeptember 21.
6. The National Archives, FO 371, vol. 26628, 15–21. f. O'Malley követ éves jelentése Eden külügyminiszternek, Budapest, 1941. április 4. Ill. Ránki György (szerk.): Hitler hatvannyolc tárgyalása, 1939–1944. I. Magvető Kiadó, Bp., 1983. 166–167.

7. A megbékülés, az összeforrás és a szabadság politikáját folytatjuk. Magyarország 1941. március 27. 5; Merjünk bátran magyarok lenni – mondotta Teleki miniszterelnök Szatmárnémetiben. Magyar Nemzet 1941. március 28. 5.
8. Az utolsó napról ld. Tilkovszky Loránt: Teleki Pál titokzatos halála. Helikon Kiadó, Bp., 1989. 114–121; Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Osiris Kiadó, Bp., 2005. 498–500.
9. Magyar országos Levéltár, K 26, Miniszterelnökség, 1382. cs, III t., 2700. sz. Leviczky Károly és Bakay Lajos jelentése, Budapest, 1941. március (sic!) 3.
10. Stöffán György: Az utolsó Habsburg-kaland – „Én öltem meg Teleki Pált!” h. n. é. n. 47.
11. Tamáska Péter: Mártír, talapzat nélkül. Magyar Hírlap 2008. augusztus 9.
12. A levelek 1959-ben kerültek elő Horthy Miklós kormányzói iratai közül, számos helyen fellelhetők az interneten és szöveggyűjteményekben, szövegük ismert:
„Főméltóságú Úr!
Szószegők lettünk – gyávaságból – a mohácsi beszéden alapuló örökbéke szerződéssel szemben. A nemzet érzi és mi odadobtuk becsületét.
A gazemberek oldalára álltunk – mert a mondvacsinált atrocitásokból egy szó sem igaz! Sem a magyarok ellen, de még a németek ellen sem! Hullarablók leszünk! A legpocsékabb nemzet. Nem tartottalak vissza. Bűnös vagyok.
Teleki Pál
1941. ápr. 3.”
Emellett található egy cetli, amely azt közli a kormányzóval, hogy a „kísérlet” sikerületlensége esetén is lemond. Közli őket: Szinai Miklós-Szűcs László (szerk.): Horthy Miklós titkos iratai. Kussuth Kiadó, Bp., 1972; HMTI, 55. a-b. sz.
13. Rákosné Ács Klára: Vallanak a betűk. Magvető Kiadó, Bp., 1985. 159–190. (Ebben a fejezetben közli Hatos Géza és Szilágyi Ferenc is korábbi írásait.)
14. Nerpel József – Wohlrab József: Írásszakértő és történettudomány. História 1985. 1. sz. 20–23.
15. A határidőnapló elemzéséről és történeti felhasználásáról lásd.: Ablonczy Balázs: A kegyelmes úr napjai. Kísérlet Teleki Pál miniszterelnök határidőnaplójának elemzésére. Korall 2004. szeptember (17). 193–207.
16. Csapodi Csaba: Teleki Pál „búcsúlevele”. In: Görbe László (szerk.): A Budapesti Piarista Gimnázium Évkönyve a 2002/2003. iskolai tanévről. Bp., é. n. 24–33.
17. Erre hivatkozik pl. Török Béla: Teleki Pál tragédiája. Sydney, 1972. Idézi: Tilkovszky: i. m. 110.
18. MFMA, Cholnoky-hagyaték, Cholnoky-Teleki-levelezés külön dosszié, Teleki Pál levele Cholnoky Jenőnek, d. n., h. n. [valószínűleg 1923 vége]
19. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Levelestár, Teleki Pál képeslapja Teleki Pálnénak, Stanjel, d. n. [1915-1916]
20. Az 1917-es törvénykönyv temetésre vonatkozó 1203-1242. kánonjait lásd http://www.intratext.com/LXT/LAT0813/_P3V.HTM skk. (letöltve: 2012. február 4-én)
21. Szuromi Szabolcs Anzelm O.Praem.: Az egyházi temetés, mint a lelkek üdvösségének szolgálata. Megjegyzések a katolikus egyház temetési fegyelméhez. Iustum Aequum Salutare 2008. 3. sz. 212.
22. Zakar András: Gróf Teleki Pál halála. Bécs, 1983. EOLA.
23. Ld. dr. Bakos Batu: Gróf Teleki Pál halála. <http://www.szozat.org/showpage1272.htm> (Letöltve: 2012. február 3.)
24. Stöffán: i. m. 8-10.
25. A család meglátásaira ld. Kubassek János: Gróf Teleki Pál utolsó napjai – Ahogyan veje, gróf Zichy Nándor látta. Napi Magyarország 2000. március 4. 31; Földesi Margit: A név mindig kötelez. Washingtoni találkozás Teleki Pál menyével, gróf Mikes Hannával. Magyar Nemzet 2000. november 11. 23.

BARDÓCZ

(Rajz, költészet, história)

■ Bardócz Lajos az grafikusunk, aki (noha most távol él Kolozsvártól, Erdélytől, változatlanul a miénknek mondhatjuk, munkái alapján) újra és újra meglepi, egyúttal meggyőzi képeivel a nézőt. Legutóbb a Bánffy-palotában tette ezt. Hazahozta lapjait, amelyek történelmünkről, líránkról vallanak. És persze a rajz költészetéről. Nemrég írta le róla a pályatárs Árkossy István egy pontosan összegző méltatásban, hogy „rajzi kultúrájára az érzékeny vonal használata jellemző, amely többnyire szakadozott, tünékeny és sejtelmes, miután így kiválóan illeszkedik a poétikus megjelenítés elvárásaihoz” (*Könyv, grafika. Könyvművészet Erdélyben*. Korunk – Komp-Press, Kolozsvár, 2011). Hozzátehetjük: líraiságának hangsúlyozásához utóbb a visszafogottan használt színek (főként a barna árnyalataival) járulnak hozzá, az idő múlását érzékeltetve. És még egy (viszonylagos) újdonság a Bardócz-grafikák világában: sajátos közeledése az absztrakcióhoz – megőrizve a tárgyiasság elemeit. Úgy teszi ezt, hogy nem érheti vád, a „fából vaskarika” gyanúja. Az áttűnések mesteri lapjairól pedig a történelem levegője árad.

Árkossy idézett, *A sámán köztünk van* című szövegéből másolhatjuk át ide azt is, amit a történelem, a mitológia vonzásában fogant Bardócz-művekről állít, hogy ti. itt találhatjuk meg Bardócz Lajos képi karizmájának a kardinális ágát. Aligha véletlen erős vonzódása Adyhoz – kiváló illusztrációk sora született ebből a rokonságból –, de a magyar költészet újabb kori teljesítményei ugyancsak megszólítják őt. Régebbi munkái közül elhozta a kolozsvári tárlatra a szigorú-fájdalmasan néző József Attilát, ám az új hangú Bardóczot inkább fölfedezhetjük a Páskándi Gézát és a Lászlóffy Aladárt megidéző kompozícióin.

Ha csak címeket sorolunk (amelyek a képi valóságot takarják!) a nagy sikerű kolozsvári újrjelentkezésből, egyértelműen érzékeltethetjük grafikusunk elkötelezettségét a magyar históriának, a historikus gondolkodásmódnak. *Krónikás, Táltos, Sámándob életfával, Az igazságos, Vártemplom, Székely Veronika kendője*. De van szeme Bardócznak a veszélyeztetett Velencére is. És legjobb sorozatai közt találjuk az *Enyészetet*, a *Kőarcot*. Nem szólva az *Út menti korpuszról* és a *Pokol kapujáról*.

Valamikor – több mint harminc éve – azt írtam Bardócz Lajosról, hogy szüntelenül keresi a síkba rögzített helyzet magyarázatát, az előzményeket s a másképp-folytatás lehetőségét. A 2011 vége felé látott grafikáiról tulajdonképpen ugyanez mondható el. A történelmi előzmények és mítoszok ugyanis ma sem hagyják nyugodni. A másképp-folytatás pedig mindenekelőtt a művészeti technikákkal való eredményes kísérletezésben érhető tetten.

Kántor Lajos

L. BALOGH BÉNI

A DÖNTŐBÍRÁSKODÁS KÉRDÉSE A MAGYAR–ROMÁN KAPCSOLATOKBAN 1940 NYARÁN

■ A magyar és a román történetírás – a múlt század ötvenes éveitől eltekintve, amikor is egyazon internacionalista, pártos, moszkovita szemszögből tekintett az eseményre – többnyire egymástól eltérő módon értékelte és értékeli ma is a második bécsi döntést, valamint annak következményeit. Még a fogalomrendszer használatában is különbözik egymástól. A román szerzők túlnyomó többsége következetesen a „bécsi diktátum” („dictatul de la Viena” vagy „diktatul de la Viena”) megjelölést használja, amivel a döntés Bukarestre erőszakolt, kényszerítő jellegét hangsúlyozzák. A legtöbben azt emelik ki, hogy a diktátum elszakította az ország testétől az első világháború végén a népakarat által Romániával egyesített Erdély egy részét, s az ott többségben élő románokat újból magyar uralom alá vetette. A magyar történetírásba ezzel szemben – függetlenül az esemény időben változó értékelésétől – a semlegesebb „döntőbíráskodás”, illetve a „második bécsi döntés” fogalma vonult be.

Az eltérő fogalomhasználat is jelzi az alapvető szemléleti különbségeket. Ilyen például annak megítélése, hogy a két vitázó fél közül kérte-e legalább az egyik 1940 nyarán a tengelyhatalmak döntőbíráskodását, és ha igen, az a magyar vagy a román kormány volt-e. Tanulmányunkban néhány színvonalas feldolgozáson keresztül illusztráljuk a magyar és a román történészek álláspontját e kérdésben, majd azt vizsgáljuk, miként vélekedtek a korabeli bukaresti, illetve budapesti döntéshozók az esetleges nagyhatalmi beavatkozásról. Arra keressük a magyarázatot, hogy milyen megfontolásokból vetette föl a román fél nem is egyszer a döntőbíráskodás gondolatát, továbbá berlini követe révén miért kérte a bukaresti kor-

mány 1940. augusztus második felében Hitler döntőbírói közbelépését.¹

Historiográfiai kitekintés

■ A múlt század hatvanas-hetvenes éveiben témánkat illetően két igen fontos feldolgozás született: Juhász Gyula magyar, illetve Aurică Simion román történész munkája.

Juhász monográfiája Teleki Pál külpolitikájáról 1964-ben jelent meg. Az adatgazdag könyv – a marxista frazeológia keretein belül – differenciáltan igyekezett bemutatni az összefüggéseket. A második bécsi döntés előzményeivel, magával a döntéssel, majd annak következményeivel a harmadik fejezet foglalkozott igen részletesen. A háború után Nyugat-Európában publikált német diplomáciai forrásanyag alapján Juhász arra a lényegében ma is helytálló következtetésre jutott, hogy a döntőbíráskodást a tengelyhatalmak képviselői határozták el ugyan, de a gondolatot román részről vetették föl először 1940 nyarán, s a Turnu Severin-i tárgyalások megszakadását követő napokban berlini követe útján Bukarest kérte a döntőbírói beavatkozást.² Nem látjuk viszont bizonyítottnak a szerző azon felfogását, hogy 1940 júliusa, a magyar revízióval szembeni elutasító álláspontjának megváltozása óta – a további háborús célok érdekében – Hitler valójában mindvégig döntőbíráskodást akart Magyarország és Románia között. E gondolatmenet szerint a német birodalmi kancellár elleplezte a nyilvánosság elől valódi szándékait, s kivárta az alkalmas pillanatot, a Turnu Severin-i kétoldalú tárgyalások kudarcát, hogy megfelelő feltételeket szabhasson a két államnak.³ Bírálható kijelentései ellenére – ne felejtjük el, a mű 1964-ben íródott! – Juhász Gyula monográfiája

megkerülhetetlen a második bécsi döntést kutató magyar és román történészek számára, és sok következtetése ma is elfogadható.⁴

Hányatott sorsot ért meg Aurică Simion román történész monográfiája a második bécsi döntésről.⁵ A szerző 1968 és 1970 között, a viszonylagos román belpolitikai liberalizálódás éveiben állította össze a doktori dolgozatnak készült kéziratot. Ebben a román levéltári források és a kéziratok visszaemlékezései mellett a német, olasz és angol okmánytárak adatait is felhasználta, idézte a nyugati szakirodalmat, a magyar szerzők művei közül pedig elsősorban Juhász monográfiáját. A könyv első kiadásának évében, 1972-ben azonban már zajlott a Nicolae Ceaușescu által meghirdetett román „kultúrforradalom”, s a mű ezért csak módosított, csonkított, a bukaresti pártközpont elvárásainak megfelelő formában jelenhetett meg. A rendszerváltozás utáni, 1996-os második kiadás a kézirat eredeti szövegét tartalmazza, a hetvenes évek „politikai-ideológiai ballasztja” nélkül. Bár a könyv jól dokumentált, és szerzője tárgyilagosságra törekedett, Simion álláspontja több helyen is vitatható. Abban a kérdésben, hogy kérte-e a román kormány a döntőbíráskodást vagy sem, a szerző ellentmondásosan írt. Egyrészt elismerte, hogy 1940. július 26-án, a Hitlerrel való berchtesgadeni találkozó során a román tárgyalófélfelvetette a döntőbíráskodás kérdését, de nem említette könyvében az augusztus 21-ei lépést, amikor is berlini követe révén a román kormány Hitler döntőbírói közbelépését kérte. Az 1940. augusztus 27-ei román közlésekről, amelyek során a berlini román követ megerősítette, hogy kormánya elfogad egy „valódi döntőbíráskodást”, Simion minden különösebb magyarázat nélkül azt állította, hogy annak értelmét a németek „meghamisították”.⁶ Ezzel közvetve azt próbálta bizonyítani, hogy a román fél nem kérte a tengelyhatalmak döntőbíráskodását. Végül a szerző arra a valótlán következtetésre jutott, hogy a döntőbíráskodást egyedül a magyar vezérkari főnök, Werth Henrik kérte.

Romániában az 1980-as években megjelent, a második bécsi döntést és annak következményeit taglaló írások, akárcsak az 1989 után írt hasonló tematikájú művek jelentős része a nemzeti „martirologia” szempontjait részesítette

előnyben az elfogulatlan, tudományos vizsgálattal szemben. A kevés kivétel közé tartozik Cornel Grad könyve,⁷ amelyet egészében véve tárgyilagossabb hangvétel és előítéletektől mentesebb szemléletmód jellemez. A kötet általában jól dokumentált; a szerző számos román levéltári forrást tárt fel. Bár a „bécsi diktátum” kifejezés mellett a „második bécsi döntés” vagy a „döntőbíráskodás” szavakat is használta (ez utóbbit a legtöbbször idézőjelben), az 1940. augusztus 30-ai eseménnyel kapcsolatban Grad álláspontja egyértelműen elítélő. Akárcsak a kérdéssel foglalkozó román történészek többsége, ő is tagadja, hogy Románia kérte volna a döntőbíráskodást. Fenntartás nélkül átveszi pl. Mihail Manoilescu román külügyminiszter emlékiratainak azon állítását, miszerint a kritikus napon, 1940. augusztus 27-én a tapasztalatlan berlini román követ, Alexandru Romalo nem tudott kapcsolatba lépni a német illetékesekkel.⁸ Ezzel szemben tény, hogy Romalo aznap kétszer is felkereste Ernst Woermann külügyi államtitkár-helyettest, közölve vele: a románok elfogadnák a tengelyhatalmak döntőbíráskodását, de kérik, hogy érveiket előadhassák.

A második bécsi döntés, valamint az 1940–1944 közötti román–magyar kapcsolatok mai legjobb román szakértőjének Ottmar Trașcă kolozsvári történész számít. Trașcă - a legtöbb román szerzőtől eltérően - ismeri a kérdésre vonatkozó magyar szakirodalmat, és írásaiban⁹ hivatkozik is rá. Szemléletmódja elfogulatlan és tárgyilagossá, a román, magyar és német levéltári források tanulmányozásán alapuló következtetései többnyire helytállóak. Egyik legújabb tanulmányában Ion Gigurtu 1940. június 29-ei, a szakirodalomban mindeddig ismeretlen feljegyzéséről, amelyben a néhány nappal később miniszterelnökké kinevezett román politikus felvetette a német-olasz döntőbíráskodás lehetőségét, Trașcă megállapította: az irat első ízben tesz említést a tengelyhatalmak döntőbíráskodásáról mint a Magyarország és Románia közötti területi vita lehetséges megoldási módjáról.¹⁰ Írásában kitért arra is, hogy a Hitlerrel való 1940. július 26-ai, berchtesgadeni találkozó hivatalos jegyzőkönyve szerint a román vezetők igyekeztek kipuhatolni a német álláspontot az esetleges döntőbíráskodással kapcsolatban, amelynek, mint írta, a június 29-i feljegyzés után ez a má-

sodik említése a korabeli dokumentumokban. „Mi több, [...] a döntőbíráskodás gondolatát a román hivatalosságok augusztus utolsó harmadában újból felvetik majd, és ez hatással lesz az 1940. augusztus 30-i végkifejletre” – összegezte véleményét e kérdésben.¹¹

Ottmar Trașcă előítéletektől mentes tanulmányait olvasva – úgy tűnik – van remény arra, hogy valós párbeszéd alakuljon ki a témában jártas magyar és román történészek között, amelynek során ténylegesen közeledhetnek egymáshoz az álláspontok.

Besszarábia szovjet elcsatolásától a Turnu Severin-i tárgyalásokig

■ Ismert tény, hogy a Wehrmacht 1940. májusi, nyugat-európai offenzívájának sikerei hatására a román kormány feladta addigi semleges álláspontját, és a Németországhoz való közeledés mellett döntött, Berlinton remélve oltalmat a keleti határait fenyegető Szovjetunióval szemben. A várt támogatás azonban elmaradt, így az 1940. június 26-ai ultimátumot követően a Szovjetunió néhány nap alatt birtokba vehette a románok által sebtében kiűrtett Besszarábiát és Észak-Bukovinát. Az ellenállás nélküli területfeladás jelentős presztízsveszteséget okozott Romániának. Magyarország (valamint a Romániával szemben szintén területi követeléseket támasztó Bulgária) precedensnek tekintette a szovjet lépést, és a magyar diplomácia hamarosan mozgásba lendült Erdély visszaszerzése érdekében. Az egyre feszültebb magyar–román viszony s a háborúval fenyegető helyzet miatt 1940 nyarán a revízióval kapcsolatos, addig inkább Romániát előnyben részesítő német álláspontban fokozatos fordulat állt be. Július folyamán Berlinből többször is félreérthetetlenül megüzenték a román vezetést, hogy a balkáni pacifikálás elsőrendű feltétele bizonyos területek átadása Magyarországnak és Bulgáriának. A Harmadik Birodalom érdeke ugyanis a térség stabilitásának megőrzése volt, ezért döntött a magyar revíziós igények támogatása mellett, amennyiben azokat békés úton érvényesítik. Ezzel a hitleri Németország – amely addig is fontos nagyhatalmi tényezője volt a délkelet-európai térségnek – kulcsszerephez jutott az Erdélyért folytatott magyar–román vetélkedésben. Ezt mind a magyar, mind a román kormány felismerte, és az elkö-

vetkező hetekben egymással versengve igyekeztek elnyerni Berlin jóindulatát.

Az Ottmar Trașcă által feltárt, már említett román levéltári dokumentum, az 1940. június 29-ei keltezésű Gigurtu-féle feljegyzés¹² is ebbe az irányba mutatott. Gigurtu (aki július elsején Pellegrino Ghigi bukaresti olasz követ előtt kijelentette: „Románia számára nincs más mentesség, mint a tengelyhatalmak”: a „protektorátus”, illetve a „katonai megszállás”),¹³ a Németországgal való még szorosabb kapcsolat létesítését javasolta. A magyarokkal és a bolgárokkal való látszattárgyalást szorgalmazta a lakosságcsere-elv alapján, és első ízben vetette fel annak lehetőségét, hogy a magyar–román vitában Románia Németország és Olaszország döntőbírói beavatkozását is kérheti. Igaz, a II. Károly által 1940. július közepén Hitlernek írott, valójában Mihai Manoilescu külügyminiszter által fogalmazott levél¹⁴ leszögezte, hogy Románia nem kéri a tengelyhatalmak döntőbíráskodását, a későbbiek során több ilyen irányú román kérés is elhangzik majd Berlin felé, közülük az egyik éppen a levél átadásának napján, július 26-án Berchtesgadenben.

A legszűkebb bukaresti vezetés már a berchtesgadeni találkozó előtti hetekben tisztában volt az ország nehéz helyzetével, tehát azzal, hogy Románia előbb-utóbb területi engedményekre kényszerül szomszédjaival szemben. Ennek ellenére a román fővárosban élt a remény, hogy mégis sikerül valamilyen módon elodáznia az erdélyi kérdést végleges rendezését. Az időnyerésre alapoztak, és ennek megfelelően halogató taktikát követtek. A bukaresti magyar követ, Bárdossy László „megbízható forrásból” származó információi szerint e taktika arra épült, hogy a tengelyhatalmak semmi esetre sem fognak megengedni egy magyar–román fegyveres konfliktust, s a háború veszélyére hivatkozva a román kormány ezt zsarolásra használhatja fel, amennyiben az országot „idő előtt” bármire kényszeríteni akarják. Ha az erdélyi kérdés elodázása mégsem sikerül, úgy Bukarest azon lesz, hogy a német és az olasz kormány döntsön a magyar–román vitában. A döntőbíráskodás eredménye, mint minden kiegyenlítő ítélet, kedvezőbb lenne Románia számára, mint ha közvetlenül Magyarországgal kellene megalkudnia. Ez esetben ráadásul még arra is lehetne utólag hivatkozni, hogy a román kormány

csak az „ellenállhatatlan kényszer” előtt hajolt meg, azaz nem önként mondott le területének egy részéről, s így erre később újból jogot formálhat. A tengelyhatalmak döntése előtt – jelentette Bárdossy Budapestnek – „az egész románság meghajolna, de csak azzal a hátsó gondolattal, hogy az önkéntes joglemondást elkerülték, s így szabad kezük marad a jövőre”.¹⁵

A román miniszterelnök és a külügyminiszter 1940. július 26–27-én négy megbeszélést folytatott a tengelyhatalmak vezetőivel. A román politikusoknak ezzel alkalmuk nyílt, hogy akárcsak a magyar vezetők (Teleki Pál miniszterelnök és Csáky István külügyminiszter) július 10-én Münchenben, ők is személyesen ismertethessék az erdélyi kérdéssel kapcsolatos álláspontjukat, és megpróbálják elnyerni a két vezető európai nagyhatalom támogatását. Különösen a Hitlerrel való július 26-ai találkozás bizonyult fontosnak, hiszen Románia 1940 nyarán jóformán csak német segítségre számíthatott a területi revíziót követelő Magyarországgal és Bulgáriával, illetve az állandó veszélyforrást jelentő szovjet kolosszussal szemben. A mintegy két órán át tartó megbeszélés során – a tárgyalásokról készült román jegyzőkönyv szerint – Gigurtu egybeként mellett közölte Hitlerrel: a román kormány nagyon boldogan fogadna mindezen nehézség kapcsán tanácsért a Führerhez, mi több, a döntőbíráskodását („arbitraj”) szeretné.¹⁶

Gigurtu kijelentésének – ha az valóban az ő szájából hangzott el – a későbbi, augusztusi események tükrében nagy fontosságot tulajdonítunk. A román miniszterelnök személyében ugyanis első ízben kérte felelős politikus 1940 nyarán, mégpedig közvetlenül Hitlerrel a magyar–román viszály német döntőbíráskodás révén történő megoldását. Igaz, Paul Schmidt, Hitler tolmácsának a találkozóról készült feljegyzése¹⁷ nem említi Gigurtu ez irányú kérését, azt csupán a román jegyzőkönyv tartalmazza. Nem tesz említést a fenti mozzanatról sem Gigurtu, sem Manoilescu beszámolója.¹⁸ Schmidt feljegyzése ellenben Manoilescunak tulajdonítja a döntőbíráskodás kérdésének megemléztetését: „A román külügyminiszter megkérdezte még, hogy tekintetbe jöhet-e döntőbírási eljárás abban az esetben, ha a Magyarországgal és Bulgáriával folytatott tárgyalások elé akadályok gördülnének. Ezt a gondolatot azon-

ban német részről – utalással a bécsi döntésnél különösen Magyarország esetében szerzett rossz tapasztalatokra – elutasították” – olvashatjuk a találkozóról szóló német dokumentumban.¹⁹

Eltekintve attól, hogy Gigurtu vagy Manoilescu hozta-e szóba a kérdést, a két jegyzőkönyv a lényegyet tekintve is eltér egymástól: a román változat szerint a román miniszterelnök szeretné („ar dori”) a döntőbíráskodást, míg Schmidt szerint Manoilescu megkérdezte, hogy tekintetbe jöhet-e egy ilyen eljárás. Akár az első, akár a második változatot tekintjük hitelesnek (bár azt sem lehet teljességgel kizárni, hogy mindkét román politikus szóba hozta a döntőbíráskodást), tény, hogy a dokumentumok azt tanúsítják: Berchtesgadenben a román küldöttség Hitler előtt valamilyen formában felvetette a kérdést. Manoilescu elferdíti a tényeket emlékirataiban, amikor kijelenti, hogy Hitlert kivéve, aki elhárította magától egy döntőbírói beavatkozás lehetőségét, a találkozó során senki nem tett erre vonatkozó megjegyzést.²⁰

A román történészek álláspontja nem egyöntetű e kérdésben. Erőltetett magyarázkodásnak tartjuk a berchtesgadeni találkozó három dokumentumát román nyelven közlétező Ion Calafeteanu állítását, aki azzal érvelve, hogy Károly király is elutasította Hitlerhez írott levelében a döntőbíráskodást, „nyelvbtlásnak” minősíti Gigurtu részéről e kifejezés használatát.²¹ Aurică Simion viszont – amint már említettük – elismeri, hogy a két román politikus közül az egyik, esetleg puhatolózás képpen, megemlékezett Berchtesgadenben Hitler előtt a döntőbíráskodás lehetőségét.²²

Ha a német jegyzőkönyv változatát fogadjuk el, akkor igazat kell adnunk Simionnak abban, hogy a román tárgyalófélfel csupán Hitler szándékainak kifürkészése végett vetette fel a német beavatkozás ötletét. Hasonló céllal érdeklődött a római magyar követ, Villani Frigyes báro is ugyanaznap Rómában Galeazzo Ciano olasz külügyminiszternél egy döntőbírási eljárás esélyei iránt.²³ Ha viszont a találkozóról készült román változatot tekintjük hitelesnek, akkor Gigurtu felvetése több mint puhatolózás, és akár egy döntőbíráskodásra való felkérésnek is tekinthető, amit azonban Hitler visszautasított. Az utóbbi változatot erősíti egy harmadik dokumentum, a német–román

tárgyalásokról Mussolininak megküldött rövid berlini feljegyzés, amely szerint román javaslat hangzott el az erdélyi kérdés döntőbíráskodás révén történő rendezésére: „német részről elutasították azt a román javaslatot, hogy a rendezés döntőbíráskodás révén történjen, tekintettel azokra a rossz tapasztalatokra, amelyeket a döntőbíráskodó hatalmak a Magyarországra vonatkozó bécsi döntés során szereztek. A jelen esetben Németország és Itália csak tanácsadóként kívánnak szerepelni.”²⁴

A magunk részéről úgy véljük: Berchtesgadenben a román küldöttség nem csupán puhatolozásképpen vetette föl a közvetlen német beavatkozás kérdését, hanem ennél messzebb ment, és Hitler értésére adta, hogy szívesen fogadná a döntőbíráskodást Erdély kérdésében. Ez ugyan még nem tekinthető hivatalos felkérésnek, de egyértelműen jelezte a román szándékot, hogy a német nyomásra, kényszerűségből elfogadott, közvetlen magyar–román tárgyalások és területi egyezség ötlete helyett inkább Berlin döntését részesítené előnyben. A román vezetés ugyanis abban bízott, hogy a döntés eredménye mindenképpen kedvező lenne számára, mivel nem a magyarok által vallott területi, hanem a Bukarest által preferált, a lakosságcserén alapuló etnikai elvet követné. Hitler faji alapú eszmerendszerétől valóban nem állt távol a lakosságcsere, az áttelepítés gondolata. Berchtesgadenben, román tárgyalópartnerei előtt is azt az álláspontot képviselte, hogy az elkerülhetetlen területi revíziót lakosságcserevel kell *kiegészíteni*. Manoilescuék így azzal a reménnyel tértek haza útjukról, hogy Hitler támogatja a lakosságcsere ötletét, és Romániának egy német–olasz döntőbíráskodás esetén nem kell túl nagy áldozatot hoznia.

Optimizmusuk a későbbi fejlemények során azonban nem igazolódott be. Emlékirataiban Manoilescu a második bécsi döntés határozatát (amely Erdély egy részének átadására kötelezte Romániát és szót sem ejtett lakosságcsereről vagy népszámlálásról) elsősorban Hitler szöszegésével magyarázza, aki szerinte nem tartotta be július 26-án tett ígéreteit.²⁵ Tény, hogy Hitler a második bécsi döntés meghozatala során „megfeleledkezett” a lakosságcsereéről. Az is igaz viszont, hogy Manoilescuék – akár tudatosan, akár nem – a berchtesgadeni találkozót követően

félremagyarázták, esetleg félreértették a Führer ott elhangzott szavait; nem idézték a területátadásra vonatkozó kitételeket, csupán azt hangoztatták, hogy a magyar–román viszályt elsősorban lakosságcserevel kell megoldani. Pedig Berchtesgadenben, majd másnap Rómában a bukaresti vezetők ígéretet tettek a szomszédokkal való gyors megegyezésre, és kényszerűen bár, de elfogadták a területi engedmények szükségességét, amennyiben azokat lakosságcserevel kapcsolják össze: Berchtesgadenben 14 ezer,²⁶ Rómában (Raoul Bossy római román követ állítása szerint)²⁷ 12 ezer km²-ben jelölték meg azt a területet, amelyről hajlandóak lennének lemondani Magyarország javára. Erről viszont a későbbiek során Manoilescuék „feledkeztek meg”.

Ami a magyar kormányt illeti – különösen 1940. augusztus 7-e óta, amikor is a Wilhelmstrasse felszólította Budapestet, hagyja abba a románellenes propagandaáradatot, és üljön le a tárgyalóasztalhoz²⁸ –, bizonytalanságban volt a tengelyhatalmak álláspontja felől, s nem óhajtott egy esetleges döntőbírói ítéletet. Teleki ráadásul nem kívánta még jobban elkötelezni az országot a Harmadik Birodalom mellett, Csáky pedig „bizonyos félelmet táplált” a németek szándékait illetően. Giuseppe Talamo budapesti olasz követ augusztus 8-ai jelentése szerint a tengelyhatalmak beavatkozását korábban a magyar kormány sem ellenezte, „most azonban Csáky a legkevésbé látszott támogatni” azt.²⁹ Más forrás is megerősíti, hogy a magyar külügyminiszter ezekben a napokban egyértelműen állást foglalt a német döntőbíráskodás ötletével szemben, mivel azt mindkét fél számára hátrányosabbnak tartotta egy közvetlen megegyezésnél.³⁰ A vezérkari főnök és a legfelsőbb katonai vezetés azonban – Telekivel és Csákyval ellentétben – nem tartotta elvetendőnek a döntőbírói ítéletet, mivel szilárdan bízott a német támogatásban.³¹

A Turnu Severin-i tárgyalásoktól a döntés meghozataláig

■ A román kormány 1940. augusztus 21-én, amikor már nyilvánvaló volt a Hitler által kikényszerített Turnu Severin-i magyar–román tárgyalások várható kudarcra, a támogató német álláspont reményében, berlini követe útján ismét kérte Hitler döntőbírói közbelépését. Alexan-

dru Romalo aznap elmondta Ernst Woermann külügyi államtitkár-helyettesnek, hogy a magyarok által támasztott követelések elfogadhatatlanok, mivel azzal a következménnyel járnának, hogy 2,4 (!) milliárd román engednének át Magyarországra, s csak 180 ezer magyar maradna román területen. „A magyar magatartás következtében – fejtegette a követ – az egyetlen lehetséges út a Führer számára végül is a döntőbíráskodás lehetne.” Az államtitkár elvetette a javaslatot, Romalo viszont kitartott nézete mellett, „hogy a kérdést nem lehet megoldani német beavatkozás nélkül. A döntőbíráskodás alternatívája olyan »tanács« lehetne, amelyet Romániának adtak, Bulgáriára vonatkozólag.”³² A témára vonatkozó román szakirodalom és a memoárok nem tesznek említést e román lépésről, amely pedig fontos láncszem az események alakulásában, és jól jelzi Bukarest szándékait és reményeit 1940 nyarán.

Néhány nappal később, augusztus 27-én, egy utólag sokat vitatott lépésre szánta el magát Manoilescu. A román külügyminiszter távirati utasítást adott berlini és római követének: közvetítsék a tengelyhatalmak kormányai felé „azt az állhatatos kérelmet, hogy ne hozzanak semmiféle minket érintő döntést anélkül, hogy megkérdeznének”.³³ Az utasítás azonban azt is leszögezte: „ha valódi döntőbíráskodásról van szó, azt el kell fogadnunk, s abban az esetben, ha elfogadjuk a döntőbíráskodás elvét, olyan eljárásra kerüljön sor, amelynek folyamán hallgathatjuk hangunkat és megtehetjük javaslatainkat.”³⁴ Manoilescu ezzel gyakorlatilag elfogadta a döntőbíráskodás elvét. Ezt emlékirataiban is kifejti a távirat kapcsán. „Lényegében, az összes megkapott biztosíték után – írja – én nem egy formai döntőbíráskodástól [arbitraj formal], hanem egy tényleges döntőbíráskodástól [arbitraj de fapt] félttem, az olyantól, mint amilyent Hitler köztünk és a bolgárok között vitt véghez, amikor is kategorikusan elmondta véleményét a fejük fölött.”³⁵

Miként járt el Bossy és Romalo az olasz, illetve a német fővárosban? Rómában a követet a Bécsbe készülődő Ciano helyett Filippo Anfuso kabinetfőnök fogadta. Bossy aggodalmát fejezte ki az iránt, hogy a tengelyhatalmak képviselői Bécsben „ugyanolyan kategorikus ajánlást” tesznek majd Romániának, mint amilyent július 31-én a Führer tett Dél-

Dobrudzsa átadásával kapcsolatban. Kormányának nevében kérte, hogy „az esetleges ajánlás kibocsátása előtt” hallgassák meg őket is. Ciano nevében Anfuso megnyugtatta, hogy Bécsben lehetőség lesz a román álláspont részletes kifejtésére.³⁶

Mivel nem áll rendelkezésünkre a Manoilescu-féle augusztus 27-ei követutasítás teljes szövege,³⁷ százszázalékos bizonyossággal nem tudjuk megállapítani, szerepel-e benne tételesen a döntőbíráskodásra való felkérés. Az augusztus 27-ei, délután öt órai Romalo–Woermann megbeszélésről készült német feljegyzésből viszont egyértelműen kiderül, hogy a berlini román követ a bukaresti kormányra hivatkozva kérte fel aznap – újból – döntőbíráskodásra a tengelyhatalmakat. „A román kormánynak az a kívánsága – olvashatjuk a feljegyzésben –, hogy ne jöjjenek létre fait accompli-k [azaz befejezett tények – L. B. B.] a magyar–román kérdésben. A román miniszterelnök és a román külügyminiszter már kijelentették, hogy elfogadják a tengelyhatalmak döntőbíráskodását, és ezt az álláspontjukat fenntartják. Feltételezik azonban, hogy ebben az esetben mindkét felet meghallgatják, úgy, hogy a döntést az összes tények és ügyek ismeretében hozzák meg. [...] A román kormány ugyanakkor kész egy Magyarország és Románia közötti konferenciára is a tengelyhatalmak képviselőinek elnöklete alatt.”³⁸

Ugyanaznap este Woermann közölte Sztójayval, hogy a nap folyamán Romalo kétszer is felkereste őt, és többek között kijelentette: a „románok elfogadnák [a] tengelyhatalmak döntőbíráskodását”, de kérik, hogy érvelésüket előadhassák.³⁹ A délután öt órai megbeszélés, amelynek német dokumentumából fentebb hosszasan idéztünk, az aznapi két találkozó közül időben a második volt. Az elsőről Romalo délután kettőkor jelentett; a jelentés⁴⁰ alapján úgy tűnik, az első megbeszélésen a követ még nem hozta szóba Woermann előtt a döntőbíráskodás kérdését; feltételezzük, hogy csak ezt követően kaphatta kézhez Manoilescu erre vonatkozó utasítását.

A bukaresti vezetés tehát szinte az utolsó pillanatig abban bízott, hogy egy esetleges német beavatkozás inkább az etnikai elven és a lakosságcsere alapuló román álláspontnak kedvez majd, mintsem a *status quó*t gyökeresen megváltoztatni kívánó magyar területi elképzelés-

seknek. E hitében Wilhelm Fabricius bukaresti német követ magatartása is erősítette, aki kormánya nevében megegyezésre próbálta ugyan rávenni Bukarestet, de mindvégig azt érezte, hogy a román elképzelések nem állnak távol a német tervektől.

A magyar kormány is számolt ezekben a napokban a döntőbíráskodás lehetőségével, anélkül azonban, hogy ezt kérné vagy akár csak felvetné Berlinben. Az augusztus 22-ei rendkívüli minisztertanácson⁴¹ tervbe vett fegyveres megoldás egyik célja éppen a német kormány közbelépésének a közvetett kikényszerítése volt, akár egy döntőbíráskodás révén – amelyet szorult helyzetében a román kormány kérne, netán a háború megakadályozása (megállítása) érdekében maga Berlin kezdeményezne –, akár úgy, hogy Hitler nagyobb engedékenységre bírja Bukarestet. A magyar kormány taktikája tehát arra épült, hogy a tengelyhatalmak esetleges döntőbíráskodását ne Magyarország kérje, mert ez előzetes beleegyezést jelentett volna bármilyen megoldás elfogadásába. „Érdekeink azt kívánták – írta Teleki miniszterelnök 1940. szeptember 1-jén Horthynak –, hogy a románok kérjenek [döntőbíráskodást], vagy hogy a tengelyhatalmak fejezzék ki ilyen szándékukat.”⁴² Teleki szerint ebben az esetben az a látszat is megmaradhatna, hogy Magyarország nem fél a háborútól, bízik katonai erejében, áldozatokat tehát nem neki, hanem Romániának kell hoznia.⁴³ Werth ezzel szemben valamikor augusztus végén kijelentette Cuno Fütterer német légügyi attasé előtt, hogy Magyarország döntőbíráskodást akar. Csáky utólag közölte Erdmannsdorff-fal, hogy „ez a kijelentés a kormány politikájával egyenesen szemben áll”.⁴⁴ A német kormány Werth közlését így nem tekinthette hivatalos felkérésnek, mégis nyilvánvalóvá

vált, hogy a magyar vezetés nem képvisel egységes álláspontot, s ez megkönnyítette Hitler elképzeléseinek megvalósítását.⁴⁵

Összegzés

■ A hitleri Németország 1940 nyarán kulcsszerepet játszott az Erdélyért folytatott magyar–román vetélkedésben. Ezt mind a román, mind a magyar kormány felismerte, és egymással versengve igyekeztek elnyerni Berlin jóindulatát. A bukaresti kormány szinte mindvégig abban bízott, hogy egy esetleges német beavatkozás inkább az etnikai elven és a lakosságcsere alapján alapuló román álláspontnak kedvez majd, mintsem a *status quo*t gyökeresen megváltoztatni kívánó magyar területi elképzeléseknek. Nem véletlen, hogy a döntőbíráskodás gondolatát legelőször román részről vetették föl Hitler előtt az 1940. július 26-ai berchtesgadeni tárgyalásokon, ahol azt a németek visszautasították. Berlini követe, Alexandru Romalo révén a román kormány augusztus 21-én Hitler döntőbírói közbelépését kérte, 27-én pedig közölte a tengelyhatalmak képviselőivel, hogy elfogadna egy „valódi döntőbíráskodást”. A magyar vezetés megosztott volt e tekintetben. A kormány arra törekedett, hogy ne Magyarország, hanem Románia kérje az esetleges döntőbíráskodást. Werth Henrik vezérkari főnök részéről augusztus végén viszont elhangzott egy ilyen irányú kérelem Berlin felé, amitől a kormány utólag elhatárolódott.

A magyar és a román történetírás általában egymástól eltérő álláspontot képviselt és képvisel mind a mai napig abban a kérdésben, hogy kérte-e valamelyik fél, és ha igen, melyik, a tengelyhatalmak döntőbíráskodását. Van remény azonban arra, hogy valós párbeszéd alakuljon ki a témában jártas magyar és román történészek között, amelyek során ténylegesen közeledhetnek egymáshoz az álláspontok.

■ JEGYZETEK

1. Írásunk az alábbi két munkán alapul. L. Balogh Béni: A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés. Pro-Print Könyvkiadó (Múltunk Könyvek) Csíkszereda, 2002; Uő: The Second Vienna Award and the Hungarian-Romanian Relations 1940-1944. Social Science Monographs, Boulder, CO, 2011.
2. Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája, 1939–1941. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964. 178–211. 3. Uo. 165–168.
4. A szerző a második bécsi döntésről jóval később külön tanulmányt is megjelentetett, amely tényanyagában az 1964-es monográfiára támaszkodott, de elhagyta annak vitatható értékeléseit. Uő: A második bécsi döntés. In Magyarságtudomány. A Magyarságtudományi Csoport évkönyve. Főszerk. Uő. Szerk. Kiss Gy. Csaba. Bp., 1987. 79–94.
5. Aurică Simion: Dictatul de la Viena. Ediția a II-a. Editura Albatros, Buc., 1996.
6. Uo. 308.

7. Cornel Grad: Al doilea arbitraj de la Viena. Institutul European (Istorie și diplomație) Iași, 1998. 17. 8. Uo. 46.
9. Lásd pl. Ottmar Trașcă: Relațiile româno-ungare și problema Transilvaniei, 1940-1944 (I In: Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”. XLI. Editura Academiei Române, Iași, 2004. 311-349.; Uő: Relațiile româno-maghiare și problema Transilvaniei, 1940-1944 (II. In: Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”. XLII. Editura Academiei Române, Iași, 2005. 377-408.
10. Uő: Al III-lea Reich și relațiile româno-maghiare, iunie-august 1940. Kézirat, 7. A tanulmány az „1940. augusztus 30. A második bécsi döntés. Előzmények és következmények” címmel Szatmárnémetiben, 2010. szeptember 2–3-án rendezett nemzetközi tudományos konferencián tartott előadás szerkesztett változata. Köszönöm a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot.
11. Uo. 11.
12. Arhivele Ministerului Afacerilor Externe (A román Külügyminisztérium Levéltára, Bukarest, a továbbiakban Arh. M.A.E.), fond 71/Germania, vol. 79, f. 81-82. A dokumentum másolatát Ottmar Trașcă bocsátotta rendelkezésemre, ezúton is köszönöm.
13. Réti György (szerk.): Olasz diplomáciai dokumentumok a második bécsi döntésről. Hogyan kaptuk vissza Észak-Erdélyt 1940-ben? Aula Kiadó, Bp., 2000. 11. sz. irat.
14. Lásd Mihail Manoilescu: Dictatul de la Viena. Memoriile iulie-august 1940. Ediție de Valeriu Dinu. Editura Enciclopedică, Buc., 1991. 76–83.; Valeriu Pop: Bătălia pentru Ardeal. Ediție de Sanda Pop și Nicolae C. Nicolescu. Editura Enciclopedică, Buc., 1992. 45-51.
15. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945. V. (a továbbiakban: DIMK, V.) Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig, 1940–1941. Összeállította Juhász Gyula. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. 266. sz. irat, 415; Vő. Réti: i. m. 69. sz. irat, II. melléklet. Lásd még uo. 66. sz. dokumentum.
16. Ion Calafeteanu: Români la Hitler. Univers Enciclopedic, Buc., 1999. 9.a. sz. irat, 41.
17. Ránki György (vál.): Hitler hatvannalóc tárgyalása, 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal. I. Magvető Könyvkiadó (Tények és tanúk), Bp., 1983. I. 4. sz. irat; Calafeteanu: i. m. 9. c. sz. dokumentum.
18. Calafeteanu: i. m. 9. b. sz. irat; Pop: i. m. 16. sz. melléklet.
19. Ránki: i. m. I. 4. sz. dokumentum, 135; Calafeteanu: i. m. 9. c. sz. dokumentum, 55. Hitler az 1938. november 2-án kihirdetett, a Felvidék déli részét Magyarországnak juttató I. bécsi döntés „rossz tapasztalataira” utalt.
20. Manoilescu: i. m. 118.
21. Calafeteanu: i. m. 9.a. sz. dokumentum, 2. sz. lábjegyzet, 41.
22. Simion: i. m. 210.
23. DIMK, V. 223. sz. irat, 274. sz. jegyzet, 362.
24. Réti: i. m. 51. sz. irat, 90.
25. Manoilescu: i. m. 112, 119, 245–273
26. Ránki: I. 4. sz. irat, 133; Calafeteanu: Români... 9. c. sz. dokumentum, 55. A találkozóról szóló feljegyzésében Manoilescu azt írja, ő javasolta a 14 ezer km²-t „vagy esetleg valamivel többet”. (Pop: Bătălia... 16. sz. melléklet, 270.) Visszaemlékezéseiben ezzel szemben durván meghamisítja a tényeket, mivel azt állítja, Berchtesgadenben a román fél semmilyen számadattal nem jelezte hajlandóságát a területátadásra. (Manoilescu: i. m. 116.)
27. A Raoul Bossy: Amintiri din viața diplomatică, 1918–1940. II. 1938-1940. Ediție de Stelian Neagoe. Humanitas, Buc., 1993. 266. Manoilescu feljegyzéseiben és emlékirataiban nem szerepel ez a felajánlás.
28. A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Összeállította Ránki György és mások. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1968. 342. sz. irat, 513.
29. Réti: i. m. 66. sz. irat, 119.
30. Pop: i. m. 22. sz. melléklet, 283.
31. Werth és Teleki álláspontjára lásd Dombrády Loránd: Hadsereg és politika Magyarországon 1938-1944. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1986. 127-129; Uő: Werth Henrik, akiről nem beszéltünk. Argumentum Kiadó, h. n., 2005. 95–97.
32. Documents on German Foreign Policy, 1918-1945. Series D (1937-1945). X. The War Years, June 23-August 31, 1940. (A továbbiakban: DGFP, series D, X.) Her Majesty's Stationery Office, London, 1957. 376. sz. irat. Vő. Juhász: A második bécsi döntés... 86; Uő: A Teleki-kormány... 183. A Bulgáriával kapcsolatos „tanács” valójában egy ellentmondást nem tűrő közlés volt: 1940. július 31-én a bukaresti német követ közölte Manoilescuval, hogy Hitler teljes mértékben jogosnak tartja a bolgár területi igényt, és Romániának vissza kell adnia Dél-Dobruzsát az 1913 előtti határoknak megfelelően.
33. Manoilescu: i. m. 191.
34. Simion: i. m. 307. Utasításának ezt a mondatát emlékirataiban nem idézi Manoilescu.
35. Manoilescu: i. m. 191.
36. Bossy: i. m. 278–279; Manoilescu: i. m. 191–192. Mackensen római német követ aznap állítólag közölte Bossyval, hogy országa „nem akar hallani a döntőbíráskodás szóról”. Pop: i. m. 142.
37. Nem sikerült fellelnünk a román külügyi iratok között.
38. DGFP, Series D, X. 399. sz. irat. Vő. Juhász: A Teleki-kormány... 191; Uő: A második bécsi döntés... 88–89.
39. DIMK, V. 324. sz. irat.
40. Arh. M.A.E., fond 71/Germania, Relații cu România, vol. 80., f. 125-127. Az ezt követő, délután ötórai találkozóról szóló Romalo-jelentést nem találtuk a román külügyi iratok között.

41. Magyar Országos Levéltár, Miniszterelnökség, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, K 27, 1940. augusztus 22.
42. Horthy Miklós titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rendezte Szinai Miklós és Szűcs László. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1962. 49. sz. irat 1. sz. melléklete, 247.
43. Juhász: A Teleki-kormány... 185.
44. Horthy Miklós titkos iratai... 247–248; Juhász: A Teleki-kormány...191.
45. Juhász: A Teleki-kormány... 191.

POSZLER GYÖRGY

NYÍLT LEVÉL A HŰSÉG TÁRGYÁBAN

Kántor Lajosnak

■ Kedves Lajos!

Bizony lassan egy éve lesz, hogy Ti, a Kolozsvár Társaság nevében, a nyolcvanadik születésnapom alkalmából, számomra annyira megható módon, felköszöntöttetek. És megajándékoztatok azzal az emlékkönyvvel, amit azóta, tegnap és tegnapelőtt, azt hiszem, harmadszor olvastam el.

Csak most jutok ebben a dologban szóhoz. A késlekedést nem alapvetően lassú-lusta természetem magyarázza. Nem is az, hogy túlterhelt, szellemi feladatokkal elárasztott lennék.

Ennyire lusta nem vagyok. Túlterhelt végképpen nem vagyok. „Mindössze” annyi van, hogy nem tudtam megszólalni. Nem a lustaság és túlterheltség, hanem a megindultság okán. Hogy nem én zárandokoltam levett kalappal a szülővárosomba. Hanem Ti jöttetek. Megértve, hogy már nem utazhatom. És nyílt szívvel felköszöntöttetek.

Válaszomban a nyílt levél formáját választom. A nemes hagyomány kedvéért, némi önhittséggel, nevezzük irodalmi levélnek. E forma megengedi a személyeséget. Annyi személyességet, amennyi a jó ízlés határain belül marad. E forma megköveteli a tárgyilagosságot. Annyi tárgyilagosságot, amennyi még nem teszi értekezéssé a közlendőt.

Hozzád intézem e nyílt levelet. Mert tudom, a köszöntést Te kezdeményezted. És van egy másik szempont is. Hosszú pályám során írtak rólam elég sok megisztelően jót és elég sok elviselendően rosszat is. Ám a legszibb Te írtad rólam, Lajos. Amikor a szülővárosom iránti Mikes Kelemen-i hűségemről beszéltél. Ez számomra nem egyszerűen megható. Hanem valamivel bonyolultabban megrendítő. Igyekszem felnőni erre a szintre. Ennek a szándéknak a jegyében írom e nyílt levelet is.

A sétatéri papírhajók és a Farkas utcai katonazene

■ A legszemélyesebb összetevőkkel kezdem. Akadémiai félhivatalos-félbaráti köszöntésem előtt mondta a feleségem. Amikor a köszöntésre válaszolsz, két dologra vigyázz. Hagyj békét a Házsongárdnak és a Farkas utcai hársaknak. Megírtad mindkettőt elégszer. Ne ismételd önmagad. Megfogadtam. Nem szoltam sem a Házsongárdról, sem a Farkas utcai hársakról. Most is megfogadnám. De nem tehetem. A Házsongárdot és a hársakat – ha még vannak egyáltalán – békében hagyom. De a Farkas utcát nem hagyhatom. Igaz, oda a hársak helyébe bevonom a katonazenét. A Házsongárdot pedig a Sétatérrel pótolom. Mindjárt rátérek férfiatlan meghatottságom színhelyeire. De előbb bevallom még egy megrendülésemet. Gyimesi Éva utolsó írása kapcsán utolsó újtára gondolok. Te mondtad, Lajos, hogy a Garibaldi híd mellett ment a Szamosnak. Nem tudtam, hol a Garibaldi híd. Tőled tudom, a Sétatér végén vezet át a folyón a sportpályától a Donát út felé. Mentségem, hogy gyerekkorom tényleges kolozsváriságának idején nem volt ott közúti híd. Csak egy nagyon keskeny, gyalogosoknak való fémhidacska kötötte össze a partokat. E közúti híd öregkorom emlékkolozsváriságának idején épülhetett oda.

Nos, most a sétatéri papírhajókról Balázs Sanyi levelének végtelenül kedves emlékidézése igencsak megindított. Bizony, a patakocskák a sétatéri fősétány két oldalán. Papírhajókat és pálcikákat is eregettünk. Remegve, hogy nem akadnak el valamelyik fahidacska alatt. A papírhajók gyakran elakadtak, a pálcikák nem. A patak végén, már a színház közelében a víz zuhogva, így emlékszem, zuhogva beleömlött a kanálisba. Olyan volt ez, mint ha az alvilág nyelte volna el a játékainkat.

Úgy emlékszem, a sétány másik, a Szamos felőli oldalán volt egy műszikla és benne egy műforrás. Istenem, de szerettem ezt. Mintha a vadon közepén lett volna egy enyhülést adó oázis. Persze, hogy tudom, hol laktak a Petőfi utcában Riciék, Reisingerék. Hiszen a nagy Rici a bátyám osztálytársa volt. A kis Rici az enyém.

E ponton kell megemlékezni Sánta Feriről. Élénken él bennem. Gyönyörűen szavalt. Talán egy kicsit utánozni is próbáltam. Leírta Sanyi. Én is leírom. Egyik fiatal paptanárunk – Sánta Ferencet! – magyar irodalomból! kétszeresen megbuktatta. Nem írom le a nevét. A kezdőbetűt sem. Tudom a titkát. Nyilván – nem tudatosan, de tudattalanul, ösztönösen – irtózott a tehetségtől. Utólag elismerésnek tekintem. Egy évvel később engem is üldözött. Talán ha nem is tehetséget, de legalább irodalmi érdeklődést bennem is felfedezett. Van egy mentsége előttem. Gondolom, Sanyi előtt is. Dokumentumokban bukkantam rá. Nagyon korán. Talán már '46-ban egy gyűlésen autonómiát követelt a Székelyföldnek.

Még egy keveset Sánta Feriről. Én még kétszer találkoztam vele. Egyszer a József körúton. '46-'47 táján. Hajnódtól Ócsival – Sanyi biztos emlékszik rá – sé táltak igen jókedvűen.

Egyszer valamikor a nyolcvanas években. A Radnóti Gimnázium tanári szobájában. Meghívott előadók voltunk a gimnázium valamely ünnepi rendezvényén. Próbáltam beszélgetni Kolozsvárról és a közös iskolánkról. Kedves volt, de nem emlékezett. Talán sohasem emésztette meg az egykori sérelmeket.

Csak még két dologról. Istenem, hol van már az Etna. Szüleink egykori cége. A kráterből kidobott táskákkal, bőröndökkel, bőrtárcákkal. És nem tudom, végül is megjelent-e Sanyi dokufikációs regénye. Amit kéziratban olyan lelkesen olvastam. Lajos. Ha valamikor találkozol Sanyival, mondd meg neki, hogy köszönöm a levelét. És a régi baráti szeretettel, sokszor ölelem.

A katonazene pedig '42 november 23-án szólt a Farkas utcában. Az évre emlékeztem. A dátumra nem. Azt Benkő Samu szép, tudós írásában olvasom. Jó emlékekre emlékezve. Fontos ismeretekkel gazdagodva. Bevallom, tizenegy évesen mindezeket nem tudtam. Valószínűleg nem is meditatáltam rajta. Ha egyáltalán gondoltam valamit, azt gondolhattam,

Gyulafehérvárról hozzák a koporsókat. Az Apafiak koporsóját. Benkő Samu életművét olvasva sohasem gondoltam: ő is ott állhatott a sorfalban. Csak nem az utca elején, közöttünk, piarista diákok között, hanem az utca végén, közöttük, református kollégisták között. Hogy nem a fejedelmi székhelyről, Gyulafehérvárról, hanem a Magyar utcából, a „kétágú” templomból hozták, csak megemeli, meg-hittebbé teszi a hetvenéves emléket. És a közös ismerősök. Samu hajdani piarista cserkész társai? Nos. Kabán Ferencnek csak a nevére emlékszem. Vajda Lajos öccse, Vajda Bandi osztálytársam volt. Kröbl Pálra, a kedves Kröbl Palira pedig jól emlékszem. Az iskolából és a sportpályákról is. No meg még valahonnan. Harmadikos koromban, a '43-'44-es tanévben leventefoglalkozásokra kellett járnom. Hetente egy napot. Unalmas tanórákra és szórakoztatóbb hadijátékokra. Ilyet vezetett Pali. A Sporttelep mögött. A Sétátér kezdetén. Nem fontoskodva, inkább kedvesen. Vajon mi van vele?

Most néhány sor Szabó Dezsőről. Teljes Géniusz kiadású sorozatom nincs. Csupán egyes kötetek. Ahogy az antikváriumokban beszereztem. Roncsolt példány az egész látóhatárból.

Meg az új kiadás is. Minden kötet a fiatalkori, zseniális esszékből. Meg *Az elsodort falu*, a *Segítség*, a *Csodálatos élet*. Egymás után. De nem ez érdekes. Hanem ahogy találkoztam vele. Már pesti életben. Olvastam Samu írásában. A református kollégiumban nem lett Szabó Dezső önképzőkör. Nos, pesti iskolámban. A második alma materemnek érzett Mester utcai iskolában, a Fáy András gimnáziumban Szabó Dezső önképzőkör működött. Előadások és tanári bírálatok is születtek róla. Ekkortájt olvastam – óriási lelkesedéssel – *Az elsodort falut*. Majd persze később többször is – apadózó lelkesedéssel. Ezért „zarándokoltam” el a sírjához. Nehezen emészthető, keserű tény. Évekig a Rákóczi téren feküdt. Egy járdát szegélyező földcsikban. Dísztelen fakereszttel megjelölve. Ide tettem szegényes csokromat. Előbb látogattam meg, mint Nagy Ferenc, a keserű sorsú, száműzetésbe kényszerített kispap miniszterelnök. Ugyanis az író a József körúton lakott. A Rákóczi téri csarnok bejáratával szemben. Így temették ide, az ostrom alatt, amikor meghalt, a lakótársai. Innen került később a Kerepesi te-

metőbe. Közvetlenül a keleti fal tövébe. Ide mentünk néhányan, bölcsészhallgatók, '52-ben, hogy meglátogassuk. Ennyi a történet. Életművével máig küszködöm. Hajdan tervezett monográfiámból, esetleg részmonográfiámból – nyolcvanegy éves vagyok! – nyilván már nem lesz semmi.

Garbóban – a felhőkre könyökölve

■ Bizony garbóban ülök most is a gép előtt, az íróasztalomnál. Biztosan nem rohanva. Csak amúgy „szétnézősen”. Ahogy ebben a helyzetben, ebben az életkorban, ebben a műfajban lehet. Nem zakó alatt a garbó, de vastag köpeny alatt. Így is befúj a hátamra a ritka Kosztolányi téri szél. Gondolkodom a gyönyörű kis köteten. A garbó filozófiáján is. Lehet, egy kicsit monarchiásan. De inkább csak testileg-lelkiileg összekucorodva. Egy biztos. Garbó nélkül, zakóban vagy pólóban se akarnék naprakész vagy divatos lenni. Maradok talán egy kicsit megkopott ízlésemnél. Tegnap vagy tegnapelőtti szerzőimnél. Nem nevezem meg, hogy ne hozzam rossz hírbe őket. Csak ennyit. Ha balra nézek az asztalomtól, Goethét látom. Ha jobbra, Bábtsot. Goethe után Thomas Mann. Babits előtt Vörösmarty Mihály. Isten bizony, szeretem Esterházyt, becsülöm Nádaszt. Ám most leginkább Demény Péter szeretetteljes humorán indulok meg. Kolozsvárról most is gyakran álmodom. De már nem beszélgetek Mann-nal a színház előcsarnokában. És nem Mátyás lovának levágott fejét látom. Úgy látszik, öregségemre lehiggadtam valamennyire.

Gyimesi Évát tavaly télen láttam utoljára. Pannonhalmáról jött. Megállt nálunk egy fél délutánra. Mondta: megvilágító és megnyugtató volt a beszélgetés a főpáttal. Pesten még egy történészt és egy ókortudóst keresett. Aztán indult haza, Kolozsvárra. Nyugodtnak látszott. Nem vettem észre, hogy búcsúzik. Talán nem is tette. Csak halála tragikus visszfényében kaphatott ilyen baljós megvilágítást. Hozta az utolsó könyvét. Megfigyeltetésének szomorú krónikáját. Én mintha higgadtan láttam volna. Ám a feleségem – akkor azonnal feszültséget vélt felfedezni. Attól tartok, neki lehetett igaza.

Nézem a tizennégy rézkarcot. Cseh Gusztáv mesterműveit. Tizennégy egykori kolozsvári diák. Legalább négyen „iskolatársaim”. Erdély metamorfózisának krónikása, Apor Péter; az elannyira hűséges Mikes Kelemen; a történelmi regényt alapozó Jósika Miklós. A Fekete kolostorból érkező Kuncz Aladár.

Mindenképpen búcsúzni kell. Rendesen-pontosan. Nyugatról keletre. A Monostortól Szentpéterig. Délről északra. A vasútállomástól Házsongárdig. Netán egy fellegre könyökölve. A Kis-Szamos hídján után. Ahogy szoktam. Balra kanyarodva. Felfelé menve az Erzsébet úton. A tetőig. Ott ismét balra, a Fellegvárig. Bele a panorámába. Na, elég! Már magamnak is unalmas vagyok.

Honnan ez az egész? A felleget meg a könyökölés?

Egyed Emesétől

„fellegre könyököl tan lakai,
Kis-Szamos hídján sétál gondolatban.
(Pozsler György: kolozsvári pillanatban)”

ÖRMÉNYEK, SZOKÁSOK Magyarországon és Erdélyben

■ A magyarországi örmény kisebbségnek két nagy történelmi rétege van: az első diaszpórát azon egykori örmény kereskedők és nagyállattartók leszármazottjai, családjai alkotják, akik a 18. században tömegesen települtek át az erdélyi örmény központokból. Az asszimiláció folytán mára már beolvadtak a magyar nemzettestbe, az örmény nyelvet nem beszélik, de vala-

miképpen él még bennük az örmény származás tudata: önmagukat magyar-örményeknek hívják, akárcsak az Erdélyben maradt örmény telepések leszármazottai.

A második diaszpórát főként az 1915–17-es törökországi genocídium hozta létre, illetve az azt megelőző történelmi események: az 1894–96-os években a II. Abdul Hamid szultán véres örményelle-

nes intézkedései elől menekülők, később pedig a népirtást, a sivatagi deportálásokat túlélők is szétszóródtak a világban – egy részük Magyarországra és Erdélybe telepedett be. Hozzájuk csatlakoztak később azok az örmény kivándorló családok, amelyek az 1988–91-es években Örményországban és a Kaukázusban lezajlott események (karabahi helyzet, polgárháborúk a kaukázusi térségben, földrengés, a Szovjetunió szétesése, a gazdasági helyzet hanyatlása) hatására kerestek menedéket Magyarországon. Habár itt két különböző betelepülési hullámról van szó, mégis ugyanazon második diaszpóraréteghez tartozóként kell kezelnünk ezeket a betelepülőket, mivel a csoportjellemzőik nagyjából azonosak, az asszimiláció jóval kisebb mértékű náluk, mint az első diaszpóra esetében. Az örményeknek ezt a csoportját keleti örményeknek fogom nevezni. Ezek a családok természetesen beszélik az örmény nyelvet, második-harmadik generációs leszármazottaik is, többnyire az Örmény Apostoli Egyházhoz tartoznak, és magyarországi létükben is jobbára örmény hétköznapiakat élnek meg a családon belül.

Kialakulóban van egy harmadik csoport is, amelynek jellemzői hasonlóságot mutatnak a kereskedelmi diaszpórákéval: néhány tucatnyi, a kelet-európai régióban végbement változások után Örményországból érkező vendégmunkás, valamint némelyikük családja alkotja. Érdekes módon, habár ugyanakkor jöttek el, mint az előbbieken említett kivándorló családok bizonyos része, ez a réteg mégsem nevezhető diaszpórának, mivel a csoport az átmenetiség jegyeit mutatja, erősen fluktuálódik. A terepkutatások azt igazolják, ennek a laza csoportnak a tagjai nem szándékoznak huzamosabb ideig megtelepedni Magyarországon (nem rendezkedtek be, lakóhelyüket örmény nemzeti szimbólumokkal dekorálják – örmény zászló, kötelező fénykép vagy festmény az Ararát hegyéről stb.). Az újonnan érkezettek nem tartják a kapcsolatot sem a keleti örmények csoportjával, sem a magyar-örményekkel, csupán egymás közt – valamint természetesen az otthon maradtakkal – mintegy transznacionális közösséget alkotva.

Az 1993-as magyarországi kisebbségi törvénynek megfelelően ez a két igen különböző történelmi diaszpórához tartozó csoport egyesült örmény kisebbséggé. Az

ígyen keletkezett csoport azonban sohasem lehet homogén: a lényegi különbségek, mint például az örmény nyelv birtoklása, az Örmény Apostoli Egyházhoz, illetve az Örmény Katolikus Egyházhoz való tartozás, a genocídiumban való érintettség húzzák meg a határt a két réteg között – amely sok esetben a csoportok közti érdekellentétben fejeződik ki.

Nem vizsgálhatjuk a magyarországi örmény kisebbség két nagy történelmi rétegének életét, belső konfliktusainak okait anélkül, hogy az erdélyi örmények történetéről ne szólnánk részletesebben. Az erdélyi örmények ősei 1239-ben indulnak el Örményországból, feltehetőleg Aniból (a mai Törökország területén fellelhető romváros), a szeldzsuk dúlás elől menekülve. Több mint egy évszázadon keresztül védekeznek a mongolok uralma ellen a Kaukázusban, majd a Krím-félszigetre menekülnek, később Lengyelországban és Moldvában telepednek meg. A moldvai örmény szárványok kialakulása a középkorra tehető – hét városba települnek be az örmények, és már a 15. század elejére virágzó kereskedelmet mondhatnak magukénak. A moldvai örmény telepek kereskedői, iparosai kapcsolatot tartottak fenn Erdély némely keleti részével, úgymint Gyergyószentmiklóssal, Csíkszépvízzel, Besztercével, így már a 17. század elejétől megkezdődik az örmények áttelepülése ezekre a vidékekre. A letelepítés azonban I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem nevéhez fűződik, és hivatalosan a 1672-es évszámhoz kapcsolódik – ekkor kelt szabadalomlevelében telepíti le a fejedelem a menedéket kérő örmény kereskedőcsoportokat, később kiváltságjogokat adván nekik. A legenda szerint 3000 örmény kereskedőcsalád telepedik be így Gyergyószentmiklóssra – a valóságos adatok azonban utólag nem mutatnak ki még háromszáz családot sem. Már az 1680-as években számos család továbbköltözik Erdély más vidékeire, az 1700-as évek elejére létrehozva az örmények másik két legjelentősebb közösségét Szamosújváron és Erzsébetvárosban, valamint később Csíkszépvízen is. Az újonnan érkezők viszonylag hamar feladják örmény keleti vallásukat, s az 1680-as évek végén egyesülnek Rómával: attól kezdve örmény rítusú római katolikusok. A 18. század közepéig nagy a fluktuáció, sokan visszaköltöznek Moldvába – de jellemző az ellentétes irányú mozgás

is: Moldvából, Lengyelországból jönnek örmény családok. Az erdélyi csoportok rendkívül mobilisak: kereskedelmük hatókörének kiterjesztésével egy időben elkezdődik a kirajzás, amivel közvetve kezdetét veszi az eredeti örmény közösségek felbomlása. Az elsődleges telepekről főleg a szerényebb vagyonú kereskedők és iparosok költöznek ki, létrehozván a szórványközösségeket (pl. Petele, Bonyha, Felfalu, Csíksomlyó, Gyulafehérvár, Görgényzentimre, Szárhegy, Ditró, Alfalu, Remete, Toplica, Tölgyes). A nagy tőkével rendelkezők a kitelepülés másik irányát választják: a Nagy-Alföldet – az 1780-as évektől egyre több örmény nagykereskedő bérel nagyállattartásra alkalmas pusztai legelőt, főleg Gyula környékén. Később ezek a kereskedőcsaládok véglegesen át is települnek, különösen ha sikerül nemesi előjogokat szerezniük, birtokokat vásárolniuk. A fluktuáció, a gazdasági elit kiáramlása az erdélyi örmény közösségek fellazulásához vezetett, következőképpen az asszimiláció ütemét gyorsította meg.

A magyar törvény egy évszázadon át különleges jogállású idegenekként kezelte az örményeket, azonban egyre inkább elmosódott a különállás a kereskedő elemek és a rendek között. Kezdetben nem vásárolhatnak földbirtokot, és állami hivatalokat sem tölthetnek be. 1776-ban kerül sor a jogi integrációra, az örmények ettől kezdve rendelkeznek a közhivatalviselés jogával, tehát ugyanazzal a jogokkal és kötelességekkel, mint a magyarok. Mindezt győzelemként élik meg, és igyekeznek minél jobb magyarrá lenni. A jogi integráció lehetővé teszi a földbirtokszerzést, ezáltal maga után vonja a területi mobilitást – ekkor lendül fel az alföldi állattartás. Az örmény családok gazdasági célú térbeli migrációjával párhuzamosan megfigyelhető a társadalmi mobilitás is. Erdélyben a hagyományos örmény foglalkozások – marhakereskedelem, bőrkereskedelem – elveszítik a jelentőségüket, ehelyett az örmények új foglalkozási ágakban próbálnak elhelyezkedni: mindez megrendíti a családi tradíciókat. A fiatalabb generációk Erdély és Magyarország nagyobb városaiba költöznek. A modernizáció beindítja a 19. század elején a nyelvvesztést: az örmény telepeken elkezdik örmény helyett magyar nyelven vezetni a különböző társulások, céhek jegyzőkönyveit, naplóit, sőt az egy-

háznaplókat, *protocollumokat* is. A szekunder, templommal nem rendelkező közösségek esetében még gyorsabb a beolvadás, mivel nincs sem örmény katolikus plébániájuk, sem autonóm közigazgatási szerveik, amely összefogná őket, elősegítvén identitásuk megőrzését. Az elit kereskedő- és tímárcsaládok stratégiája példaértékűvé válik: nemességet, birtokokat szereznek, s már az 1840-es években büszkén vállalják magyarságukat, sőt magyar neveket vesznek fel. A felemelkedő elemek elhatárolják magukat a közösségtől, s lenézik a szegényebb, magyarul jól nem beszélő örményeket. Magyarok *akarnak* lenni – így a hagyományörzés háttérbe szorul a társadalmi értékpreferenciák sorában.

A beolvadás folytán megtörtént nyelvvesztés, a hagyományok háttérbe szorulása ahhoz vezetett, hogy mára már mind az erdélyi, mind a magyarországi magyar-örmények elsősorban magyarnak vallják magukat. Örménységük szituatív, csupán bizonyos helyzetben kerül elő, identitásuk a környezettől függő, viszonylagos: míg a 19. század fordulóján *plurálisnak* volt nevezhető (kulturálisan örmény, politikailag magyar), ma már *pozicionális*. A pozicionális identitás azt jelenti, hogy az emlékeztetéstől függően kerül előtérbe az örmény, illetve magyar mivolt. A magyar-örmények örménysége tehát a nagy egyházi ünnepek, örménységgel kapcsolatos megemlékezések köré fókuszálódik, az emlékeztetéstől függ. „Mi hét közben magyarok, hét végén a templomban örmények vagyunk” – fogalmazta meg találóan egyik fiatal gyermekosztályos interjúalanyom a pozicionális identitás jelenségét.

Az adott feltételek mellett a keleti örmény csoport defenzív gesztussal hátrítja el az asszimiláció (számukra negatívként megélt) példáját, és gyakorta a befogadó társadalommal azonosítja a magyar-örmények csoportját. Mivel a magyar-örmények nem rendelkeznek számukra egyértelmű „örmény világgal”, illetve ez a világ nem válik el egyértelműen a magyartól, egyre nyíltabban nem fogadják el a diaszpóra részeként őket, a kisebbségi törvény értelmében létrejött közösség ellenére sem. Ezért az örmény kisebbség számszerűsítése Magyarországon (is) nehézségekbe ütközik: mindkét csoportnak más és más a becsült értéke az országban élő örmények számát illetően. A Magyar Or-

szágyúlése kisebbségi beszámolója 1996-ban 3500–10 000 főre becsüli a magyarországi örmények számát, az 1992-ben alakult Arménia Népe Kulturális Egyesület adataira (1000–1500 család, azaz 3500 fő körül) és az 1995-ben létrejött Országos Örmény Önkormányzat becsléseire (10 000 fő körül) hivatkozva. Mindannak ellenére, hogy például az 1990-es népszámlálás során mindössze 37 fő vallotta magát örmény anyanyelvűnek Magyarországon.

Míg a keleti örmények csoportja kívülről reprodukálódik az Örményországból, Karababból újonnan érkezők csatlakozásával, addig a magyarországi és erdélyi magyar-örmények csoportja nem várhatja kívülről a reprodukciót, hanem csoporton belül igyekszik megoldani azt, a csoport potenciális tagjainak örménység tudatát felerősítve, országhatárokon is átnyúlva. A magyarországi magyar-örmények intenzívebb kapcsolatot tartanak fenn az erdélyi magyar-örményekkel, mint adott esetben a velük egy városban lakó, genocídium utáni betelepülő-hullámmal érkezett, az örmény nyelvet beszélő törökországi, örményországi vagy akár karabahi, szíriai, libanoni örményekkel. A magyar-örmények esetében sajátos „transznacionálisnak” lehetünk tanúi: a közös származás tudatán túl főleg az önigazolás (és egymás visszaigazolása) köti össze a magyarországi és erdélyi közösséget, a mitikus-szentimentális kapcsolat a kis őshazával, Erdéllyel – Örményországgal való kapcsolatuk inkább referenciális. Ez a geográfiailag kiterjesztett közösség sokkal homogénebb, mint a magyarországi örmény kisebbség. Érdekes új jelenségként említendőek meg az erdélyi örménytemető-mentő törekvések, melyek részét képezik a feltérképezett szamosújvári és erzsébetvárosi örmény katolikus temetőkről, az örmény temetkezési szokásokról és halottkultuszról a budapesti örmény önkormányzatok által kiadott monográfiák, melyek magyarországi magyar-örmény indíttatásra alakultak mintegy mozgalommá; mindezt fel foghatjuk a magyar-örmény közösség visszatérés-mítoszának szimbolikus materializálódásaként, amely természetesen sosem járhat együtt területi revendikációkkal.

Feltehető a kérdés, melyek azok a szokások, amelyek a két diaszpóra-réteghez tartozóknál megegyeznek, netán közösen

is gyakorolják őket. Négy szokásról teszek itt említést, amelyek tágabb értelemben vett közösségi (avagy politikai terminusokkal fogalmazva: magyarországi örmény kisebbségi) szinten tetten érhetők: Világosító Szent Gergely ünnepéről, az Örmény Genocídium kommemorálásáról, az 1848-as magyar szabadságharc magyar és örmény hőseinek emlékünnepéről, valamint a gergyószentmiklósi Vörös Köpenyegesek ünnepéről.

Világosító Szent Gergely (Szurb Grigor Luszavorics) napja főünnep mind az Örmény Apostoli, mind az Örmény Katolikus Egyházban – az erdélyi magyar-örmény közösségekben ezt tartják a legfőbb örmény ünnepnek, és mind a négy örményként ismert település közösségeiben méltóképpen megünneplik.

Gergely a pártus Anagh király fia volt, aki tanulmányai során már fiatalon megismerkedett nemcsak a görög meg a szír nyelvvel, de ezzel együtt a keresztény tanításokkal is. Előbb pap, majd püspök lesz, keresztény missziós tevékenysége után a Világosító (*Luszavorics*) jelzõt kapja, később az általa alapított Örmény Apostoli Egyházat is Felvilágosultnak nevezték el róla (*Luszavorcsagan*). III. Tirdat király kezdetben üldözte a keresztény tanok hirdetését, terjesztése miatt, és a legenda szerint verembe csukatta, ahonnan Gergely csodával határos módon kiszabadult, és meggyógyította a királyt, aki hálából leállította a keresztény misszionáriusok üldözését. Világosító Szent Gergely 295 és 301 között téríthette keresztény hitre az örmény népet, és keresztelte meg III. Tirdat királyt, egyes elméletek szerint 304–305, más elméletek szerint már 301–302 körül államvallássá téve a kereszténységet Örményországban, a világon elsőként – így ő az örménység védőszentje. (Erdélyben majdnem minden örmény katolikus templomban képileg is megörökítődik az örménység keresztény hitre való térítése, színes ólomüvegablakokon, szárnyasoltárokon, templomi zászlókon – sőt például Marosvásárhelyen, a főtéri római katolikus nagytemplomban is található egy ilyen témájú vitralia.)

Mind Magyarországon, mind Erdélyben a magyar-örmény identitás legfőbb szervezője az Örmény Katolikus Egyház: a nagy egyházi ünnepek köré csoportosulnak az örménységgel kapcsolatos megemlékezések is. Magyarországon a keleti

apostoli hitvallású örmények is eljárnak olykor, nagyon szórványosan, a budapesti Orlay utcai Örmény Katolikus Templomba a nagyobb örmény ünnepeken és megemlékezéseken, mivel az Örmény Apostoli Egyház nem rendelkezik itt külön templommal; az Örmény Katolikus Lelkészség 1924 óta működik. (Az utóbbi évek gyakori nézeteltérései a két csoport között azt eredményezték, hogy a keleti csoporthoz tartozók az örmény apostoli liturgiát rendszeresen a Belvárosi Plébániatemplomban tartják meg Budapesten, a Március 15. téren – és egyre ritkább a közösségi jelenlétük az Örmény Katolikus Templomban.)

Világosító Szent Gergely napja a pünkösd utáni negyedik szombatra esik: az örmény főszent ünnepével a kereszténység felvételére emlékeznek az örmények szerte a világban. A hívek Világosító Szent Gergelyhez imádkoznak, hogy könnyörögjön érettük, és világosítsa meg életüket – a templomi szentmisét pedig minden esetben bőséges szeretetvendégség, agapé követi, a kultúrkörnek megfelelő ételekkel mindazok számára, akik a misén részt vettek. Az ünnepeken mind a magyar-örményeknél, mind a keleti örményeknél kötelezően előkerülnek ilyenkor az örmény gasztronómia fogásai: a vallás mellett ez a másik legfontosabb identitásreprodukciós tényező. A magyar-örmények ételei azonban különböznek a keleti örmények gasztronómiájától, amely újabb elkülönülésre ad okot. Elég itt megemlíteni például a hurutot, ezt a savanykás, tartósított fűszerkúpot, amely az erdélyi magyar-örmények által ángádsáburlevesnek nevezett étel alapkelléke, s amely kifejezetten erdélyi örmény étel, és nem ismerős a keleti örmények számára: egykor az Erdélybe betelepülő örmények vándorlásuk közben sajátították el, alakították ki a készítését, feltehetőleg kipsák-török hatásra – ezért a keletiek csoportja ezt nem is ismeri el örmény ételként. (Érdekességképpen megjegyzendő, hogy az utóbbi években a Szamosújváron tartott Szent Gergely-napon milyen méreteket öltött a szeretetvacsora: 2011 júliusában itt csupán az ángádsáburlevesbe való kis, hússal töltött „fülecskékből” 15 200 darabot készítettek – míg 2010-ben 15 000, 2007-ben pedig 14 800 darab volt ugyanebből a levesbe főzve.)

Az erdélyi magyar-örmény közösségeknél az örmény katolikus liturgia kiegészül a Vörös Köpenyegesek rítusával, amely egy céhes szokásból vált az örmény katolikus liturgia kísérőelemévé a nagyobb egyházi ünnepeken.

A *Vörös Köpenyegesek rítusa* survival-jelenség, egy egykori örmény céhes szokás továbbéltetése, amely az örmény katolikus liturgia kontextusába ágyazódva alkalmas arra, hogy a közösség tagjaiban feléleventse a közösségi múltat. A hét Vörös Köpenyeges díszes *plu-viálékba* öltözve vonul ki, főként a nagymisék alkalmával: az első közülük (rendszerint a fő egyháztanácsos) egy *kává-zánnak* (örmény 'bot') nevezett hosszú, legyezőszerű fejben végződő botot tart a kezében, és alkalmanként koppintással diktálja az esemény sajátos koreográfiáját, a többiek karjukon hatalmas gyertyákkal (ma már imitált gyertyákkal) követik utasításait, olykor énekelnek is, a liturgia eseményeit követve. Egykor csupán az Örmény Legényegylet tagjai közül kerülhetett ki az a hét férfi, akinek a nagy egyházi ünnepeken tiszte volt viselni a vörös köpenyt. Ma azonban, az asszimiláció állapotának megfelelően, a „tisztéletbeli” örmények is felöltöhetnek a köpenyt, azaz olyan magyar férfiak, akik az örmény templomba járnak, vagy örmény felmenőkkel rendelkező lányt vettek nőül.

A szokást ma már csak Gyergyószentmiklóson gyakorolják, azonban Szongott Kristóf armenista néprajzi leírásai a 19. század fordulójáról számot adnak a rítus egykori szamosújvári jelenlétéről is. A gyergyói örmény katolikus templomban évente legalább hét alkalommal játsszák el a Vörös Köpenyegesek szertartását (újév, húsvét, Úrnapja, Világosító Szent Gergely napja, Mária-búcsú, Szent Miklós-körmenet, karácsony) – de a köpenyegesek kivonulhatnak kivételes alkalmakkor is, például örmény egyháztanácsosok, egyházi személyek temetésén.

A Vörös Köpenyegesek rítusának esetében nem annyira az emlékezés tartalma fontos, hanem az örménységre való emlékezés minél gyakoribb aktusa: a megkérdezett adatközlők közül mindenki a maga módján értelmezi, mi is ez a szokás. Az értelmezések bizonyos azt rendszerben történnek, a referencia csakis az örménység. A leggyakrabban azt tartják valószínűnek, hogy a keresztények üldözésére

emlékeznek vele, Szent Gergelyre, még a keresztény tanok hirdetésének elején – ennek megfelelően a papjukat védelmező keresztény testőrség jelképének tartják a Vörös Köpenyegeseket. Másik laikus elmélet szintén defenzív értelmezés: az örmények a vándorlás alatt az ellenségtől (törököt, tatárt neveznek meg) védték papjukat, és erre emlékeztet a Vörös Köpenyegesek rítusa minden alkalommal.

Nagyobb ünnepeken gyakorta meghívják a Vörös Köpenyegeseket a többi erdélyi örmény központokba is, mint például a szamosújvári Világosító Szent Gergely-ünnepre, és olyankor a magyarországi magyar-örmények, valamint a bukaresti román-örmények kisebb csoportjai is elzarándokolnak hozzájuk, akár csak Gyergyószentmiklósról is, Mária-búcsúkor (ez utóbbira viszont a román-örmények nem hivatalosak).

Az 1848–49-es magyar szabadságharc magyar-örmény mártírjaira való emlékezés revivaljelenség: az 1993-as kisebbségi törvény kimondása után kezdődött el, a magyarországi magyar-örmények kezdeményezésére a szabadságharc kivégzettjeinek, ezen belül kifejezetten Lázár Vilmos és Kiss Ernő aradi vértanúk halálának kegyeletteljes kommemorálása minden év októberében, amelyet később a keleti örmények csoportja is átvett.

Az emlékezés keretében a magyar-örményeknél megkoszorúzzák a megemlékezés termében emelt szimbolikus kopjafákat, pódiumműsor keretében korabeli szövegeket olvasnak fel a szabadságharc irodalmából, alkalmanként helyet kap a szabadságharc emlékére létrehozott kiállítás is, aztán szimbolikus tor következik, ahol szintén erdélyi örmény ételek kerülnek terítékre. A keleti örmények csoportjánál ez a megemlékezés nem annyira rendszeres, valamint jóval rövidebb és protokollárisabb is – mivel nem lehetnek közvetlenül érintettek ezekben a történelmi eseményekben, ezért csupán diplomáciai célokat szolgál.

A megemlékezés aktusával a magyar-örmények csoportja az örményeknek a magyar történelemben ágyazottságáról is megemlékezik: mivel kevés az örmény ünnepük, a történelemben integrálódás momentumát újra meg újra reprodukálni kell. A kisebbségi törvény elfogadása után sürgetővé válik számukra az örmény mivolt újrafogalmazása is: meg akarják magyarázni az örmény népnek a magyar

történelemben elfoglalt kivételes helyét, racionalizálják a nyelv elvesztését. Valamiképpen ugyanazt a kulturális ideológiát folytatják, mint a 19. század végén az *armenizmus* mozgalma, mely az 1880–90-es években jött létre Szamosújváron a Szongott Kristóf alapította, egykori *Armenia* című folyóirat köré csoportosulva. Az akkori értelmiségi elit örmény-identitás-mentő mozgalomba kezdett: az örmény jellegzetességek megőrzését, a hagyományok ápolását szorgalmazta; arra tanított, hogyan kell jó magyarnak lenni, egyszerismind örmény módon élni.

A mai körülmények között a *neoarmenizmus* ideológiáját az 1997 februárjában alakult *Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület* folytatja tevékenységével, lapjával, a havonta megjelenő magyar nyelvű *Erdélyi Örmény Gyökerek Füzetekkel* – valamint a rendszerváltást követően újra kiadott, Kolozsváron, Szamosújváron szerkesztett *Armenia* füzetecskével, amely csupán szimbolikus utódja lehet az egykori *Armeniának*. (Itt megemlítendő, hogy a keleti örmény csoport kétnyelvű havilapja, az *Ararát* 1995 decemberétől jelenik meg, majd 2002-ben szerkesztőisége megújul, neve szintén *Armenia* lesz.)

Az Örmény Genocídium áldozataira való emlékezés mindkét magyarországi örmény csoportnál nagyon fontos aktus, az örmény identitás alkalmankénti reprodukciója, a kontinuitás megteremtése – még akkor is, ha a magyar-örmények csoportja nem lehet közvetlen érintettje a genocídium által okozott tragédiának. Az 1915–17-es törökországi genocídium (*Métz Jéghérn*, örmény 'nagy szerencsétlenség'), amellyel az ifjútörök kormányrész az ország nemzetiségi kérdését szándékozott megoldani, csupán az örmények számadatai szerint másfél millió örmény áldozatot követelt, a görög és asszír áldozatok számán felül. Noha a világ vezető országainak nagy része immár hivatalosan is elismerte az 1915–17-es genocídium tényét, Törökország a mai napig tagadja azt; Magyarország kormánya pedig még mindig hezitál állást foglalni ebben a kérdésben.

Ezért a magyarországi örmények mindkét csoportja teljes erőbevetéssel igyekszik arra indítani a magyar kormányt, hogy hivatalosan ismerje el az örmény népet érintő népirtás történelmi tényét. Az örmény szervezetek, kisebbsé-

gi önkormányzatok képviselői minden év április 24-én, az Örmény Genocídium Napján megemlékezés keretében koszorúzzák meg az Országos Örmény Önkormányzat által az áldozatok emlékére Budapesten, a Duna-parton emelt kőkeresztet, *Khácskárt* (örmény 'kereszt'), melyet örményországi szerzetesek faragtak ki kőcsipkeszerűre, a hagyománynak megfelelően. A koszorúzást az örmény vértanúként mondott gyászmise követi az Örmény Katolikus Templomban, mely agapéval zárul – itt természetesen ismét előkerülnek az örmény gasztronómia jelei –, illetve a Belvárosi Plébániatemplomban az apostoli rítus szerinti mise. Az emléknap annak az 1915. április 24-ének megemlékezése, amikor Konstantinápolyban megtörtént a „nagy összefogdosás”: az a razzia, amelynek nyomán ifjútörök vezénnyellett, egyetlen éjszaka alatt kivégezték a konstantinápolyi örmény értelmiségi réteg nagy részét, másik részét pedig bebörtönözték, és később a szíriai sivatagba deportálták, az örmény lakosság zömével együtt.

A magyar-örmények csoportjának megemlékezéssel kapcsolatos tevékenységében valamiféle „retroaktivitás” érvényesül. Habár a törökországi genocídium következtékör őseik már régen magyarnak vallották magukat, mégis nagy érzékenységgel integrálják történelmükbe az örmény népet érintő veszteséget: április 24-e körül egész hetet (2008-ban például 9 napot) szánnak az ünnepélyes megemlékezésre, kiállítással, könyvbemutatókkal, örmény koncertsorozattal, a genocídiumról szóló előadásokkal. 2007-ben külön albumot adtak ki a genocídium áldozatainak emlékére, magyar nyelven (Nikoláj Hovhanniszján: *Az Örmény Genocídium*), történelmi tanulmánnyal, korabeli képekkel, amelyből minden országgyűlési képviselőnek eljuttattak egy példányt, ezzel is sürgetve állásfoglalásukat az örmény genocídium ügyében – s mintegy csatlakozva ezáltal a keleti örmények csoportjához tartozó önkormányzatoknál kiadott (kétnyelvű) genocídiumirodalomhoz, mely szépirodalmi műveket és tanulmányköteket egyaránt tartalmaz.

Kali Kinga

■ IRODALOM

- Beszámoló az Országgyűlés részére a Magyar Köztársaságban élő nemzeti és etnikai kisebbségek helyzetéről. Bp., 1996.
- Geertz, Clifford: A vallás mint kulturális rendszer. In: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások.* Szerk. Fejős Zoltán. Századvég, Bp., 1994. 63–103.
- Kali Kinga: A gyergyószentmiklósi magyar-örmények etnikus szimbóluma: a Vörös Köpenyegesek ünnepe. In: *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából.* Szerk. dr. Eperjessy Ernő. A Magyar Néprajzi Társaság kiadványa, Bp., 1996. 145–167.
- Kali Kinga: Vasárnap i örmények. *Látó.* 2007. 10. 70–81.
- Kali Kinga: Soul Food. Monographs on two Armenian cemeteries. *Acta Ethnographica Hungarica* 2011/2.
- Nagy Pál: Az „örménykérdés” és a magyarországi örmények a 19. század végén és a 20. század elején. 1990.
- Szakedolgozat. JATE BTK, Szeged. Vezető dr. Sajti Enikő.
- Nagy Pál: Armenizmus: örmény identitás és kulturális ideológia a 19. század végén Erdélyben. *Baranya. Történelmi közlemények.* 1994–1995. 221–230.
- Pál Judit: Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században. *Erdélyi Múzeum* 1997. 1–2. 104–120.
- Zaven, Simon J.: Világosító Szent Gergely kultusza a Kárpát-medencei Örmény Katolikus Egyházban. In: *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából.* Szerk. dr. Eperjessy Ernő. A Magyar Néprajzi Társaság kiadványa, Bp., 1998. 117–130.

FITTLER ÁRON

„AZ IDŐ SZORGOS MÉRTÉKE”

Elbeszéléstechnikák

és az emlékezés érzelmi tényezői Kaffka Margit *Színek és évek* című regényében

■ Kaffka Margit prózáját, mindenekelőtt az író nő legismertebb regényét, a *Színek és évek* megjelenése óta különféle szempontok szerint értelmezték, azonban minden korszak csak a maga korlátai és szempontjai, irodalomértési előfeltételei szerint volt képes vizsgálni.

Az 1912-ben napvilágot látott regény egyik első méltatója Móricz Zsigmond, aki a *Nyugatban* megjelent kritikájában kiemeli a korabeli nőkérdés és a dzsentri-téma együttes jelenlétét a műben, illetve Kaffka írói sajátosságai alapján kísérli meg a női írói jellegzetességek meghatározását.¹ Kortársai közül Schöpflin Aladár ismerte legjobban az író nő művészetét; többek között rámutatott éles, minden apró részletre kiterjedő megfigyelőképességére, valamint objektivitására, amellyel el tudja távolítani az általa ábrázolt témákat saját érzelmeitől. Ő is meghatároz továbbá olyan jellegzetességeket, amelyeket a nőírók műveinek ismertetőjegyeiként értelmez. Ilyen sajátosságnak tekinti többek között az író nő éleslátását, de a régóta ismert és feldolgozott problémák új, női szemszögből való megvilágítását² is kiemeli. A két világháború közötti értelmezők közül fontos kiemelni Radnóti Miklós doktori disszertációját,³ amelyben a Kaffka-életmű dokumentumjellegét hangsúlyozza. 1948 után a kommunizmus korszakának ideológiája jelentős korlátok közé szorította az irodalomkritikát, s ennek megfelelően az értelmezési lehetőségek is szűkebbek voltak. Kaffka esetében a dzsentritémával kapcsolatban tűnik fel az egyoldalú megközelítés, például Bodnár György monográfiájában.⁴ Bodnár elsősorban társadalombírálatot lát a *Színek és évek* dzsentri-ábrázolásában, másik jelentős monográfusa, Fülöp László ugyanakkor a regényben

megjelenő társadalmi körképre fektet hangsúlyt, ám ő is inkább a dzsentri negatív vonásait emeli ki.⁵

A rendszerváltás után megnyílt a lehetőség a több szempontú értelmezések irányába, így a Kaffka-oeuvre esetében is megfigyelhető a tágabb látókör. A dzsentri-ábrázolás kapcsán meg kell említeni a Tarjányi Eszter által megfogalmazott álláspontot, mely szerint a dzsentri témájú regények összekapcsolódtak egyfajta társadalomkritikai állásfoglalással, és az érintett szövegeket aszerint ítélték meg, mennyire valósult meg bennük ez a társadalombírálat.⁶ Újabb szempontból értelmezi a Kaffka-prózát Nyilasy Balázs, aki megállapítja, hogy hősnői egzisztenciális szorongásait elsősorban az okozza, hogy nem vagy csak részben találják meg azt a biztonságot nyújtó szimbolikus rendet, amelyben életüket kiteljesíthetik.⁷ Többen továbbvitték a nőíróság kérdéskörét, és az újonnan megjelenő feminista irodalomtudomány szempontjai szerint is elemezték a Kaffka-műveket.⁸ Nemrég született doktori disszertációjában Horváth Zsuzsa⁹ az író nő narratív megoldásainak újszerűségét hangsúlyozza, miközben a főhősnők identitása és a fikcióképzés szempontjából is vizsgálja a *Színek és évek*, a *Mária évei*, a *Két nyár* és a *Hangyaboly* című műveket.

Első regényével tehát Kaffka Margit több szempontból is új szintet hozott irodalmunkba. Egyrészt a mű témája, vagyis a nő patriarkális társadalomban kiszolgáltatott helyzetének elemzése, valamint a dzsentri társadalmi réteg árnyalt bemutatása révén vált a magyar irodalom korszakalkotó regényévé, másrészt figyelemre méltóak a regény narratív eljárásai és az emlékek felidézési módjának bemutatása, ami különleges érzékenységgel

ről és pontos lélekábrázolásról árulkodik. Ezen megoldások révén a korszak magyar irodalmának többi én-elbeszélésével – köztük Babits Mihály *Gólyakalifájával* vagy Karinthy *Utazás a koponyám körül* című regényével – együtt jeles bizonyítéka a próza századfordulón bekövetkező megújulásának is.

A regény elbeszéléstecnikája azonban nem csupán egy újszerű eljárás megvalósulása, hanem az elbeszélő-főhős, Pórtelky Magda pszichéje ábrázolásának egyik fontos eszköze is. A *Színek és évek* egyik legfontosabb eleme az emlékezés narrációja, ugyanakkor Kaffka pszichológiai hitelességgel tárja fel az emlékezet működését.¹⁰

Érdemes ezért az író első regényének narrációját részletesebben vizsgálni abból az aspektusból, hogyan viszonyul az elbeszélő-főhős saját múltbeli emlékeihez, illetve milyen mértékben tud azonosulni saját korábbi énjével, mennyire képes szembenézni mindazzal, ami életében történt vele, vagy az évtizedek során meghozott döntéseivel. A *Színek és évek* lapjain ugyanis mindezt választ kapunk, hiszen az író – főhőse révén – különböző narrációs eszközökkel mutatja be a fenti bonyolult lelki folyamatokat. Ezáltal pedig közelebb juthatunk a századforduló dzsentri társadalmá jellegzetes női képviselőjének lelkivilágához és gondolkodásához, ugyanakkor megtudhatjuk, miért választotta Kaffka a regényben alkalmazott elbeszélői formákat, és melyik milyen szerepet tölt be a mondanivaló közvetítésében. Az elemzés során elsősorban Dorrit Cohn elméletét vettem alapul, ő ugyanis *Áttetsző tudatok* című tanulmányában részletesen elemzi az első személyben írott szövegek elbeszélői megoldásait, és bemutatja az egyes technikák én-elbeszélésekben betöltött funkcióit.¹¹

Az elbeszélés keret narratív jellemzői és szerepe az élettörténet felidézésében

■ Kaffka regénye tehát egyes szám első személyű elbeszélés, amelyben a narráció alapja az emlékezés, s Pórtelky Magda mint fiktív főhős tekint vissza élete eseményeire.¹² Kaffka azonban ennek a retrospektív narratív megoldásnak sajátos útját választja azzal, hogy keretbe foglalja Magda élettörténetét. Ennek a keretnek a

nagyobbik része a mű elején, az első fejezetben foglal helyet, s az elbeszélés jelene jelenik meg általa.

Az elbeszélés kerete több funkcióval bír. Vannak én-elbeszélések, amelyekben a narrátor nem határozza meg az elbeszélő helyzetet, a *Színek és évek* első fejezete azonban bemutatja azt a situációt, amelyben az elbeszélő-főhős élettörténetét elmeséli. Az ötvenéves, „idősödő” Pórtelky Magda élete könyvében lapozgatva gondolja végig életét, s készíti számvetést akkori otthona, egy színéri sváb ház tornácán: „Így ülök néha a tornácban; délutáni, csendes harangszó bong felém a nyári, kék-fehér levegőögen át, és meleg szagú, kis vénasszony-virágaim ilatoznak felém a tenyérnyi helyen.”¹³ Magda tehát ellentmond annak, hogy élettörténetét írásban, napló vagy emlékirat formájában beszéli el. Saját életének újraélése az elbeszélő-főhős bevallása szerint az időtöltést, a szórakozást szolgálja („és érdekesebb, tarkább, becsebb játékszert ennél el sem gondolhatok magamnak.” 9.), ám ehhez hozzájárulhat az a szándék, hogy – a számvetésen túl – korábbi tetteit és döntéseit igazolja, amire több példát találunk a szövegben.

Az elbeszélő-főhős azon gesztusa, amellyel magát ötvenévesen egy világtól visszavonult, visszafelé élő, öregedő asszonyként határozza meg, talán kevésbé tekinthető reális léthelyzetnek, inkább az elbeszélői pozíció által megkívánt szerep állhat mögötte. Ahogyan ugyanis a bevezetőben Magda kifejti, élete történetének végiggondolásához szükséges egyfajta eltávolodás, felülkerekedés, amely révén egy magasabb nézőpontból tekinthet vissza élete eseményeire: „Mint valami idegen, tarka képeskönyvet, úgy forogtom, lapozgatom néha a múltamat; s csak egyszer-egyszer jut eszembe: hiszen én voltam ez.” (9.) Az elbeszélő azonban ezt csak látszólag képes megvalósítani, hiszen – ahogyan a regény további részéből kiderül – Magda a legtöbb esetben azonosul múltbeli énjével.

Az emlékek felidézésének módját Kaffka egy szemléletes hasonlattal fejezi ki főhőse által, s ez talán általánosságban is igaz lehet egy én-elbeszélésre: „Hallottam egyszer, hogyha az ember hegyes vidéken jár – néha csak egypár lépést megy odább, és egészen megváltozik a tájkép; völgyek és ormok elhelyezkedése egymáshoz. Minden pihenőhelyről nézve

egészen más a panoráma. Így van ez az eseményekkel is talán; és meglehet, hogy amit ma az élettörténetemnek gondolok, az csak mostani gondolkodásom szerint formált kép az életemről.” (9.)

Felhívja tehát a figyelmet az elbeszélte élettörténet esetleges voltára, vagyis arra, hogy az egyén életének értékelése pillanatnyi lelkiállapot függvénye, s annak változásával párhuzamosan emelődnek ki, illetve szorulnak háttérbe bizonyos események. A *Színek és évek*et tehát ennek megfelelően kell olvasnunk, vagyis a Pórtelky Magda által az elbeszélő jelenben megformált lehetséges élettörténetként.

Az elbeszélő én viszonya múltbeli énjéhez

■ A *Színek és évek* elbeszélő-főhőse tehát egy bizonyos távolságból próbál visszatekinteni életére, az elbeszélés során azonban újraéli múltbeli életeseményeit, s azonosul korábbi énjével. Dorrit Cohn az első személyben írott szövegek esetében négyféle retrospektív technikát különböztet meg annak alapján, hogy az elbeszélő én milyen mértékben azonosul múltbeli énjével, vagyis a tapasztaló (átélő) énnel: a diszsonáns és az egybehangzó önnarrációt, az önidéző monológot, valamint az önnarrációs monológot.¹⁴ Az egybehangzó önnarráció típusába azok a szövegek tartoznak, amelyekben a narrátor azonosul múltbeli énjével, míg a diszsonáns önnarráció bizonyos fokú távolságot feltételez az elbeszélő két énje között. A *Színek és évek* Pórtelky Magdája a szöveg nagy részében azonosul múltbeli énjével, nem cáfolja meg korábbi döntéseit, valamint elfogadja az életében bekövetkező események jogosságát, továbbá többször tesz tanúságot arról, hogy nem rendelkezik felsőbb tudással életéről. Az ő élettörténete tehát egybehangzó önnarrációnak tekinthető, noha néhány alkalommal megjegyzi, úgy tekint önmagára, mint egy idegenre, s bizonyos eseményekkel kapcsolatban szavai magasabb tudásra, tisztánlátásra vallanak.

A *Színek és évek* narrációját tehát az elbeszélő-főhős múltbeli és jelenbeli énje közötti távolság folyamatos váltakozása jellemzi a közeledés dominanciájával. Amíg a regény első fejezetében, az elbeszélés idejében a narrátor az időbeli távolság adta rálátásról beszél, a második fejezettől kezdve, amikor elkezd mesélni

élete történetét, visszahelyezi magát akkori helyzetébe, azonosul múltbeli énjével, s ezt több elbeszélői megoldással is kifejezi.

Jellegzetes példája ennek saját múltbeli gondolatainak felidézése – ezt Cohn önidéző monológoknak nevezi. Többször él ezzel a formával például a lánykorának dzsentrí mindennapjait bemutató, nosztalgiaiával átitatott részletekben: „Ma erről fog beszélni mindenki!«, gondoltam izgatott örömmel. A Megye utca szeme rajtunk! De így jó – minékünk szabad! Virulni, páváskodni, elfogadni a hódolatot, kiélni fiatalon, kényünkre, táncosan, módosan minden szépet. *Szépen* a szerelmet!” (27., kiemelés az eredetiben.)

Cohn megkülönbözteti továbbá az autonóm monológot, amelyre jellemző az idézés grammatikai eszközeinek elhagyása és a gondolatok szabad megfogalmazása, s nagyjából megfeleltethető a harmadik személyű narráció esetében megjelenő belső monológnak vagy pontosabb – szintén Cohntól származó – megnevezéssel pszichonarrációnak. Autonóm monológban idézi fel Tabódy Endrével való találkozását az egyik bálon: „Most valami távoli, drága mesekékség játszott ez ábrándképen, itt muzsika szólt, és ragyogva, illatosan repült, szállt minden, a fiatalság, az öröm... Egyszer, most az egyszer még!” (53.)

A Tabódyval való szerelem boldog emléke végigkíséri Magdát megpróbáltatásokkal teli életén. Hasonlóan autonóm monológot alkalmaz a Vodiccska Jenő halála utáni krízis lelki viharainak kifejezésére: „Hát mindenki ilyen gaz és közönséges, ha törésre kerül?... Nem lehet; kell lenni igaz gyöngédségnek, áldozatkész szeretetnek még, amilyen a szegény jó uramé volt. De hol? Horváth Dénes?... De hiszen ő is csak szavakkal!... Nem, ez csúnya, rossz gondolat! – Ő idegen, csak jó barát, aki tartózkodó tiszteletből nem is merhet ilyen részletkérdésekbe bocsátkozni. De milyen jó hozzám, és mennyire velem érez, és aggódik értem, hogy szeret.” (135–136.)

Magda egész életét ismerve tudjuk, hogy Horváth Dénessel való viszonya a vele való házassága idején meglehetősen elmergesedett, a fenti idézetben megjelölt gondolatai tehát nem mutatják az időbeli távolság adta rálátást.

Mind az önidéző, mind az autonóm monológ azt bizonyítja, hogy a főhős gon-

dolatilag és érzelmileg azonosul múltbeli énjével (ahogyan a harmadik személyű narrátor főhősével), s a legkevésbé mondható, hogy magasabb nézőpontból tekint vissza életére.

A *Színek és évek* autonóm monológjai között azonban több példát is találunk azokra a megnyilatkozásokra, amelyekből nem derül ki világosan, az átélő vagy az elbeszélő én gondolatai jelennek-e meg bennük: „Egy asszonynak egyetlen hivatalfőnöke az ura; az pedig, ha egy kicsit szereti, mindig megvesztegethető.” (89.)

Első házassága éveiből idéz az elbeszélő, ám nem jelöli, akkoriban gondolta-e így, vagy a jelen távlatából fogalmaz meg egy általánosabb érvényű szentenciát a fenti mondatban. Hasonló jellegű a nagyanyja halálát leíró részben olvasható autonóm monológ: „Milyen okos, mennyire éleslátó volt akkor is még ez a kitűnő erős asszonyember, ez a női pátriárka; mert több és más tudott lenni, mint »mater familias«. Miért is fecsegett újfajta asszonytípusról nekem Telegdy Péter?...” (140.)

Grósz személye kezdettől fogva a családjáért küzdő, öntudatos asszonyként élt az elbeszélő-főhős tudatában, vagyis a fenti részletben idézhette akkori gondolatait, ugyanakkor az eltelt idő távlatában átgondolt, később kialakult összegző véleménye is lehet. Az ehhez hasonló megnyilatkozások valószínűleg azt is jelezhetik, hogy az adott eseménnyel kapcsolatban megfogalmazott gondolatok az eltelt idő alatt nem változtak.¹⁵

Megfigyelhetjük továbbá, hogy egy-egy részletesen bemutatott emlékkép esetében jelen időbe vált át az elbeszélés. Ez a megoldás, amelyet Cohn evokatív jelenek nevez, még erősebb azonosulást tesz lehetővé a tapasztaló énnel, s az emlékek teljes újraélését biztosítja. A múlt idejű elbeszélés után így idézi meg jelen időben annak az estének a hangulatát és történéseit, amelyen nagyanyja nagykorúvá nyilvánította: „A felső házban *most* zongora szól, csárdást *táncolnak* a nagy víziszobában, s az anyám, gyönyörű, viruló asszonyanyám ott *ragvogtatja* nagy, teli szépségét.” (15., kiemelések a szerzőtől.)

Ugyanígy beszél el Vodicskával való házassága első évét a nyolcadik fejezetben, s új háztartásának és háziasszonyi teendőinek leírása végig jelen időben történik. Ezzel talán azt is jelezhette a narrátor, hogy – a jelen szempontjából átérté-

kelve – mennyire fontos és érzelmileg közeli számára ez az időszak. A jelen idejű elbeszélés ugyan hamarosan háttérbe szorul, a hely- és idődeixisek azonban túlnyomó többségben a pillanatnyi múltbeli esemény helyszínét (ahol első házassága alatt lakott vagy megfordult) és idejét jelölik meg viszonyítási pontként (pl. itt, ide; most, holnap, tavaly stb.). Evokatív jelenről beszélhetünk azon nominális mondatok esetében is, amelyek nagy számban fordulnak elő például a trónörökös színyéri látogatásáról szóló fejezetben: „Fényes október délelőtt. A kis vasútállomás tele virággal, mozgalommal, szép, új őszi asszonyruhákkal, tükkörfényes cilinderek és szalonkabátok fekete tömegével, uniformis-csillogással; valami szinte gyermekes, ünnepi kikészítettséggel mindenben.” (115.) Ez a fejezet a továbbiakban is sokáig megtartja a jelen idejű formát, vagyis – a Jenővel való házasság kezdetéhez hasonlóan – hangsúlyosan kiemeli az elbeszélés emlékbeszéd jellegű vonalából, amellyel jelzi az események jelentős hatását életére. Érthető, hiszen első házasságának és Jenő folyamatos felemelkedésének időszaka élete legsikeresebb szakaszát jelentette.

Az események jelen idejű megidézése az érzelmi közelségen kívül mást is kifejezhet. Horváth Zsuzsa például Magda kisfiától való búcsúzásának jelenetével kapcsolatban azzal magyarázza az evokatív jelen használatát, hogy ez olyan megrázkódtatás volt az asszony számára, amelyet még az elbeszélés jelenében sem tudott rendezni, lezárni magában.¹⁶ Hasonló okból alkalmazhatta az evokatív jelent Budapestre való felutazásának leírásakor: „Most pedig jövök magamra hagyottan, szegényen és bizonytalanul, özvegy életemmel, mindenből kihúzva magam, mindent messzi hagyva mögöttem! Mit keresek itt? Mindegy, majd, majd jön valami; fő az, hogy el bírtam jönni most!” (141.)

Ahogyan a korábbiakban utal rá, még az elbeszélés időpontjában sem tud magyarázatot adni arra, pontosan miért is utazott fel Pestre. „Valami okosat kigondolni a jövőm felől, szerencsét próbálni, vagy csak hogy vonzott az ismeretlen nagyváros, másfajta életek látványa; vagy menekülni akartam innét, Teledyék szívtelensége, a rágalmak vagy az emlékeim elől; vagy egy hiábavaló szerelem daca és félelme késztetett?” – találgatja

döntésének okait, élete pesti fejezetének végén pedig hasonló lelki vívódásról számol be, amikor Hiripy nagybátyjától meghallja, mit beszélnek róla a fővárosban. A múltbeli megválaszolatlan kérdések monologikus megidézése Cohn szerint is azt jelzi, hogy az elbeszélő csupán újraéli, újragondolja akkori kétségeit, ám megoldást továbbra sem talál rájuk. Ezt az eljárást az önnarrációs monológ típusába sorolja.¹⁷

Pórtelky Magda tehát – ahogyan a regény bevezetőjében is megemlíti – a *Színnek és évek* nagy részében újraéli múltját, s csak kevés esetben fordul elő, hogy a jelen távlatából magyarázza a történeteket, vagy hogy megoldást találjon, csupán elgondolkodik rajtuk.

Rendszeresen megjelenik azonban a szövegben az elbeszélő én hangja, amely által folyamatos reflexiós kapcsolat alakul ki múlt és jelen között. Több elbeszélői megnyilatkozás kezdődik olyan kifejezésekkel, amelyek a szöveg emlékbeszéd voltát erősítik („emlékszem”, „tudom”, „az én mostani látásommal nézve...”), és gyakran szembeállítják a múltat a jelenel. Ezek a megnyilatkozások azonban gyakran az öngazolást szolgálják, vagyis az elbeszélő azon szándékát, hogy múltbeli döntéseit, gondolatait vagy cselekedeteit megindokolja, illetve megnyugtassa lelkiismeretét afelől, hogy azok helyénvalóak voltak. Ilyen öngazoló gesztust láthatunk például a Horváth Dénessel való házasságkötését magyarázó részletben: „Az én életem zsákutcába került. Minden, amit a magam emberi erejével próbáltam, összedőlt, sikertelen volt. Lehet, hogy az én hibámból jószerint; úgy látszik, nem voltam küzdésre és függetlenségre alkalmas! De más révén, egy férfi révén tudtam akarni erősen, mindig. Igen, a feleségévé kell lennem; újra férjes asszonnyá, úrnővé; eltartott, védett élethez jutni, magam háztartását vezetni, és itt, itthon, Szinyéren megint. Szinte a régi életem visszatérését vártam ebben.” (183., kiemelések az eredetiben.) A jelen idejű gondolatidézéssel megszakított narráció kiemeli tehát Magda kiszolgáltatottságának legjelentősebb elemeit, s azokkal indokolja élete egyik fontos döntését: második házasságát.

A múlt átértékelése feltűnően jelenik meg az elbeszélő-főhős Vodicska Jenővel és Horváth Dénessel kapcsolatos vélemények alakulásában. Amikor megismeri

Vodicska Jenőt, származása és viselkedése miatt is idegenként tekint rá, s a vele való házasságának idején is kevésbé volt jellemző a lelki közösség, aminek a narrációban hangot is ad: „O, most, annyi év múlva és annyi mindenén át sokszor van eszemben: meg tudtam-e becsülni eléggé az ő odaadó szeretetét?” (78.) A házasság idejéből is azokat a mozzanatokot hangsúlyozza, amelyek Jenő figyelmes szeretetét és alkalmas férj voltát igazolják (például kislíki születésekor tanúsított gondoskodását, megfontolt, józan gondolkodását), ez azonban feltehetően inkább a jelen távlatából formált kép Jenőről, a későbbi, sok viszontagságot és egy rosszabbul sikerült házasságot megélt özvegyasszony értékelése. Horváth Dénessel alkotott véleménye esetében ugyancsak felfedezhetjük a múltbeli énjével azonosuló elbeszélőt azokban a részletekben, amelyekben a férfi különleges személyiségéről beszél, s kifejezi iránta való rokonszenvét. Később, amikor házasságukról beszél, ugyancsak akkori érzéseit, Horváth léha életmódja miatti bosszúságát eleveníti fel. Ezekben a részekben a tapasztaló én nézőpontjából láthatjuk őt, megjelenik azonban az elbeszélő én reflexiója is, amely átgondolt, megbocsátó hangot szólaltat meg, s bizonyos fokú felsőbb tudásról árulkodik: „Most már, sok belégondolás után, át tudom érezni az ő igazát is. Valami kényszerhelyzetben, akaratlan kelepcebén érezte mindig magát; látta, hogy bogozódnak körülötte az élet súlyos lánczemei, és összéből-összéből húzódik rajta a gúzs; jótéhetetlen volt ellene, de bűnbakot keresett, és itt voltam én. [...] ilyen csúnya, durva nyereségek, közönségességek is, hiszem, csak a házassága idején merültek felszínre, a természetete elfeledett rejtekeiből. [...] Hisz igen, a szegénység volt a fő baj, bizony!” (203–204.)

A múltnál tisztábban való látásnak ellentmondanak azonban azok az önreflexiós részletek, amelyekben a narrátor tagadja ennek a felsőbb tudásnak a meglétét. Vodicska Jenő Pórtelky Melanie-val való vélt viszonyának említésekor például bizonyítja, hogy sem arról nem tud, valóban küldött-e férje szerelmes leveleket unokatestvérének, sem arról, miért nem említette soha Jenőnek az ügyet: „Vajon gyöngédség vagy félsz; izlés vagy okosság vagy kényelem tartott vissza attól, hogy említsem neki ezt a dolgot és számon kér-

jem? A helyes asszonyi ösztönöm súgta-e, hogy agyon kell hallgatni, feledésbe ásní? Elküldődött-e valaha egy ilyenforma levél? Szeszély volt-e, ábránd, költőies tetszelgés, képzelt vagy igaz érzelem, vagy semmi, egy frázis, érdekvadászat a család jólétéért? Ki ismerheti a férfit... az embert?" (104–105.)

Hasonló látásmódnak lehetünk tanúi a Pesten töltött hónapok zaklatott, zavaros cselekedeteiről való elmélkedés esetében: „Mai eszemmel nem is értem meg tisztán, hogy hogy lehetett az; de bizonyos, hogy még mindig keveset gondolkoztam vagy aggódtam én akkor a jövőm felől.” (150.)

Több olyan részlet olvasható a regényben, amely tisztán narratív jellegű, párbeszédek és gondolatok idézésétől mentes elbeszélés. Ezekben az eseményeket, jelenségeket összefüggéseiben látó elbeszélő én dominál, s nagyobb távolságot feltételezhetünk múltbeli énjétől. Jellegzetes példa erre családjának, felmenőinek bemutatása lánykorának leírásakor, valamint a Pórtelky-udvarházba való látogatásakor. Mindezekről azonban szintén azért ad hosszú és árnyalt leírást, mert saját egzisztenciája részének tekinti, vagyis közel érzi magához.

Érdemes megfigyelni az elbeszélés szempontjából Vodicska Jenő öngyilkosságának leírását (ez Magda életének legfájdóbb pontja). Egyrészt érdekes ellentmondást találunk a tragédia napjának bemutatásánál: „Már csak zavarosan emlékszem, mint az álomra, hogy mi volt azután...” (126.) – vezeti be a tisztújításon elszenvedett vereséget követő ebéd, a Jenő öngyilkossága előtti pillanatok leírását, ennek ellenére a továbbiakban minden apró részletet, mozzanatot bemutat, egészen a traumatikus élmény miatt bekövetkező eszméletvesztéséig. Mivel élete egyik fordulópontjáról s egyben legnagyobb megrázkódtatásáról van szó, bizonyára több apró részlet élesen megőrződött emlékezetében, így a bevezető mondatból talán azt olvashatjuk ki, hogy az elbeszélő-főhős nem akar emlékezni arra a napra, amit ezzel a narratív megjegyzéssel kíván kifejezni. Férje halálát követően, a tizenötödik fejezet elején az elbeszélő-értékelő narrátor szólal meg, aki egyrészt kifejezi, milyen nehezebbé esik összeszedni gondolatait a történet elmesélése érdekében, másrészt a jelenből visszatekintve értékeli az eseménye-

ket, s következtetéseket von le belőlük: „Igen, igen, ha most végig akarok menni emlékezésben az életemen, nem szabad magállanom itt; elkerülni, kihagyni annak a napnak az iszonyatát, és egynéhány, mindössze egynéhány hétnek, ami rám következett, minden rám szakadt robajos, rettenetes csapását, a nagy változást, a nagy összeomlást, ami úgy, mint a zúzómalom kereke, szétörölte, elmorzsolta az egész odáig való éneimet, a sorsom, az életem, mindent... és azt mondani: ez új fejezet, új élettörténet, mert benne másvalaki, elváltozott, kicsérélt lélek állapota, újon kezdődött élet sora íródik, és nem tudom, nem tudom, hogyan mehetett végbe énvelem, énbennem mindez. [...] Igen, ez, ez az erőlködés, a sok erre pazarolt erő és szenvedés és az a kegyetlen félbetörtség magyarázhatja meg leginkább az én további, azutáni sorsomat, az egész hosszú, nehéz életet. Most már egyremegy, tudom; most már végig szerencsés, egységes élet után sem lehetnék egyéb, mint ami vagyok: csendes, közömbös öregasszony; sőt tán akkor meg sem tudnék ebben így nyugodni, békével viselni ezt a nagy egyedülmaradást a halál előtt.” (127.)

Magda tehát újraéli az első felindulás zaklatottságát, a Vodicska halálával kezdődő egzisztenciális válság tragikumát, majd az idő távlatából értékeli, számvetést készít, amely következtében beletörődik sorsába, s azzal vigasztalja magát, hogy nem történhetett volna másként. Ezt követően a bevezető fejezet után először (és utoljára) teszi azt a kijelentést, miszerint kívülállóként tekint korábbi önmagára, s túltette magát akkori érzésein: „Most már nem érzem friss fájásnak a régi kínszenvedéseket, és a jelenben a legtöbbit tán egy csésze jó kis meleg, szagos kávé adhat nekem. Csak az merjen ítélve és kutatva végigemlékezni a múltján, aki már úgy teheti, mintha kívülálló második személynél volna szó. Igen, szembe kell tudnunk nézni a volttal legalább, ha már a jellel, jövővel nem tudunk mindig.” (127–128.)

Magda fenti sorai talán inkább azért kerültek megfogalmazásra, hogy enyhíteni próbálja fájalmát, amelyet azonban még mindig erősen érez. A távolító gesztus itt tehát egyrészt a narratív struktúra, a számvetésjelleg erősítése, ugyanakkor az elbeszélő-főhős abbéli szándéka lehet, hogy élete legfájdóbb emlékét minél távo-

labb érezze magától, s szembe tudjon vele nézni. Minél inkább hangsúlyozza azonban az érzelmi távolságot, annál jobban azonosul akkori lelkiállapotával, amit bizonyít a bevezető rész áradó mondatfolyama, valamint a „nem tudom” kétszeri hangsúlyozása is jelzi, nem képes még teljes mértékben elrendezni magában ezt a fordulatot.

Feltűnő továbbá, hogy az elbeszélő gyakran hasonlítja életének egy-egy eseményét az álomhoz. „Ha visszagondolok, a mostani csendes dolgomnál sok rosszabbat is megértem már, és csak kevés igazán jót; az is csak úgy tűnik, mint az álom” (6., kiemelés a szerzőtől) – mondja a regény bevezetőjében; „Hisz oly idegen, különálló és különös volt; most is úgy tűnik szinte, mint egy kellemetlen és bosszantó *álom*” (104.) – emlékezik vissza Jenő véletlenül megtalált, Pórtelky Melanie-hoz szóló levéltöredékével kapcsolatos érzéseire. Jenő halála napjával kapcsolatban pedig kétszer is említi: először arra a reményteli várakozásra vonatkozóan, amely férje alispánná választásának lehetősége miatt élt benne („Mint valami álomból ocsúdtam fel láttukra” 126.) A következő bekezdésben azonban már a tragédia bekövetkezése utáni állapotra utal („Már csak zavarosan emlékszem, mint az álomra, hogy mi volt azután...” 126.), s ez a későbbiekben is megjelenik („Mint kusza álomjelenetek tűnnek eszembe életem képei abból az itthon töltött egy-két hétből még” 139.); „szinte vártam még mindig valami csodás felébredésre; hogy rossz álom volt csak az egész, semmi sem történt” 129.). Az álom megjelölés tehát jelenti egyrészt Magda életének pozitív emlékeit, amelyek azonban a sok hányattatás és megpróbáltatás hatására szinte hihetatlenné, távolivá váltak, másrészt a rossz, gyötrő emlékeket, amelyek éppen tragikus vagy az akkori körülmények következtében nehezen elképzelhető voltuk miatt tűnnek valóságosnak az emlékek „szitaszövevény” kerestül. Második házassága idejéből ugyanakkor a következő megállapítást olvashatjuk: „Két-három esztendő siklott el, most úgy tetszik, csudálatos gyorsasággal. *Nem úgy, mint az álom*; mint valami nehéz, bután vívódó, öntudatlan és mégis halálosan fárasztó aluvás. *Az életet éltém*, a siralmasan kicsiny, nyirkos kerekű, tompa és kemény, őrlő élet.” (190., kiemelések a szerzőtől.) Ez

utóbbi kijelentés kapcsolatban áll a Jenő halálát követő önreflexióban elhangzó részlettel: „Igen, ez, ez az erőlködés, a sok erre pazarolt erő és szenvedés és az a kegyetlen félbetörtség magyarázhatja meg leginkább az én további, azutáni sorsomat, az egész hosszú, hosszú, nehéz *életet*. (127., kiemelés a szerzőtől.) Jól kivethető, hogy a fenti két részletben az elbeszélő második házasságát tekinti *életnek*, s ezt állítja szembe az álommal. Talán azért fogalmaz így Magda, mert a pozitív emlékekben gazdag első házasság éveit, valamint a tisztújításon elszenvedett vesereség utáni kálvária valóságosulánál távol kerültek tőle második házassága húsz éve alatt, amelyre a monotonitás és a napi gondokkal való küszködés volt jellemző. Másrészt a két életszakasz közötti különbség abban is megmutatkozik, hogy amíg a második házasságáig eltelt harminc év eseménydús volt, addig Horváth Dénessel való házassága kiüresedett, eseménytelen, „*regényietlen*” évek sorából állt, így feltételezhető, hogy az álom-élet oppozíció erre is utalhat.

A Színek és évek jelenetközpontúsága, a regény szerkezete

■ Kaffka regénye az elbeszélő-főhős emlékeiből épül fel, ezáltal az események úgy jelennek meg, ahogyan Magda emlékezetében felidéződnek, s csak annyit jelenik meg mindabból, amire emlékszik, illetve amit emlékei közül említésre érdemesnek tart. A valós önéletrajzi művek szerzői is élnek időnként a fikció eszközével, a *Színek és évek* azonban, fiktív önéletrajz lévén, csak az emlékbeszéd formájában megtartása érdekében korlátozza Magdát emlékeihez való hozzáféréseiben. A narratív szerkezet azonban a pillanatnyi szubjektív látásmódra és a retrospekcióra épül, s az elbeszélő a bevezetőben meg is jegyzi: „és nem tudom, minden apróság éppen úgy történt-e, vagy csak sokszor gondoltam és mondtam úgy el azóta, és már magam is hiszem.” (9., kiemelések az eredetiben). Ugyanezt megismétli a regény zárómondatában: „eltűnődni – százféléképp fűzve, magyarázva, felújítva – a messi, messi élet dolgain.” (137.)

Ahogy Fülöp László kiemeli, Pórtelky Magda nemcsak életét tárja fel visszaemlékezéseiben, hanem az emléke-

zetműködés mechanizmusát is.¹⁸ Felidéződnek olyan események, amelyekre az elbeszélő-főhős tisztán emlékszik, élesen megőrződtek benne, ám olyan emlékek is megjelennek, amelyek némiképp elhalványultak. Ezeket a narrációban gyakran ki is emeli, így következtetni lehet az emlékek erősségére is. Emlékszem, fiskálisos dolgokat beszéltek grószival...” (35.) – mondja Vodicska Jenő első látogatásáról a Zimán-házban; „Emlékszem, hogy epés keserűség és undor fogott el akkor ezen, holott (ma már jól értem) természetes és helyes dolog volt ez így” (139.) – írja pesti rokonai levelével kapcsolatban, szembeállítva akkori érzéseit jelenbeli értékelésével. Más esetekben arról tesz tanúbizonyságot, hogy küszködik emlékezetével, nehezebbé esik felidézni egy-egy részletet. „Ha emlékeznek most világosan, hogy milyennek láttam akkor, és hogy hatott rám!” (92.) – írja Horváth Dénessel való első találkozásának leírásánál.

A pszichológia megkülönbözteti a hosszú és a rövid távú memóriát, amelyek fontos szerepet játszanak az emlékek megőrzésében. A hosszú távú memórián belül az ún. explicit memória az, amely a múltbeli emlékeket (epizodikus memória) és az általános tényeket (szemantikus memória) tárolja, míg az implicit memóriában tárolt információk készségeinkben mutatkoznak meg. Az emlékezést három szakaszra: kódolásra, tárolásra és előhívásra szokták osztani.¹⁹ A tárolás az új információk konszolidálását jelenti, ebben a folyamatban azonban gátló tényezők léphetnek fel. Ilyenek azok a történések, amelyek az akkori események megtapasztalásában akadályozzák az elbeszélőt, Magda esetében például a Vodicska Jenő halálakor bekövetkezett eszméletvesztés: „Az ajtóban én összeestem... Nem tudok a többiről...” (126.) Megjelennek ugyanakkor összemosódó emlékek is, amelyeket az elbeszélő nem vagy csak nehezen tud elhelyezni az időben: „Most már nem tudnám megmondani, melyik bálon volt ez, vagy majálison talán. Lehet, hogy több ilyen pillanat emléke többféle esetből keveredik most össze bennem. Olyan régen volt!” – írja lánykora báljairól, s hasonlóan indítja második házasságának leírását, hiszen az egyhangú, eseménytelen évek egybefolytak emlékezetében: „Évek, évszakok, egymásba göngyölődő napok számlálatlan serege! Milyen keveset jelent így a távolság szitaszövetén át az idő

szorgos mértéke...” (184.) Kifejezi ugyanakkor azt is, hogy az elmúlt idők nem idézhetőek vissza a maguk teljességében: „Milyen jó volna mindent visszakeresni; ifjúságunk tarka perceit, szavaink dallamát, ruhánk, hajunk régi színét s az akkori napsugárét, mely szökdelte és fényesedett rajtunk! És minden velünk történetnek elfeledett, nem is tudott okait, melyek ott rejtőznek bizton e kiveszett vagy begubózott napok szürke mélyén, a lelkünk valami titkos redője mögött. [...] csak azokat a napokat vesztettük el igazán, amelyekre nem emlékszünk...” (22–23.)

A *Színek és évek* szerkezetét tehát az emlékek felidézése hozza létre. Ennek megfelelően megfigyelhetjük, hogy a regény Magda életének főbb epizódjaiból épül fel, s ezen epizódok emlékcsomók formájában jelennek meg a műben, mivel az emlékek memóriából való felidézése előhívási támpontok, csomópontok segítségével történik. Az így megrajzolt jelenetek pedig a fentebb bemutatott narratív eljárások segítségével exponált, árnyalt kifejezést nyernek aszerint, hogyan viszonyul hozzájuk érzelmileg a főhős. Az emlékek előhívásában ugyanis jelentős szerepe van az érzelmi tényezőknek, hiszen az érzelemmel telített eseményeken alaposabban elgondolkodik az emlékező, mint a semlegeseken, valamint a nagy érzelmi töltéssel rendelkező események olyan különleges emlékezeti mechanizmust kapcsolnak be, amely hosszú távra rögzít minden apró részletet, amit a személy abban a pillanatban tapasztal. Ezt a pszichológia villanófényemléknek nevezi,²⁰ s ez magyarázhatja azt, miért maradtak meg Magda emlékezetében olyan pontosan bizonyos emlékek, mint például nagykorúvá válásának estéje,²¹ Tabódy Endrével való első találkozása vagy a Vodicska Jenő halálát megelőző percek.

Magda gyermekkorának emlékei csupán apró jelenetekként kerülnek bemutatásra, jórészt narratív formában. Az első nagy jelenet annak az estének a bemutatása, amelyen grósz nagylánynak nyilvánította, s amely az első sorsfordulót jelentette életében. Az addigi, emlékbeszéd formájú elbeszéléssel szemben itt meglevenednek a szereplők, párbeszédet és gondolatokat idéz az elbeszélő, s az evokatív jelennel is találkozunk. Hasonlóan árnyalt bemutatást ad serdülőkorá-

ról, amikor a Megye utca „figyelő ablak-szeméi” számba veszik, majd a farsangi és megyebálok bemutatása hasonlóan különböző jeleneteket olvaszt egybe. A köztük eltelt időt az emlékek elbeszélésszerű összegzésével, időnként az emlékező elbeszélő kommentárjaival, valamint hosszabb, leíró részekkel tölti ki. Ez utóbira példa a korábban említett betét a Zimán- és Pórtelky-ősökről és Magda dzsentri öntudatáról. Lánykorára való visszaemlékezéseinek az anyja iránti csodálat indítja el gondolatait, amelyeket hirtelen megszakítva („Hogy elkalandoztam, lám, öregasszonyos módra...” 28.) tér vissza az emlékezésben éppen megkezdett időbe. A leíró-emlékező részletek funkciója gyakran egy-egy nagy jelenet bevezetése: Hiripre tett lánykori látogatásának bemutatásakor például Magda hosszan időz az udvarház és az idilli dzsentrivilág lefestésénél, amely a Tabódy-szerelem kezdetét jelentő jelenetet vezeti fel. Ezt követően házasságáig csupán két olyan eseményt emel ki, amelyben Vodicska Jenővel való megismerkedését mutatja be, majd a Tabódyval való újabb találkozását a Gazdaegylet estélyén.

Feltűnően elnagyoltak és hiányokkal teltek a leánykérés és a házasság körüli leírások. Mindössze egy-egy mondattal utal arra, hogy Vodicska megkérte a kezét anyjától, és feleségül vette, valamint a pesti nászút is csak jóval később, a Jenő halála utáni Pestre utazás alkalmával kerül megemlékezésre, mintha akkor nyert volna jelentőséget mint a pillanatnyi kiszolgáltatott és kilátástalan állapotából visszatekintve megnyugtató emlék. Ugyanígy nem részletezi Magda később Horváth Dénessel való házasságkötését sem, csupán az elhatározás okát és körülményeit s az egybekelés tényét mondja el.

A Vodicskával való házasesetének leírásában sűrűn követik egymást az események, ám szinte minden mozzanatot pontosan, apró részletekre kiterjedően idéz meg az elbeszélő. A nagy jeleneteket ez esetben is felvezeti, majd környezetfestéssel és párbeszédekkel teszi hatásossá, elevenné. Így jelenik meg például a férje születésnapja alkalmából rendezett vacsora, amelyen apósa pazarlásukért szigorú kritikát mond, s amely ezáltal életre szóló rossz emlékként maradt meg benne. Először férje szüleit mutatja be, majd ehhez kapcsolja a születésnap vacsora történetét.

Ahogy sorsuk egyre jobban alakul, úgy feledkezik bele Magda az emlékezésbe, s mind több és több emlékkép kerül elő emlékezetéből. Élete legsikeresebb éveit jelenti a tisztújításra való reményteljes várakozás időszaka, megrohanják tehát az emlékek, amelyek elmesélése során gyakran átmenet nélkül vált át egyik eseményről a másikra „Mennyi zavaró, összevissza esemény!” (110.) – sóhajt fel egyszer a narrátor. Ezen időszak elbeszélésére az egymásból kibomló emlékek egymás után való felidézése jellemző. Ahogy az emlékezetes vacsora esetében is láthattuk, egy-egy emlék újabb emlékképet hív elő az elbeszélő elméjéből. Így bizonygatja például egy Pórtelky Melanie-t jellemző részletet követően Jenő hűségét a férfi véletlenül megtalált, Melanie-nak szóló sorai kapcsán. „Milyen érthetetlen, zavaró, felemás kis emlék tolakodik most elém az akkori időből!...” (104.)

Magda emlékezetének fragmentáltságát a legerősebben a közvetlenül Jenő halálát követő eseményekről szóló részek mutatják. A hirtelen jött megrázkódtatás következtében a főhős szinte öntudatlan állapotba kerül, és „tompá félkábulat”-ban telnek ezek a napjai. Az emlékképek tehát homályosan vonulnak el szemei előtt, nem maradhatott meg semmi olyan élesen, mint az azt megelőző és követő időszakokból: „Mint kusza álomjelenetek tűnnek eszembe életem képei abból az itthon töltött egy-két hétből még.” (139.)

A fővárosi hónapok bemutatását követően az elbeszélő a Hiripen töltött időszakot írja le részletesen, amelynek központi jelenete a Tomanóczy Annával való találkozás. Rövidebb emlékező narráció után követi ezt a pórtelki kúria és az ottani életmód bemutatása, valamint az anekdotikus betét a Pórtelky-ősökről.

A következő nagy jelenetet a szinyéri tűzvész jelenti, majd a Horváth Dénessel való házasságkötés után megváltozik az elbeszélés menete. Magda második házasságában az évről évre ismétlődő cselekvések veszik át a szerepet a nagy események helyett, így érthető, hogy az elbeszélő-főhős emlékezete sem érzékeli az eltelt időt. Második házasságának elbeszélését így kezdi: „Évek, évszakok, egymásba göngyölődő napok számlálatlan serege!” (184.) A narráció szövegében pedig jelzi az időviszonyokat, és felhívja a figyelmet az elbeszélés menetének meg-

változására: „Ha elgondolom, hogy a második házasságomtól számítva mostanig mennyi idő telt, bizony majd a fél életem. De így egészen néha oly egyszövé-sűnek tetszik ez a nagy halom eszten-dő...” (184.)

A *Színék és évek* időviszonyait – többek között – Magda életkorából tudhatjuk meg, amelyet azonban az elbeszélő csak kevésszer említ. Élete első fordulópontját nagykorúvá nyilvánítása jelentette. Tizennégy éves volt akkor, s az azt követő eseményeket az emlékező főhős részlete-sen bemutatja. „Még csak a második far-sangom volt ez; tizennyolc éves múltam” (41.) – mondja egyik lánykori báljával kapcsolatban. Hűszéves, amikor hozzá-megy Vodicska Jenőhöz, házasságuk pedi-g hét évig tart: „Huszonzét esztendő-sen voltam, amikor az első rettenetes csapás ért, és az visszajára fordította az egész életemet.” (128). Ez a hét év azonban te-kintélyes részét teszi ki a regénynek, s majdnem ilyen hosszú annak a nagyjából három évnék a leírása, amely Magda két házassága között telt el. A legrövidebb rész valóban a Horváthtal való házaselet-ének bemutatása, amely azonban húsz évet ölel fel („A harmincadik évembe for-dultam;” (185.) – írja a második házassá-gáról szóló rész kezdetén). Mielőtt bele-fogna az elbeszélésbe, így foglalja össze életének ezen szakaszát: „Összemosódó, nehéz és szívós, elsötétült színű szövete az időnek, egy hosszú, hanyatló, tompán nehezülő életszakasz; de mennyi alatto-mos, keserves küzdelmekkel, mennyi buta, említeni is bajos, regényietlen, senyvesztő és lekoptató nyomorúságok csatározá-saival átluggatott, szétrongyolt!” (184–185.) A regény utolsó fejezeteiben felerő-södnek az értékelő-értelmező monológok, a párbeszédekben és leírásokban gazdag jelenetek pedig visszaszorulnak: egyedül Magda Horváth Dénessel való két vesze-

kedése, a zongoránál való elérzékenyülés és Tabódy Endre névnapköszöntője emel-kedik ki az elbeszélés folyamából. Né-hányszor utal az idő múlására,²² azonban többnyire általánosságban beszél életé-nek erről az egyhangúsággal teli idő-szakáról. Az életéhez való hozzáállására az autonóm monológok tanúsága szerint már ekkor is a beletörődés, a sorsába való belefásultság volt jellemző, s úgy érezte, nem változtatott volna ezen az sem, ha másként alakul az élete: „De vajon finom és csinos, halk és szépen nyugodalmas életben nem öregedtem volna-e meg szin-tűgy? Ott volnék, ahol vagyok! Most már nem is tűnődöm rajta, hogy hol hibáztam el. Tán mindenkinek az élete a természe-te szerint fejlődik; vagy a lények alakul hozzá a körülményeihez. Én már el nem tudom képzelni önmagamot másféle múlttal és jelennel, mint ami így részem-mé vált, ilyenné formált.” (185.)

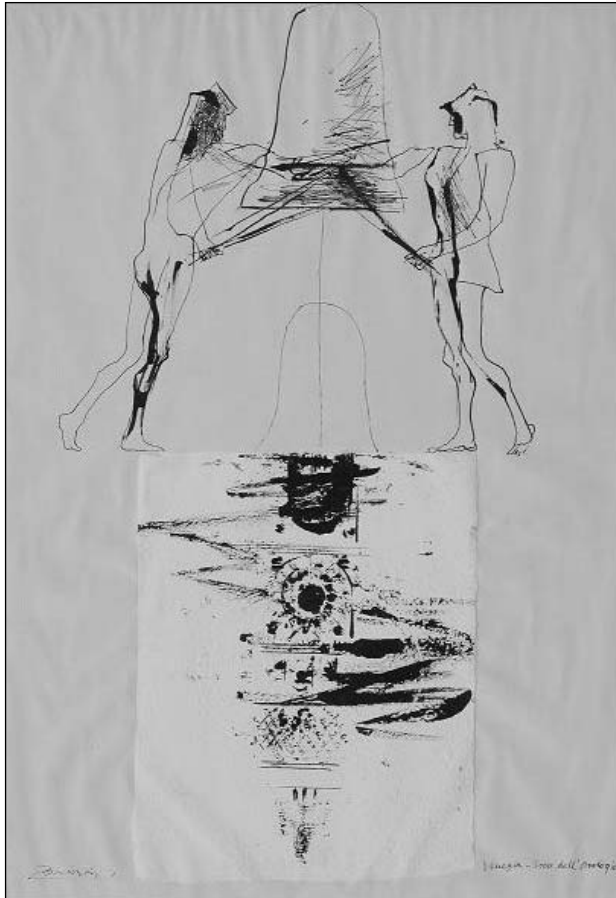
Hasonló közömbösséggel beszél egy későbbi elmélkedésében is: „Egy másik választás járt az eszemben, régi álmok, remények... hát nem mindegy volna az is már?” (206.) Az ötvenéves, magára maradt elbeszélő-főhős belenyugvó ma-gatartása, amelyre a regény bevezetőjé-ben is utal („Tudom, hogy egypárszor nagyot lendíthettem volna a sorsomon, egészen másfelé... De most már úgyis mindegy volna!” 9.), a második házassá-ga alatt kialakult fásultságban már tetten érhető.

Amint láthattuk, Pórtelky Magda élet-történetének bemutatása pszichológiai hitelességről és a főhős emlékeihez való viszonyának pontos bemutatásáról tesz tanúbizonyságot. Kaffka Margit regénye változatos narratív megoldásokkal tárja fel az elbeszélő-főhős lelkivilágát, miköz-ben szemléletesen mutatja be Pórtelky Magda életének eseményeihez való viszonyát.

■ JEGYZETEK

1. Móricz Zsigmond: Kaffka Margit. Nyugat 1912. I. 212–217.
2. „Sok olyan gondolat, amelyet már rég hátunk mögött tudunk, önála új életet kap, mert másféle, másképpen működő, *asszonyi* agyon szűrődött keresztül.” (Kiemelés a szerzőtől) Schöpflin Aladár: Kaffka Margit – Színék és évek. Mária évei. Nyugat 1912. II. 937–944.
3. Radnóti Miklós: Kaffka Margit művészi fejlődése. In: Radnóti Miklós művei. Szerk. Réz Pál. Szép-irodalmi Könyvkiadó, Bp., 1982.
4. Bodnár György: Kaffka Margit. Balassi Kiadó, Bp., 2001.
5. Fülöp László: Kaffka Margit. Gondolat Kiadó, Bp., 1987. 95–102.
6. Tarjánai Eszter: A dzsentri exhumálása. In: Polgárosodás és irodalom. Szerk. Alexa Károly. Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány Kölcsey Intézete, Bp., 2003. 140–158.
7. Nyilasy Balázs: Identitásigény és szimbolikus rendek a Kaffka-prózában. In: Polgárosodás és irodalom. Szerk. Alexa Károly. Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány Kölcsey Intézete, Bp., 2003. 187–214.

8. Többek között: Horváth Györgyi: Női irodalom a magyar századelőn. A női irodalom szerepe Kaffka Margit Színek és évek című regényének kritikai megítélésében. In: Értelmezések az elmúlt századból. Szerk. Kálmán C. György – Orbán Jolán. Sensus Füzetek, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2002. 59–77; Zsadányi Edit: Írók a századelőn. In: A magyar irodalom története 1880-tól 1919-ig. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály – Veres András. Gondolat Kiadó, Bp., 2007. 810–813.
9. Horváth Zsuzsa: Az élettörténet mint játékszer. Fikció, narráció és identitás összefüggései a Kaffka-regényekben. Doktori disszertáció, 2008.
10. Fülöp László: Kaffka Margit. Gondolat Kiadó, Bp., 1987. 80–84.
11. Dorrit Cohn: Áttetsző tudatok. In: Narratívák. 2. Szerk. Thomka Beáta. Kijárat Kiadó, Bp., 1998. 81–193.
12. Fülöp László: i. m. 67.
13. Kaffka Margit: Színek és évek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1973. 7. (A műből vett későbbi idézetekben ugyanerre a kiadásra támaszkodtam, a továbbiakban az oldalszámot az idézet után zárójelben adtam meg.)
14. Dorrit Cohn: Áttetsző tudatok. In: Narratívák. 2. Szerk. Thomka Beáta. Kijárat Kiadó, Bp., 1998. 103–138.
15. Cohn: i. m. 128.
16. Horváth Zsuzsa: i. m. 46.
17. Cohn: i. m. 132–133.
18. Fülöp László: Kaffka Margit. Gondolat Kiadó, Bp., 1987. 80–84.
19. Atkinson–Hilgard–Smith–Nolen: Pszichológia. Osiris Kiadó, 2005, 308–320.
20. I. m. 314–315.
21. Ezt így vezeti be: „Később egyszer egy estére megint nagyon élénken emlékszem.” (14.)
22. „Két-három esztendő siklott el, most úgy tetszik, csudálatos gyorsasággal” (190.); „Megint évek... évek!” (199.); „Az idő telését, évek, évszakok múlását csak a gyermekeim fejlődésén mértem azután.” (209.)

ÚJ HÍVÓ SZÓ

■ Újabb huszonkét év telt el Erdély történetében 1989 reményeket ébresztő karácsonya óta. Az akkor megfogalmazott Hívó Szó, kolozsvári értelmiségiek felhívása utáni hónapokban, években körülményeink gyökeresen megváltoztak. Bizonyos vonatkozásokban változott a romániai valóság, a megosztottság és a gyűlölség azonban korántsem tűnt el a többségi társadalomból, politikából. A Hívó Szóban megnevezett magyar elvárások egy része – az anyanyelv használatában, a közoktatásban, művelődési és tudományos intézményeink működésében, a szabad vallásgyakorlásban, a médiában (korlátozott pénzügyi feltételek közt) – megvalósult ugyan, bővültek a magyar nyelvű egyetemi oktatás keretei, mindmáig azonban nincs önálló állami tudományegyetemünk, legfőképpen azonban nem történt előrehaladás a Kós Károlyék által már több mint kilencven éve Romániát, a román politikai hatalmat megszólító, világgá kiáltott szó, az autonómiaigény ügyében. Erdély, Bánság, Körös-vidék és Máramaros magyarságát 1921-ben még kétmillióstól számították – ez a szám (a 2011-es népszámlálás várható adatai szerint) kilenc évtized alatt jelentősen lecsökkent. De elmondhatjuk, hogy a romániai magyarság mégis számít a politikában, nem vagyunk leírható tényező, országon.

Természetesen tudomásul kell vennünk, hogy jövőnk ma már egy európai politikai-gazdasági összefüggésrendszerben, az információs és tudásalapú társadalom digitális és elektronikus, kulturális médiáknak összefüggésében kell elgondolnunk – a külső és belső válsághelyzektől és kihívásoktól nem függetlenül. Mára a politika tartalma, a politizálással, a politikai osztállyal magával kapcsolatos feltételek és elvárások is megváltoztak. A közösségi hálózatok életünk részeivé váltak. A jövőben ezeken, és egy új politikai rendszer szerint is kell tudnunk politizálni, az új típusú szerveződésekre és közösségi hálózatokra is építve. Megváltoztak a személyi feltételek is, a rendszer-

váltók közül sokan nincsenek már közöttünk, új nemzedékek veszik kézbe az erdélyi, a romániai magyarok sorsának az újratervezését. Nekik kell összehangolniuk a megsokszorozódott politikai opciókat, a civil társadalomban, szervezetekben és intézményekben megnyilatkozó kreatív társadalmi potenciált, az emberek változtató szándékát, törekvéseit és energiáit. A helyben maradás garanciáihoz már nem elég az egyszerű túlélés ígérete – csak a színvonalas, tartalmas élet biztosítása, csak a biztonságos politikai, gazdasági és kulturális, tudományos intézményi garanciák tarthatják itthon, Erdélyben a jövőendő nemzedékeit. A tudás presztízsét feltétlenül emelni kell a romániai magyar társadalomban, mert hosszú távon csak a tudás és az abból származó gazdasági erő biztosíthatja anyagi, gazdasági forrásainkat, intézményeink önfenntartását. Ugyanakkor követeljük, hogy a román kormányzat állítsa helyre az oktatás, tudomány és kultúra törvényileg előírt anyagi támogatását, és szüntesse meg az oktatási személyzet felvételére meghirdetett létszámkorlátozást, annak szinte teljes leállítását az állami felsőoktatási intézményekben.

Új hívó szavunk, amely az egész erdélyi magyarságot kívánja megszólítani, Belső-Erdély, a Partium, Bánság mellett hangsúlyosan Székelyföld magyarságát, saját energiáink mozgósítására, összefogására akarja felhívni a figyelmet – ahogy ezt már a *Kiáltó Szó* elsőrendűnek tekintette. Ide tartozik ma önkormányzataink jobb működése is. Nyilván nem hagyható figyelmen kívül, hogy a két főváros – Bukarest és Budapest, Budapest és Bukarest – közelsége vagy távolsága életünk alakítója. Éppen ezért nem csupán taktikai, hanem stratégiai kérdés megszabadulni a türelmetlenségtől, a kizárólagosságtól, korántsem mellékes a más nemzetiségekhez, más etnikumokhoz való viszony, a kölcsönös tisztelet.

Nemzetközi tapasztalat – mindenekelőtt Dél-Tirol pozitív példája – bizonyítja, hogy céljaink elérése, az értük folyta-

A Kolozsvár Társaságban 2012. január 27-én elhangzott és az internetre is felkerült Új Hívó Szóhoz több hozzászólás is érkezett. Közérdeklő kérdésekről lévén szó, folyamatosan helyet adunk a vitának. (Szerk.)

tott küzdelemnek akár a részsikere is csak együtt, összefogással lehetséges. Most egy sok tekintetben csalódott, bizonyos fókig megosztott társadalomhoz szólunk! De nézzünk előre! Bízunk magunkban! Győzzön a józan ész! 2012 nagyon fontos valamennyiünk számára! Választási évben vagyunk, és a romániai

magyar társadalom joggal és feltétlenül elvárja a különböző pártállású politikusaitól, hogy biztosítsák jelenlétünket a román parlamentben. Ez történelmi felelősségük.

Kolozsvár, 2012. január 27.
A Kolozsvár Társaság

KISS TAMÁS

Kolozsvár mint központ: lehetőség vagy illúzió?

■ Írásomban megpróbálok röviden körbejárni, milyen esélyei vannak Kolozsvárnak arra, hogy az erdélyi magyarság központja legyen/maradjon, illetve a kolozsvári értelmiségnek, hogy az *erdélyi magyar nemzeti mozgalom* megújításában központi (vagy legalább jelentős) szerepet kapjon. Kolozsvár hagyományosan Erdély centruma, a 19–20. század fordulóján a magyar polgárosodás motorja, a két világháború között pedig a kisebbségi helyzetbe került közösség egyértelmű szellemi és politikai központja volt. A 20. század második felétől azonban egy sor olyan folyamat indult be, amelyek vezető szerepét gyengítették.

Új Hívó Szó

■ Központi tézisésem, hogy a demográfiai, társadalomszerkezeti, majd az utóbbi két évtizedben a magyar közösségen belüli politikai folyamatok mára nagymértékben erodálták Kolozsvár (illetve a kolozsvári értelmiség) vezető szerepét a (tágon, nem pusztán pártpolitikai értelemben vett) erdélyi magyar nemzeti mozgalmon belül. Ezt az eróziót mi, kolozsvári értelmiségiek jó ideje érezzük, de nyilvánosan nem vettünk őszintén számot vele.

Írásom egyik apropója, hogy volt szerencsém részt venni a Kolozsvár Társaság 2012. január 27-i megbeszélésén, ahol Kántor Lajos felolvasta a – később sajtóban is közzétett – *Új Hívó Szót*. Magát a tanácskozást, illetve a közlemény kibocsátását részben a központszerep eróziójának az érzete motiválta, amit a 2011-es népszámlálás Kolozsvárt érintő eredményeinek a nyilvánosságra kerülése fokozott. A közleményben és a tanácskozás során a magyar nemzeti mozgalom egysége feletti aggodalmak jutottak szóhoz. Magam úgy vélem, hogy ez a két dolog – vagyis Ko-

lozsvár szerepe és a nemzeti mozgalom egysége – valóban összefügg. A józan gondolkodáshoz azonban túl kell lépniünk azokon a megközelítéseken, amelyek a kolozsvári értelmiség *a priori* vezető szerepéből indulnak ki. A következőkben azokat a tényezőket veszem sorra, amelyek Kolozsvár, illetve a kolozsvári értelmiségi perspektíva marginalizálódásához vezettek. Ezt követően azt próbálok vázlatosan végiggondolni, hogy – a vázolt folyamatokkal számot vetve – mi lehet egy új felállásban a kolozsvári értelmiség szerepe, megvillantva azt is, hogy a teljes marginalizálódással mit veszíthet az egész erdélyi magyar nemzeti közösség.

Demográfiai háttér

■ A 2011-es népszámlálás nyilvánosságra szivárogtatott eredményei – miszerint az elmúlt kilenc évben Kolozsváron a magyarok száma 60 ezerről 49 ezerre, arányuk pedig 19 százalékról 16 százalékra csökkent – társadalomtörténetileg nem hoztak új fejleményt, hanem az évtizedes trendek folytatódását jelzik. Részben új fejlemény viszont, hogy az erdélyi magyar népességfejlődésben az eddiginél sokkal élesebbé, kontrasztosabbá váltak a regionális különbségek. A Székelyföldön (Hargita és Kovászna megyét érve ezen) összességében nőtt a magyarok aránya, és igaz ez a regionális stratégia szempontjából kulcsfontosságú városok esetében is, mint Sepsiszentgyörgy vagy Csíkszereda. Ezek esetében ráadásul az előrejelzések nem voltak kedvezőek, hisz az 1980-as években betelepedett románság fiatal korszerkezete – masszív elvándorlás nélkül – aránycsökkenést vetített előre. Hasonlóan kedvezőek (az országos trendekhez, illetve az ottani románsághoz viszonyítva) a Nagyváradtól északra fekvő partiumi terü-

letek (Észak-Bihar, Szatmár, Szilágy) népesedési adatai. Az országosnál vagy az erdélyinél ezeken a területeken is mérsékeltebb a népességfogyás, és elképzelhető, hogy az adatok a magyar népesség arányának növekedését fogják mutatni. A kolozsvári fejlemények ezzel összevetve nagyon kontrasztosak, hisz míg 2002-ben a magyarok (aránybeli) térvesztése egyetemes volt, most a közösség népességfejlődését tekintve élesen kettéválik. A kolozsvári adatok pedig inkább a szórványterületek, semmint a partiumi vagy a székelyföldi tömb népesedési helyzetéhez állnak közelebb.

Ameddig az intézményes keretfeltételek (egyetemi tanszékek, egyéb állások stb.) adottak, a kolozsvári értelmiség képes arra, hogy – a Székelyföldről és Partiumból betelepülők által – bővítetten újratermelje magát. A probléma, hogy közben úgy tűnik, az értelmiség alól elfogyóban a „nép”, ami által a kolozsvári értelmiség fokozatosan légüres térbe kerül. Ezzel a problémával a székelyföldi vagy a partiumi értelmiségieknek nem vagy sokkal kisebb mértékben kell szembesülniük.

Eltérő társadalomszerkezet, eltérő tapasztalatok

■ A magyarok társadalmi státusa szintén erősen meghatározza Kolozsvár helyzetét. A két világháború között Kolozsvár (de hasonlóképpen Nagyvárad vagy Arad) magyarsága szociológiai értelemben nem volt kisebbségi helyzetben. A kisebbségi helyzetet ugyanis nem a számbeli csekélység, hanem az alávetett pozíció hozza el. A két világháború között a románok adminisztráción és az állami intézményrendszeren belüli dominanciája ellenére a gazdasági/üzleti szférában megmaradt a magyarok (és tegyük hozzá: közöttük a magyar érzelmű és kultúrájú zsidók) dominanciája. A tényleges kisebbségi helyzetet a második világháborút követő kommunista modernizáció hozta el a kolozsvári magyarok számára. Nem csupán azért, mert az erőltetett urbanizáció miatt számbeli fölénybe kerültek a románok, hanem mert az addigi etnikai rétegszerkezet is a visszájára fordult. Immár társadalmi értelemben is a románok kerültek felülre, ami megkönnyítette például a nyilvános nyelvhasználati normák átalakulását. A társadalmilag is alávetett magyarok nyelve a románok számára nem hordoz annyi

presztízt, hogy (akár azok, akik vegyes házasságban élnek) megtanulják. A nyilvános nyelvhasználatban pedig mindenki számára természetes, hogy a román az alapértelmezett nyelv. Gyakran kapjuk magunkat azon, hogy egy ismeretlennel románul beszélünk, azt követően is, hogy kiderült: az illető magyar.

A székelyföldi, illetve a partiumi területeken az arányok mellett a nemzetségek közötti társadalmi és gazdasági viszonyok is sokkal kiegyenlítettebbek. Szatmárnémetiben vagy Nagykárolyban a magyarok például nincsenek alulreprezentálva a magasabb státusú rétegeken belül, ami az erdélyitől eltérő nyelvhasználati normákban (kiegyenlítettebb kétnyelvűség) vagy a magyar politikai elit viszonylagos dominanciájában is megnyilvánul. Székelyföldön a román népesség elsősorban a városokban összpontosul, és (a magyar elit önkormányzatokon belüli megerősödése ellenére) erősen kötődik az állami szférához (a dekoncentrált intézményekhez, illetve az igazságszolgáltatáshoz, rendőrséghez). Számbeli helyzetükből és a magyar elit erős pozícióiból fakadóan azonban a románok ebből a helyzetből sem tudják a mindennapokban megkérdőjelezni a magyar dominanciát. A kiegyenlítettebb társadalmi-gazdasági viszonyok, a nyilvános nyelvhasználat, illetve a másként szerveződő etnikai viszonyok azt hozzák magukkal, hogy Székelyföldön vagy akár a Partiumban mást jelent magyarnak lenni, mint Kolozsváron. Míg ott a kisebbségi helyzet sokkal inkább elvi besorolás, addig Kolozsvárott mindennapi tapasztalat.

Hangsúlyeltolódások az erdélyi magyar politikai és nemzeti mozgalmon belül

■ A fent vázolt demográfiai és társadalomszerkezeti háttér vezetett oda, hogy az erdélyi magyar társadalomprojekt Kolozsvár- és tegyük hozzá Marosvásárhely-centrikus víziója meghaladottá vált. A Kolozsvár Társaság tanácskozásán Eckstein-Kovács Péter nagyon helyesen állapította meg, hogy a jelenlegi helyzetben Kolozsvár természetes szövetségese Marosvásárhely. Időbeli eltolódással ugyanis Marosvásárhelyen is hasonló társadalomszerkezeti folyamatok játszódtak le, mint Kolozsváron. Ezek oda vezettek, hogy (reálisan nézve) Vásárhely elvesz-

tette az esélyét arra, hogy a Székelyföld központja legyen. A Kolozsvár–Marosvásárhely szövetség azonban az erdélyi magyar nemzeti mozgalmon belül feszülő latens és látható ellentétek feloldására már nem elégséges. Ez az érdekközösség és szövetség adta ugyanis az 1990-ben megszülető erdélyi magyar nemzeti mozgalom alaphangját, és szabta meg a rendszerváltást követően kialakuló intézményes szerkezetet.

A kisebbségi társadalom koncepciója már a két világháború között kialakult. Lényege (például Sulyok Istvánnál) az volt, hogy a kisebbségi közösséget oly módon kell megszervezni, hogy a magyarok a lehető legtöbb élethelyzetet az etnikai közösségen belül tudják megélni, igényeiket lehetőleg ezen belül tudják kielégíteni. A kilencvenes években ugyanezt a koncepciót fogalmazták újra és változtatták több szempontból sikeresen intézményes gyakorlattá. Az újrafogalmazás nem jelentett mechanikus átvételt. Hamar beigazolódott például, hogy a gazdasági önállóság, ami a harmincas években fontos törekvés volt, az új körülmények között nem reális elképzelés. Más tekintetben azonban jelentős volt az előrelépés. Kiépült a magyar oktatási szerkezet, így a mai húszas vagy harmincas generáción belül – a korábbiakhoz képest – többen vannak azok, akik a teljes oktatási vertikumot (illetve mobilitási pályájukat) egy magyar világon belül futották be. Hasonlóképpen a magyarok médiafogyasztási szokásai is fokozatosan a magyarnyelvűség irányába tolódtak el, még ha nem is beszélhetünk egységes erdélyi magyar médiaszerkezetéről. Az egyik legjelentősebb teljesítmény pedig talán az volt, hogy az erdélyi magyarokat politikai közösségként sikerült egyben tartani, egyetlen politikai pilléreként betagolni a kialakuló román parlamentáris demokráciába.

Az egységes politikai pilléren és a kisebbségi társadalom koncepcióján azonban repedések mutatkoznak, aminek oka nem is annyira az RMDSZ-szel konkurens politikai alakulatok megjelenése, hanem a kisebbségi lét teljesen eltérő tapasztalataiból adódó regionális szétfejlődés. Székelyföldnek és a Partiumnak jelenleg mások a természetes prioritásai, mint Kolozsvárnak és Marosvásárhelynek (illetve a demográfiai értelemben olvadó szórványoknak).* A Partium, illetve a Szé-

kelyföld közösségen belüli politikai súlya pedig az eltérő népesedési pályák miatt elkerülhetetlenül növekedni fog.

A Székelyföld számára nem a kisebbségi társadalom (vagyis egy nagyobb/többségi társadalmon belüli etnikai intézményrendszer fenntartása, megerősítése) a kézenfekvő program. Itt a cél – ahogy ezt a székelyföldi magyar elit helyesen fel is ismerte – a régiószervezés: pontosabban a Székelyföld régió magyar dominancia alatti megszerzése. Ezen alapelképzelés egy sokrétű közpolitikai programon keresztül valósítható meg, aminek legfőbb pillére a gazdaságfejlesztés (hisz gazdasági értelemben leszakadó régióról van szó). Emellett hangsúlyos az egységes (széki ellentétek fölötti) regionális identitás megteremtése, de szerepet kell(ene) kapnia például a roma közösségek magyar intézményrendszeren keresztül történő integrációjának is. Az autonómia valamilyen formája meglátásom szerint ezeknek a közpolitikáknak a jogi „megkoronázása” lehetne. A leírtak egyáltalán nem jelentenek újdonságot, hisz a székelyföldi elitek láthatóan ebbe az irányba mozdultak el.

A Partiumban az irányváltás az identitáspolitikák vagy explicit programok szintjén kevésbé látható, de egyfajta „különutasság” a politikai szerkezetet ismerők számára már jó ideje egyértelmű. Itt a helyi románsággal kötött többé-kevésbé paritásos alapú alkuknak lehet döntő szerepe abban, hogy egy, ha nem is magyar dominanciájú, de meghatározó magyar jelenléttel jellemezhető szerkezet kialakítható legyen. A fejlesztéspolitikában és a forrásszerzésben a határmenti-ségnek is kiemelt szerepe lehet.

Merre tovább kolozsvári értelmiség?

■ A demográfiai tények, illetve a magyar nemzeti mozgalmon (és itt elsősorban az RMDSZ-en) belüli csendes folyamatok olyan helyzetet teremtettek, amit a kolozsvári értelmiség (illetve a Kolozsvár–Marosvásárhely háttérű politikai elit) nem tud megkerülni. A Kolozsvár Istentől adott felsőbbiségét és természetes központoszerepét hangsúlyozó értelmiségi diskurzusok a nemzeti mozgalmon belüli fokozódó marginalizálódáshoz, majd intézményes leépüléshez fognak vezetni. Egy ilyen kimenetet azonban nem csupán

*Ezen a ponton részben egyeznek az elképzeléseim Bakk Miklóssal, akinek így az írás sokat köszönhet.

a kolozsvári értelmiségiek, hanem az erdélyi magyar nemzeti mozgalom szempontjából is elkerülendőnek tartok. Kolozsvárnak továbbra is van legalább három olyan „aduja”, ami – ha nem is megkerülhetlenné – felettebb hasznossá teheti a nemzeti mozgalom szempontjából.

Az első a gazdaságicentrum-szerepe. A Trianont követő demográfiai folyamatok sajnos a Temesvár–Arad–Nagyvárad–Kolozsvár–Marosvásárhely–Brassó félkörben voltak a legkedvezőtlenebbek a magyar közösség szempontjából, ami egyben a régió gazdasági fejlődésének a motorja volt. Az ezen kívül eső partiumi, illetve székelyföldi területsáv a periferikus régiók közé tartozik (a román többségű Máramarossal, Hunyaddal és Krassó-Szörénynyel, illetve Beszterce-Naszóddal együtt). A gazdasági különbségek a belső migráció irányát is megszabják, így Kolozsvár az a város, ahova mind a Partiumból, mind a Székelyföldről jelentős számban érkeznek magyar fiatalok. Ez a migrációs irány minden bizonnyal megmaradna akkor is, ha a kolozsvári magyar intézményrendszer leépülne. Emellett megerősödne Bukarest, Budapest, illetve a Kolozsvárnál románabb városok vonzereje. Így megszűnne annak a lehetősége, hogy a Székelyföldről és Partiumból elköltöző mobil fiatalok jelentős része egy magyar intézményi hálón belül éljen és nevelje fel a gyermekeit.

A második szempont ezzel összefügg. Összserdélyi, a Partiumot a Székelyfölddel összekapcsoló integráció nehezen képzelhető el máshonnan. Az egyetemisták és a mobilitási pályák találkozási pontjaként Kolozsvár az elmúlt húsz évben az erdélyi magyar identitások „*melting pot*”-jaként (olvasztótégelyeként) működött. Ha ilyenként kiesik, az a regionálisan tovább szerveződő nemzeti mozgalom teljes szétfejlődéséhez vezethet. De amennyiben nem egységes nemzeti mozgalomban, hanem a helyi szerveződések laza konföderációjában gondolkodunk (amire a román politikai rendszerben minimálisan szükség van), akkor is nehezen oldhatók meg máshonnan bizonyos logisztikai feladatok.

Végül Kolozsvár mégiscsak egy regionális és országos jelentőségű egyetemi központ. Ha nem számoljuk azt, hogy nincs olyan politikai szereplő, aki az egyetemi struktúrát uralná, vagy akár az önjáró fejlődési pályákat módosítani tudná, akkor sem tűnik jelentős veszteségek nélkül szétszervezhetőnek (mondjuk Szatmárra, Nagyváradra, Sepsiszentgyörgyre és Csíkszeredába) a magyar felsőoktatási rendszer. Ennek köszönhetően Kolozsváron továbbra is olyan mennyiségű szellemi tőke fog összpontosulni, amit a magyar nemzeti mozgalom nem hagyhat parlagon.

Ez alapján tehát a magyar nemzeti mozgalom számára létfontosságú egy Székelyföld–Kolozsvár (és Marosvásárhely)–Partium szövetség megkötése. Ebben a magam részéről nem tartom reálisnak azt, hogy a kolozsvári (és marosvásárhelyi) értelmiség 1990-hez hasonlóan „Belső-Erdély, Partium, Bánság mellett hangsúlyosan a Székelyföld magyarságát” (*Új Hívó Szó* 2012. január 27.) programadóként szólítsa meg. Sokkal reálisabbnak tartok egy újfajta szolgáltatói, illetve regionális közvetítői szerepet. A szolgáltatói szerep azt jelenthetné, hogy (amennyiben erre igény van) a kolozsvári értelmiségiek aktív részesei lehetnének a Székelyföld régió „kitalálásának”, az ezzel kapcsolatos közpolitikák megtervezésének és kivitelezésének. Hasonlóképpen a partiumiak számára is segítséget jelenthetnek a kolozsvári értelmiségiek (már ha mondjuk debreceni kollégáikkal fel tudják venni a versenyt). Ez a szerep éltethetné a kolozsvári magyar intézményrendszert azután is, hogy a helyi demográfiai alapja megcsappant, és annál is természetesebb lenne, mert a székelyföldi vagy a partiumi régióba sokan nem idegenként érkeznek, hanem hazamennek. A közvetítői szerep pedig (bár nem hangzik olyan jól, mint az egységes program kidolgozása) mégiscsak segíthet fenntartani a nemzeti mozgalmon belüli egység szükségességének minimumát.

GÁLL ERWIN

Mi, magyarok...

...Mi magyarok nemzeti karakterünk szerint igen kevésbé tudunk hízelegni. Az irigység, az önzés, a féktelen becsvágy és túlságos szabadságra való erős hajlandóság – ezek a mi nemzeti hibáink.

PANNONICUS NEOSOLENSIS (Kollár Ádám, 1763. április 18.)

■ Tisztelt Uram,
idézek egy cikkemből, hogy miért is nem volna szabad Dél-Tirollal példálózni.

Az erdélyi magyarság körében ha nem is egyöntetűen elfogadott álláspont, de mindenképpen széles körben támogatott Székelyföld területi autonómiája. Egyesek majdnem nirvánai állapotként emlegetik, e sorok szerzője ennél (jóval) szkeptikusabb. Együtt az autonómiáért – a nemzeti szolidaritás mérőfoka; a kérdés csak az, hogy e cél elérésének mennyi valószínűsége volt/van/lesz. Mennyi történelmi esélye van e projektnek a 200 éve két nemzet- és államfilozófia mentén kialakult nacionalista Európában?

Ahogy említettem, az európai 19–20. századi államok két nemzet- és államrendszerezés-filozófiai körre vezethetőek vissza:

1. A német államfilozófia (kisebb államokból létrehozott államstruktúrák széles körű autonómiájának legitimitása).

2. A francia államfilozófia ezzel szemben a nagyon véres 1789-es francia forradalom közepette született. A francia államfilozófia ezt követően 1831-ben Belgiumban győzedelmeskedett (a 19. századi, francia eredetű nemzet- és állammodellre gondolok, és nem a mostani Belgiuméra). A francia nemzet- és államfilozófia középpontja a francia nyelvet beszélő egyén (a francia), ami más nemzeti közösségek kollektív jogainak tagadásához vezetett

Franciaország területén. A francia állam területén a francia államfilozófia eredményeképpen már csak mutatóban vagy a történelemből tudunk provanszálokról, burgundokról, nem is beszélve ezek területi autonómiájáról.

Következtetésképpen a 19. században létrehozott modern román állam működési filozófiája a francia államfilozófia kelet-európai importja. Nemzeti kisebbségekkel való bánásmódjára a legjobb példa a dobudzsai nemzetiségek beolvastásának nagyon gyors folyamata. (Dobudzsának 1878-ban 33 százaléka volt román, ez az arány napjainkban majdnem 100 százalék!) Erdély román impérium alá kerülése után ideig-óráig megvolt az esélye annak, hogy a Romániához csatolt terület autonóm maradjon (1920. áprilisig Erdély vezetésében tényező maradt az ún. Consiliul Dirigent), azonban a nemzeti-liberális Brătianu – kedvenc mondása: „Îmi place Transilvania, fără transilvăneni” (Szeretem Erdélyt, erdélyiek nélkül) elárul mindent a gondolkodásmódjáról – győzelmével Romániában végleg az a francia államfilozófia győzedelmeskedett, amelyet tökéletesre fejlesztett a nacionálkommunista rendszer (a százszok 2000 márkáért áruba bocsátása – avagy a náciizmus egy romániai jellegzetessége, a zsidóktól való „megszabadulás”).

FILEP ANTAL

Mérlegelve a szöveget...

■ Mérlegelve a szöveget, teljesen azonosulok vele. Ha megjegyzésem van, akkor az két dolog.

1. A kollektivizálás óta a magyarság településhálózata megrendült, s ezzel a legkiválóbb agrárius árutermelési bázis

tönkrement. Elemi európai érdekünk, hogy az életképes családi gazdaságok revitalizálásra kerüljenek, és versenyképes termelést legyenek képesek folytatni. Ebbe az is beletartozik, hogy a falvaink és kisvárosaink autonóm módon szövetkez-

hessenek, hogy kellő korszerű, európai színvonalú feldolgozó-, raktározó és értékesítő üzemek, szervezetek jöhessenek létre. (Ennek bőven megvannak a történelmi és európai példái.)

2. A magyarság jelentős tömegei elmenekültek a kollektivizálás elől ipari üzemekbe, szörnyű színvonalú városi telepekre. Ott a szétszóródás és az elsüllyedés, a kultúra, az önbecsülés elvesztése fenyegeti őket, hiszen az ún. szocialista ipar eleve torz volt, életképtelenné vált még 1989

előtt. Minden magyar kisvárost urbanizált-ságában kötelességünk európai módon korszerűsíteni, megerősíteni és versenyképes ipari, szolgáltató vállalatokkal, vállalkozásokkal megerősíteni. Különben elveszti a történelmi nyelvterületünk a megtartó képességét. A legvirulensebb nemzedékeink szét fognak az európai térben szóródni! Pótolhatatlan veszteségeket fogunk szenvedni! Az *Új Hívó Szónak* a szigetek és a szórványok kérdésével még visszatérően foglalkoznia kellene!

MADARAS SZIDÓNIA

COPYRIGHT – COPYLEFT – COPYPASTE

Bodó Balázs: *A szerzői jog kalózzai*

■ Tiltakozáshullámoktól hangos az online média, sőt offline megmozdulásokig fokozódott az ellenkampány a szellemi tulajdont és szerzői jogvédelmet szabályozó nemzetközi törvénytervezetek kapcsán (ACTA, SOPA, PIPA¹). Januárban szinte napi rendszerességgel olvashattunk az Egyesült Államokban és az EU-ban nagyjából párhuzamosan zajló történésekről. A szemben álló érvrendszerek: *egységes jogvédelem az alkotások és szellemi javak számára versus véleménynyilvánítás szabadságának megsértése, cenzúra, szabad online aktivitás korlátozása*; alkotói és disztribútori copyright-lobbi áll a kalózkodás társadalmi gyakorlatával szemben.

A szerzői jog kalózzai. A kalózzok szerepe a kulturális termelés és csere folyamataiban a könyvnyomtatástól a fájlcsereelő hálózatokig, Bodó Balázs 2011-ben, a Typotex Kiadó Edition 2.0 sorozatában megjelent könyve kitűnő olvasmány a nemzetközi és online közbeszéd, illetve politikai napirend aktualitásai mellé. A sorozat a statikus szöveg – dinamikus internet, tudós szerző – laikus olvasó tematikák mentén szerveződik, a kiadó bevallása szerint a könyvkiadás és az internet konfliktusos kapcsolatában a könyv olvasás új alternatíváit próbálja feltárni.² Kétségtelen, hogy a budapesti médiakutató-közgazdász, Bodó Balázs által feltárt terület a mindennapos gyakorlatban meghatározó alternatívát jelent a felhasználók számára a kultúrapiar egyes termékeihez való hozzáférés szempontjából. A kalózkodást célzó vizsgálódás ugyanakkor a kulturális piac valamennyi szereplője számára fontos következtetéseket világít meg, lehetséges válaszokat sorakoztat fel a tucatjával felmerülő kérdésekre az igencsak vitatott témakör részletes, módszeres leírása által. A kötet központi témáját szűkebb értelemben a ka-

lózkodás mint olyan, tágabb értelemben a kulturális piac digitalizáltság felé mutató konvergenciafolyamatai képezik. A status quo több oldalról is megingott – derül ki Bodó Balázs hatéves kutatói munkájának eredményeképpen, a kényszervisszaállítási kísérleteket pedig a papírkosárba³ kívánja a piaci szereplők jelentős hányada, amint azt az anti-ACTA, anti-SOPA tiltakozások, petíciók,⁴ sokezeres támogatottságú közösségi oldalak⁵ is tükrözik.

Bodó Balázs a kalóz jelentésének fogalomtörténeti variációival vezeti fel a mai peer-to-peer jószágcsere kérdését. Már az elsődleges jelentés szerinti kalóz figurájának szentelt kezdő fejezetekből kitérni annak többrétűsége és az ebből következő etikailag vitatható státusz. A szerző történeti-szemantikai alapokra utalva óva int a szélsőséges állásfoglalásoktól: „az a kontextus, ahonnan a szerzői jog a kalóz figuráját kölcsönvette, korántsem kínál olyan egyértelmű vita nélkül negatív jelentést a kalóz fogalmának, mint amennyire azt a szerzői jogi diskurzus alakítói sugallni szeretnék.” (27.) A szerző három bevezető fejezetben tesz kísérletet a kalózdiskurzus árnyalt historiografikus elemzésére, a különböző kalóztársadalmak ténykedésének leírására, különös tekintettel az általuk betöltött társadalmi, piaci szerepre. Hangsúlyos a figura komplex megjelenése a javakhoz fűződő érdekek metszéspontjában olyan kiegyenlítő szereplőként, aki a kínálat-keresleti, valamint a munkaerő-piaci ingadozásokat mérsékelni képes, sőt mi több, esetenként a hatalommal együttműködő piacsabályozó funkciót is ellát – tény, hogy mindezt a normasértés, illegálitás stigmája árán. A szerzőijog-sértés bűnügyi kategóriájának aktoraként megjelenő kalóz fogalom öröklíti ezt a negatív besorolást, a diskurzusban azonban érdemes a sértett fél kiszolgáltatottságérzetének

összetevőjét észrevenni. A mitikus kalóz pozitív, Robin Hood-i olvasata viszont nem kap helyet a copyrightbitorló negatív képének ellensúlyozásában, pontosan a szerzői jog mint jogalkotási kategória szempontjai miatt. Ez utóbbi ugyanis az alkotók és a terjesztés üzleti szereplőinek érdekeit veszi figyelembe csupán, a kultúrafogyasztók érdekcsoportja a szabályozás alakulásából kimaradt.

Az európai könyvpiac erőviszonyainak összehasonlítása kap helyet a továbbiakban a kötetben. Az angol szabályozó jogok, a francia, ír, svájci és délnémet helyi sajátosságok példázzák rendre a vitás erőviszonyokat, amelyekben rendszerint a „kizárólagosság” forrásainak ellentmondásos eredete szolgál alapul (nem egyértelmű az, hogy ki és milyen alapon lehet kizárólagos tulajdonosa egy szellemi-kulturális terméknek). A kalózzelenséget eredményezheti a termelők-alkotók konfliktusa, a kereskedelmi versenytársaké, a piaci hiányosság, a hatályos jogszabály megsértése, a hatalommal folytatott játszma, az „underclass” felzárkózási igénye, azaz opportunista helyzetkihasználás, tolvajlás, plágium vagy ajándékgazdaság és share-kultúra egyszerre – foglalhatnánk össze az interkulturalitás, médiumtörténet, tulajdonjog, társadalmi rétegződés, hálózatiság és kultúrszociológiai szempontokat egyaránt figyelemmel kísérelő leírásokat. A szerteágazó szempontrendszer viszont logikus tartalomszerkesztési vonal tartja össze. A nyilvánvaló történeti-kronológiai szempontot a nemzeti kultúrák felé tett kitérők árnyalják, majd az egyes fejezetek zárótanulságai, következtetései összegzik a kalózkodás jelentésfejlődésének állomásait, míg a digitális technológiák paradigmaváltó korszakához érünk. Útközben pedig valamennyi kapcsolódó jelenség magyarázata helyet kap, így a szerző és a szellemi tulajdon fogalmának megszületése, a *Statute of Anne* – az első szerzői jogi szabályozás, az örökös copyright és a *public domain* viszonya, a korlátozásokat áthágó kalóztársadalomban érvényes önszabályozó mechanizmusok.

A „fájlcsere” mint a kalózkodás semleges szinonimája szándékos fogalomváltás a közelmúltra és jelenre vonatkozó fejezetekben, és mi tagadás, itt válik számunkra izgalmassá a konfliktus, amelynek fenntartásához és fokozódásához (bevalljuk vagy sem) torrent- és fáj-

megosztók felhasználóiként magunk is hozzájárulunk. A téma relevanciája ezen a ponton megkerülhetetlenné válik; kétféleképpen, hogy létezik olyan internetfelhasználó, akít ne személyesen, közvetlenül érintene a *P2P kalózok kora* című rész (alkotók, „feketepiacon” járatos felhasználók, törvényhozók, társadalomtudósok, jogutódok, szerzői jogvédelem kétségbeesett aktivistái egyaránt érintettek az alternatív digitális tér résztvevőiként).

A szerző kijelenti a szerzői jogi diszkurzus kellemetlen igazságát: az internet a tökéletes másológép (179.), az információ két pont között továbbmásolja önmagát, a médium működési alapelve adja a legkézenfekvőbb alternatívát az alkotások terjesztésére, abszurdnak tűnhet tehát a digitális csatornára vonatkozó másoláskorlátozó/tiltó kísérlet. Nem kevésbé a szolgáltatók felelőssé tétele a felhasználók aktivitásáért. Bodó választás elé állít: tekinthetjük tisztán jogi kérdésnek a kalózkodást, vagy megpróbálhatjuk a technológia által életre hívott „ajándékgazdaságot” megérteni, annak a kulturális piacra, társadalmi gyakorlatra tett hatásairól tisztább képet kapni.

De jure – bűntett, de facto – kézenfekvő

■ A két szélsőség között felmerülő lehetséges érvekre is találunk példát: a 251. oldalon az etikai többértelműség kérdése vetődik fel: ha én megvásároltam és jogszerűen birtoklom, akkor a környezetemnek jogosan vagy jogtalanul mutatom meg? Továbbá milyen mértékben tehető felelőssé a szolgáltató – a közömbös struktúra jogilag elmarasztalható az általa lehetővé tett alternatívák miatt? (172.) Az elitkultúra kultiválása vagy az adott esetben alulról jövő innovációs lehetőségek befogadása mellett voksolunk? (194.) A P2P rövidre zárja az alkotók és a végfelhasználók kapcsolatát, tehát csak a közvetítők érdeke lenne a copyrightlobbi? (232.) Hiteles maradhat-e a tiltó álláspont, miután valamely jogtulajdonos bevallja, hogy előnyére válnak a jogtalan felhasználók is? (255.) A fájlcsere helyettesítő vagy hiánypótló funkciót tölt be, felháborodjunk, vagy fejlesszük a legális lehetőségeket? (270.)

Csak néhány felkínált értelmezési lehetőséget emeltem ki a rendkívül árnyalt helyzetelemzésből. A munka másik nagy érdemét, a közkeletű tévedések eloszlátá-

sára tett kísérletet sem szabad említés nélkül hagynunk.

A termék fogalmának kiterjesztését javasolja a szerző: a kulturális termék élményjóság, értéke csak a fogyasztás után derül ki, megvásárlásával tehát a fogyasztó kockázatot vállal, emiatt a bevételek nem feltétlen az egy másolat egyenlő egy el nem adott példány szerint alakulnak. A gyakorlatban a jogtalanul másolt zene-számok után megvásárolt koncertjegy is a termékből számító bevételek listájára irándó.

Ezenfelül figyelemre méltó a feketepiac működési mechanizmusainak leírása, amely talán a vállaltnál szélesebb körben is érvényes összefüggésekkel szolgál. Gondolok itt „a feketepiac kínálati piac: elég egyetlen ember, aki fontosnak tart valamit digitalizálni, archiválni, megosztani másokkal” típusú kijelentésekre, az, akinek füle van, hallja meg keretben, jelzés értékű lehet egy feketepiaci mechanizmus mindazok számára, akik annak átláthatóságáért, nyitottságáért tenni kívánnak.

Az ingyenességen, az ajándékon, megosztáson alapuló kapcsolatok nemcsak a szerzői jogok, hanem a szélesebb körben vizsgálható társadalomszerveződési, társadalomszociológiai kutatások felé mutatnak,⁶ amint maga a szerző is paradigmaváltó jelenségeket vél felfedezni e köznap gyakorlatokban.

Zárásként magyarországi esettanulmányt olvashatunk, ezúttal az alkotás szűkebb, specifikusabb területén, a filmes P2P tartalomkalózlásán.

Az alaposan, körültekintően végzett kutatást fémjelezi a részletes, szerteágazó tematikát felölelő irodalomjegyzék, a lábjegyzetek alaposága, a kimerítő magyarázatok, helyenként a látszólag távol álló tudományterületek elméleteinek bekapcsolása azon olvasók kedvéért, akik például a játékelmélet összefüggéseivel is szívesen foglalkoznak. Az érvelés a felmerülő valamennyi szempontra részletesen kitér, igazolva ezzel, hogy nem egy kontextusból kiragadott kutatás eredményét tartjuk a kezünkben, hanem a társadalmi gyakorlatba mélyen beleágyazott társadalmi mechanizmusokat magyarázó, a digitális éra *sine qua non*jait megvilágító következtetéseket látunk, amelyeket akár azonnali és közvetlen tapasztalati ellenőrzésnek is alávethetünk (lásd a bevezetőben említett copyrightkontextusok).

Az összegzés a copyleft lehetőségét mint keveset emlegetett megoldást részletezi, azaz a *minden jog fenntartva* szélsősége helyett a *néhány jog fenntartva* alternatívát javasolja a kulturális konfliktusok enyhítésére. „Míg ők óriási pénzeket fordítanak az ellenünk való küzdelemre, mi fillérekből frusztráljuk őket” (163.) – a *de jure* és *de facto* konfrontációja helyett a kalózban észrevehető az innovátor, a kreatív felhasználó, aki társas bizalmi hálózatot épít a digitális technológiák alapmechanizmusait kihasználva, e szemléletben hatásos zárógondolatként a szerző egy mondatban így fogalmazza meg a könyv tanulságát: „most megint olyan idők járnak, hogy érdemes őket meghallgatni.”

■ JEGYZETEK

1. ACTA – Anti-Counterfeit Trade Agreement. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2011/may/tradoc_147937.pdf. Gillmor, Dan: The struggle against SOPA and PIPA is not over. The Guardian. 2012. 1. 20. <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/cifamerica/2012/jan/20/struggle-against-sopa-and-pipa-is-not-over> [2012. 1. 31.]
2. Edition 2.0 sorozat, Typotex Kiadó <http://www.typotex.hu/index.php?page=edition.2.0> [2012. 2. 2.]
3. Markus Beckedahl: Warum ACTA in den Papierkorb gehört? Spiegel Online. Netzwelt. 2012. 1. 27. <http://www.spiegel.de/netzwelt/netzpolitik/0,1518,811808,00.html> [2012. 2. 2.]
4. SOPAstrike.com <http://www.sopastrike.com/> [2012. 2. 3.] StopACTA/Petition <http://www.stopacta.info/english/get+involved/petition/petition.html> [2012. 2. 3.]
5. Anti-ACTA profil 40 722 tag <http://www.facebook.com/pages/Anti-ACTA/106175812744911> [2012. 2. 3.] Nie dla ACTA w Polsce Profil 223 327 tag <http://www.facebook.com/nieACTA> [2012. 2. 3.] és több tucat hasonló.
6. Vö. Chris Anderson: Ingyen! – A radikális árképzés jövője. HVG Kiadói Rt., 2009.

A BOSZORKÁNYSÁG MODERNITÁSA ÉS A RONTÁS INDIVIDUALIZMUSA EGY ARANYOSSZÉKI TELEPÜLÉSEN

Komáromi Tünde: *Rontás és társadalom*
Aranyosszéken

■ Komáromi Tünde könyve egy aranyosszéki településen működő falusi boszorkányság gyakorlatait és az ehhez fűződő képzeteket elemzi. A kötet szakmailag szilárd lábakon áll. Mindig minden a helyén van, mindentől csak az és csak annyi, ami és amennyi éppen szükséges.

Az első fejezetben a vizsgált településről láthatunk villanásnyi távoli és közeli képeket: a közelmúlt társadalomtörténeti eseményeiről, az itt élők mindennapi életviteléről tudjuk meg a legfontosabbakat.

A második fejezet a téma kutatástörténetét ismerteti. A fejezetből kiérződik a szerző alapos szakirodalmi felkészültsége. Bemutatja a boszorkányság nemzetközi, történeti antropológiai, valamint magyar néprajzi irodalmát. A szerző – igen helyesen, remek marketingfogással – a magyarországi olvasókra és kritikusokra is gondol, és külön alfejezetet szentel a román néprajzi szakirodalom ismertetésének is, elébe menve annak, hogy az első adandó alkalommal ezt valaki számon kérje tőle. (Mint ahogy azt erdélyi néprajzkutatókként megszokhattuk.) A különféle boszorkányságteóriákkal és megközelítésmódokkal csak annyira foglalkozik, amennyi még épp emészthető, és úgy, ahogy az a könyv gondolatmenete szempontjából nélkülözhetetlen. E részből is, mint általában az egész kötetből, neves külföldi kutatóintézetek könyvtárára visszavezethető szakirodalmi frissesség és biztonság árad. A szociológiai, pszichológiai szempontok bemutatását követően arra is futja erejéből, hogy a kortárs boszorkányságkutatások legrelevánsabb kérdéseit, e kutatási területben rejlő szemléleti perspektívákat is felvillantsa.

A vállalt antropológiai szemlélet és hangsúlyosan angolszász szakirodalmi hivatkozások ellenére a szerző szépen, tömören, érthetően ír magyarul, messze elkerüli az öncélú „tudományos reppelést”. A téma szempontjából meghatározó fontosságú szakirodalmi előzményekre, szakmai életművekre való hivatkozás szintén megfelelő súllyal szerepel a könyvben. Például Keszeg Vilmos kiemelkedő jelentőségű könyve a mezőszéki hiedelemvilágról vagy Pócs Éva csíki kutatásaira épülő elemzései.

A következő fejezettel kezdődik a könyv „sűrűje”: tömény leírásokat és elemzéseket olvashatunk a rontással kapcsolatos falubeli képzetekről: a boszorkánysággal összefüggő előítéletekről, rontásvádakról, a rontás módszereiről és eszközeiről, az ezeket alkalmazó specialistákról, a rontással kapcsolatos társadalmi, gazdasági és egészségi problémákról, azaz a rontás okairól, következményeiről, valamint a rontás igazságszolgáltatási stratégiaként való alkalmazásáról. Az elemzés levezetése során a rontás esetek statisztikai elemzését is elvégzi, számszerűen is kimutatva például a vádolt és az áldozat etnikai, nemi hovatartozását, a rontást kiváltó okokat, módszereit és még sok minden egyebet is. Az elemzések etnográfiailag mindig jól dokumentáltak, logikusan felépítettek. A szerző megállapításai (és a könyvben sok ilyen van!) mindig az esetek aprólékos levezetéséből következnek. Különösen érdekes és újszerű, amit a rontáshiedelmeknek a gazdasági, megélhetési és etnikai problémákkal való kapcsolatáról, a helyi presztízsszerkezetbe és etnikumközi megítélésekbe való beépüléséről ír.

A könyv következő egysége kétségkívül a legolvasmányosabb rész. Öt, jó szemmel kiválasztott, árnyalt esetelemzést olvashatunk ebben a részben, amelyek az elemzés által problematizált fontosabb súlypontok elmélyültebb megértését teszik lehetővé. Az esetelemzések apró részletekbe menően mutatják be az áldozat, a specialista, a boszorkány életterét, kapcsolatrendszerét, problémáit, érzéseit.

A Komáromi-könyv nagy érdemének tartom, hogy módszereiben, gyűjtött anyagában, esetelemzéseiben meggyőzően vezeti le azt a felismerést, hogy minden, amit a rontásról elmondhatunk, emberi kapcsolatokhoz kötődik. A rontás individualizmusának felismerése a szerzőt arra készítette, hogy a kötetben meglehetősen nagy számú, részletes esetelemzéseket tegyen közzé, amelyek ugyanakkor olvasmányossá is teszik a könyvet. A másik ember élete, problémái – de még magánya is – mindig izgalmasak. Az aranyoszéki falu mágikus színpadán sorssal egzisztenciális küzdelmet vívó embereket, megdöbbentő emberi problé-

mákat, élethelyzeteket láthatunk a szerző jóvoltából.

Bármennyire meglepőnek tűnik is a boszorkányság jelenlegi aktualitását, modernitását hangsúlyozni, a könyv végéhez érve semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy a boszorkányság rendkívül fontos szerepet tölt be a falusi közösségek értelmező, válságkezelő és szimbolikus igazságszolgáltató stratégiáiban, a különféle problémákkal küszködő falvak lakóinak arra való törekvésében, hogy a változhatatlannak tűnőt megmagyarázzák, helyzetükön javítani próbáljanak, vagy igazságot szolgáltatassanak akkor, amikor az más eszközökkel végleg lehetetlennek tűnik. Az a magyar anya, aki azért imádkozott és böjtölt, hogy a fia utálja meg a román fiatalasszonyt, akivel viszonya volt, a házasságuk kudarcáért az anyós mágikus praktikáit okoló menyek és a hozzájuk hasonlók a mágia modern és könnyörtelen tudását alkalmazzák, amely végső soron a másik emberről, az életről és a társadalomról szól.

Peti Lehel

A SECURITATE MUNKAMÓDSZEREI

Denisa Bodeanu – Novák Csaba Zoltán:

Az elnémult harang. Egy megfigyelés története, Pálfi Géza élete a Securitate irataiban

■ A kommunizmus időszakával foglalkozó történészek számára egyik fontos és igen érzékeny témát az egyház és a volt rendszer viszonya jelenti. A levéltárak folyamatos megnyílásával egyre tágabb teret kap a múlt rendszer eddig csupán mozaikszerű kutatása, melyben a társadalomtörténeti megközelítés dominál. Az eddigi kutatások középpontjában az RKP nemzetiségpolitikája, a román–magyar kapcsolatok, a generációs csoportok és a kisebbségi elitiek álltak, kevés teret hagyva azon intézményeknek – például az egyházaknak –, amelyek szintén célpontjai voltak a kommunista rendszernek. Jelen kötet valójában nem pótolja teljes mértékben ezt a hiányt, csupán adalékot nyújt, illetve kiegészíti bizonyos szinten

egy megfigyelés történetét, melynek középpontjában a katolikus egyház egyik nagy népszerűségnek örvendő lelkésze áll. Denisa Bodeanu és Novák Csaba Zoltán közös munkája olyan kötet, amely kisélet a Pro-Print Kiadó eddig megszokott *Források az erdélyi magyarság történetéhez* sorozatától, de a formai változástól eltekintve beillene a dokumentumokat közlő és elemző sorozatba.¹ Ami a különbséget illeti, az a szerzőpáros közös kutatási projektjét finanszírozó intézmények együttműködése (a kutatás a CNSAS, a Gheorghe Șincai Kutatóintézet és a Pro-Print Kiadó közös programjában készült, de a kutatásokat támogatta a Domus Hungarica Scientiorum et Artium és az AFCN is).

A kötet szerkezetileg két nagy – egy elemző és egy forrásokból álló – részre osztható. Az elemzés végeredményben a szerzők által összeállított, durván százoldalmnyi előtanulmány, amely segédletként is szolgál a kötet többi részét kitevő források tanulmányozásához, értelmezéséhez. Az említett források egyrészt a Securitate által összeállított (és a szerzők által kiválogatott) és magyarra fordított dokumentumokból áll. Másrészt pedig a kötetben megjelenő források interjúkat is tartalmaznak a Pálfi Gézával kapcsolatban álló személyekkel. Ez a típusú forrásközlés szintén újdonságnak számít a romániai magyar történeti módszerek és feldolgozások számára, ahogyan a könyvhöz mellékelte DVD is. A DVD egy rövid dokumentumfilmet tartalmaz, melyben több embert is megszólaltatnak a Pálfi Géza-üggyel kapcsolatosan, a szerzők közül Denisa Bodeanu is szerepet vállal, de a Maksay Ágnes készítette film mindkét szerző szakmai együttműködésével jött létre. Ami szintén kiemelt figyelmet érdemel, az a kötetben, még pontosabban a bevezető tanulmányban szereplő fotók, amelyek szerepe a korhatás felidézése mellett részben a Securitate módszereire is kapcsolódik, ugyanis ezek a fényképek a Pálfi-hagyaték mellett, a securitatis dossziéjából is származnak. A külalagnál maradvá érdemes említést tenni a borítóról, amit Márton Krisztina tervezett és jól láthatóan ábrázolja a kötet témáját, valamint a címét. Több fotóbeavágás látható Pálfi Gézáról, mindez harang formájába igazítva, a háttérben pedig feltehetőleg a róla készült jelentéseket tartalmazó iratok fotói láthatóak. A cím tulajdonképpen szintén egyféle adózás a múltnak, ugyanis Pálfi halála után dr. Kazár Lajos filmet szándékozott forgatni az elhunytól *Az elnémult harang* címmel, ez azonban nem valósult meg (mindennek nyomát szintén a Pálfiről készült belügi jelentés őrizte).

A könyv bevezető tanulmánya szintén két nagy részre osztható: egy első, elméleti, illetve az ezt követő gyakorlati részre. Mindez lineárisan szerkesztetten, oly módon, hogy követhetőek az események – az RKP magyarságpolitikájától az egyházon belül történt manipulációig, illetve Pálfi Géza esetéig.

Az erdélyi magyar kisebbség egyfajta problémaforrást jelentett a karhatalom számára, főleg a Ceaușescu-korszak vé-

gén, de számos példa adható arra, ahogyan a megkorlátozások már főleg az 1956-os magyarországi események után a magyar kisebbségre koncentráltak. A magyar kérdés mint állambiztonsági probléma ebben a korszakban tematizálódott, bár ideológiailag a román pártvezetés a nacionalizmus egyre nagyobb kihangsúlyozása mellett szállt síkra, ez végeredményben fontos mobilizációs eszköze volt a rendszernek. Ennek ellenére az állambiztonsági szervek előszeretettel bélyegezték meg az erdélyi magyarság azon elemeit, amelyek számukra gyanúsak voltak, nacionalista, irredenta, sovinszta jelzőkkel. Ezeket a vádakat, illetőleg fogalmakat igen képlékeny kontextusban használták, ugyanis nem ritka eset volt az, amikor a vádlott cselekedetei teljes mértékben eltértek a hivatalos szervek általi megbélyegzéstől. Egy másik aspektusa a tanulmány elméleti részének a katolikus egyház helyzetének a felvázolása. A katolikus egyház egyik fontos támogatója maradt az erdélyi magyarságnak, kulturális védelmezőjeként a párhatalom számára egy megoldatlan problémaként tűnt fel a biztonsági szervek jelentéseiben. Bár az egyház ellenállása nem jelentett különösebb veszélyt, már a szocialista berendezkedés éveiben megjelentek olyan emblemikus képviselői, amelyek ellenállást tanúsítva nem voltak hajlandók együttműködni a rendszerrel. Ilyen volt Márton Áron püspök példája, amely a kötetben az egyik legtöbbet idézett név is egyben. Az állam és az egyház viszonya az adódó konfliktusok miatt nem volt problémamentes. A titkosszolgálat megpróbálta az egyház legtöbb elemét beszervezni, illetve kitermelni egy olyan, a számára is megfelelő generációt, amely a későbbiekben hajlandóbb lesz az együttműködésre. Történt mindez többkevesebb sikerrel, mindenesetre összességében a szerzők is megjegyzik, hogy a katolikus egyház szenvedő alanya volt a kommunista elnyomásnak, tagjait megfizetve, bebörtönözve próbálták megtörni az általuk kifejtett ellenállást.

A kötet elméleti bevezetőjének talán egyik legérdekesebb része a titkosszolgálat munkamódszereinek felvázolása, elemzése és az ezt követő, példákvaló illusztrálása. A kötetből megtudhatjuk, hogyan is dolgozott a Securitate, milyen eszközökkel operált, illetve hogyan nézett ki egy megfigyelés története. A

Securitate által használt sajátos „bikkfa” nyelvezetre a lábjegyzetekben található magyarázat, bár ezek egyszerű szavak, bizonyos esetekben korántsem egyszerű eligazodni jelentésükben.² A román állambiztonság módszerei ezáltal rekonstruálhatóak, de mivel az intézmény az évek során több átalakuláson ment keresztül, ez a módszereiben is meglátszik. Ugyanis nem azokat a drasztikus, terrorhoz is hasonlítható módszereket használták a jelen esetben is például a hetvenes-nyolcvanas években, mint a szovjet mintából táplálkozó ötvenes években. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy nem volt szó megtorlásról, mivel ezek a módszerek az emberi méltóság súlyos megsértésével, az emberi jogok mellőzésével jártak, de mindez nem történt olyan nyilvánosan és agresszíven, mint az előző periódusokban.

Az elméleti rész befejezésével, amely ismerteti egy megfigyelés elemzéséhez szükséges kereteket, a konkrét eset bemutatása következik. Pálfi Géza lelkész 1941. április 14-én született Máréfalván, egyszerű földműves-munkáscsaládból származott, tanulmányait a gyulafehérvári Teológiai Intézetben folytatta, ekkor figyeltek fel rá először a hatóságok. A megfigyelésére két nagyobb terjedelmű, több dokumentum, fénykép, jegyzet és egyéb anyagokból álló dossziét állított össze a Securitate, 1963 és 1986 között. Pálfi Géza személye azért is fontos, mivel lelkési tevékenysége alatt jó kapcsolatban állt Márton Áron püspökkel, körzetében hívei száma növekedett, pedagógusi tevékenységét pedig szintén nem várt sikerként könyvelhették el, az általa használt módszer miatt, amely a magyar irodalom és kultúra szeretetéből és szigorú ismeretéből állott. Több mint húszéves megfigyelésének a története nem ad teljes képet Pálfiról, de mindenképpen tartalmaz hasznos részleteket, amelyek segíthetnek az életművének egy esetleges teljesebb mértékű feldolgozásában. Bár Pálfi Géza életében is, sokszor nyíltan elutasította a rendszert, tudomásul vette megfigyelésének a tényét (ezt különféle módszerekkel, fenyegetéssel tudomására is hozták), ennek ellenére hite és meggyőződése szerint cselekedett. Váratlan és gyanús körülmények között bekövetkezett halála pedig még nagyobb port kavart. Ez azért történhetett, mivel több hozzá közel álló ismerőse, illetve a

prédikációit hallgató közösség is meg volt győződve arról, hogy halálának köze lehet a Securitatéhoz. Erre a nemzetközi média is felfigyelt, az 1980-as évek közepére már egyre nagyobb elszigeteltségben levő Ceaușescu-rendszer egyik megtorlásaként lett elkönyvelve. Hogy mi volt konkrétan Pálfi halálának az oka, a szerzők is próbáltak választ keresni, interjút készítve azon emberekkel, akikkel utoljára kapcsolatban állt, pl. az őt kezelő orvossal. Konkrét választ erre a könyvben nem kapunk, objektív és magyarázó szövegben a találgatásokba nem bocsátkoznak a szerzők. Azonban minden lehetséges forгатókönyvet felvázolnak, végeredményben arra következtetve, hogy nem valószínű, hogy a Securitate felelős Pálfi Géza haláláért. Habár az erről szóló szekus dokumentumok gyanúsán kevés információt tartalmaznak, a Pálfi dossziéja jóval a halála után záródott le. Még inkább érdekes, hogy a nemzetközi média vádjaira reagálva, a belügyi szervek tagadták, hogy közük lett volna az esethez, az általuk felhozott magyarázat azonban hamisnak bizonyult (vagyis az, hogy Pálfi örökletes betegségben szenvedett, amiben az édesapja is elhunyt). Temetésére 1984. március 15-én került sor, ahova nagy tömeg gyűlt össze, szintén szimbolikus jelentést adva egy ellenállás eseményéhez. Ezzel is magyarázható, hogy dossziéja lezárása jóval a halála után következett be.

A kötet utolsó és egyben terjedelmesebb részét a már említett források teszik ki mintegy háromszáz oldalban. Ily módon az olvasó rendelkezésére állnak azon módszerek és eligazítások, amelyek által a források tanulmányozásával akár további eredményekre juthat, illetve több kérdést feltehet, illetőleg választ adhat ezekre. Továbbá, a már említett kiegészítő DVD-melléklet segítségével a történet megértése és felvázolása még színesebbé válhat. Bár ez önmagában újítás (és valószínűleg befolyásolja a könyv árát is majd), talán érdemes lett volna közzétenni elektronikusan is a Pálfi-dosszié dokumentumait, ily módon kiszélesítve a potenciális olvasók sorát. Meg kell azonban említeni a szerkesztési és helyesírási hibákat is, amelyek a tanulmányban vannak jelen nagy számban. Bár jól megírt munkáról van szó, összképrontó hatással van a kötetre. Egy lehetséges második vagy pótkiadásban ezekre érdemes lenne

odafigyelni. Szerencsés vállalkozás a kötet román nyelvű fordítása, azonban a közeljövőben célszerű lenne egy angol változatra is gondolni, ezáltal szélesebb kö-

zönéssel is megismertette egy elmúlt rendszer belügi szerveinek a megtorló módszereit.

Fodor János

■ JEGYZETEK

1. A sorozat ezt megelőzően megjelent hét kötete: György Béla: *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez*. A vezető testület jegyzőkönyvei, illetve Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor: *Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között* (1944. szeptember – 1945. március). Erdélyi Múzeum Egyesület – Pro-Print Kiadó, Kolozsvár–Csíkszereda, 2003; Stefano Bottoni: *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság* (1956–1959). Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2006; László Márton: *Máthé János: Magyarhermány kronológiája* (1944–1964). Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2008; Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek* (1918–1940), illetve Nagy Mihály Zoltán – Olti Ágoston: *Érdekképviselő vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez 1944–1953*. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2009; Novák Csaba Zoltán: *Aranykorszak? A Ceausescu rendszer magyarágpolitikája 1965–1974*. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2011.

2. Csak néhány példa erre: beszerzés, behálózás, konspiratív elem, megfigyelési dosszié, bomlasztás, semlegesítés stb. Ezek magyarázata megtalálható magyar nyelven is a kötetben is ajánlott internetes Román állambiztonsági szótárban: <http://allambiztonsagiszotar.adatbank.transindex.ro/>

A TÖBBNYELVŰSÉG ARCAI

Horváth István – Tódor Erika Mária (szerk.):

Nyelvhasználat, tannyelv és két(több)nyelvű lét

■ A kötet a 2010. június 25–26-án Csíkszeredában, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetemen szervezett harmadik, *Kisebbségek nyelvi helyzete Romániában és a Kárpát-medencében* című két-nyelvűség-konferencia szelektált anyagát tartalmazza. Ez a konferencia lehetőséget biztosított a tannyelv és tannyelvpolitika, a kétnyelvű lét oktatásszervezési vonatkozásainak megvitatására, valamint bemutatták a korábban elvégzett, a romániai magyarságra reprezentatív szociológiai és szociolingvisztikai felmérés adatainak több részeredményét is.

A szerzők névsorának végigtekintése a téma legváltozatosabb nézőpontokból való megvilágítását ígéri, hiszen a különböző régiókból (Bukarest, Gyimesfelsőlok, Kolozsvár, Budapest, Szabadka stb.) a konferenciára érkezett előadók nemcsak nyelvészek, hanem szociológusok, politológusok, középiskolai tanárok stb.

A kötet 15 tanulmányt tartalmaz, három nagyobb egységbe rendezve: *Változatosság és sokféleség az oktatásban*, *A Demográfia, rétegződés, nyelvhasználat* megnevezésű kutatás részadatai, valamint *Léthelyzetek és a két(több)nyelvűség*.

Az első rész hét tanulmánya a kisebbségi oktatás problémáját elemzi különböző

szempontokból. Nem véletlen, hogy Péntek János *Többségi? Kisebbségi?* című írása az első, hiszen néhány olyan általános bevezető gondolatot tartalmaz a kisebbségi oktatásról, amely szükséges ahhoz, hogy megteremtse az egységet a kötetben szereplő többi tanulmány között. „Az állanyelv ismeretét mint célt és érdeket általánosabban bele lehet és kell foglalni a két-nyelvűsödésbe, kétnyelvűsítésbe, mégpedig oly módon, hogy annak eredménye magas szintű, stabilizálható, tartós kompetenciát jelentsen mindkét nyelvben, additív módon. Ennélfogva az iskolai oktatásban mindkét nyelv fontos: az első nyelv is, a második nyelv is.” (11–12.) Vámos Ágnes *Tannyelvpolitika és tannyelv-pedagógia* című írásában hasznos terminológiai és szakirodalmi áttekintést olvashatunk. A következő négy tanulmány a két-nyelvűség bizonyos aspektusait vizsgálja különböző korcsoportoknál (óvodásoktól kezdve pedagógusokig) a Székelyföldtől a Bánságig. Erdei Ildikó bánági pedagógusok kétnyelvűséggel kapcsolatos nézeteit vizsgálta kérdőíves módszerrel, és következtetései rendjében rámutat arra, hogy a bánági régióban sajtóságos helyzet alakult ki, hiszen a magyar oktatási nyelvű tanintézményekbe járó gyerme-

kek egy része olyan családból származik, ahol a kommunikáció nyelve nem a magyar. A kérdőívekre adott válaszokból az a következtetés vonható le, hogy „a szórványban élő pedagógusok szerint kétnyelvű elsősorban az a gyerek, aki nyelvi- leg vegyes házasságból születik, és kezdetül fogva két nyelvet tanul/beszél, ami azt sejteti, hogy a nyelvpedagógiai megoldások, a későbbi nyelvelsajátítási módszerek hatékonysága nem bizonyított számukra”. (56.) Ennek alapján kétségbe vonható akár az is, hogy a pedagógus képes egyáltalán hatékony szerepet vállalni a magas szintű kétnyelvűség kialakításában. Gergely Helga *Nyelvi nehézségek a román nyelv elsajátításában* című tanulmányában a gyimesfelsőlaki Árpádházi Szent Erzsébet Líceum diákjainak román nyelvű szövegei alapján vizsgálja, milyen nyelvtani típushibák figyelhetők meg. Ez azért fontos, mert a tömbmagyar közegben a román tanulása csak formális környezetben, iskolában zajlik, hiányzik a célnyelv intenzitása. A nyelvtanulás időhiány miatt pusztán hibajavításban mérül ki, ami kudarcélményt eredményez, így a diákokban negatív attitűd alakul ki a román nyelvvel szemben. Ezzel szemben Biró Enikő a hatékony nyelvtanulási stratégiákat vizsgálja. *Nyelvhódítás – domináns kétnyelvűek nyelvtanulási stratégiaválasztásai* című írásának célja összefüggést keresni a domináns kétnyelvűség egyes meghatározó tényezői és a harmadik nyelv elsajátítása során választott stratégiák között. Felmérését egyetemisták körében végezte, és arra a következtetésre jutott, hogy az angolnyelv-tanulás során sokkal több stratégiát használnak tudatosan, mint a román esetében. Viszont a románnyelv-tanulás stratégiái nem térnek el jelentősen az angolétól, ami azt jelenti, hogy a nyelvtanulók a románt nem második nyelvként, hanem első idegen nyelvként kezelik. Biró Enikő vizsgálatának eredménye egybeesik azzal a – sokak által hangoztatott – véleménynel, hogy a román nyelvet az iskolában a magyar anyanyelvű gyerekek számára idegen nyelvként kellene oktatni. Kajcsa Bernadett a legfiatalabb korosztály kétnyelvűségével foglalkozik. *Korai kétnyelvűség és a szemantikai reprezentáció* című tanulmányában egy interdiszciplináris kutatás részeredményeit ismerteti, amelynek során 3–7 éves erdélyi (csíkszeredai és brassói) bilingvis óvodásoknál a

korai kétnyelvű mentális lexikon belső szerveződését vizsgálta egy képmegevezéses teszt alapján. Az eredmények azt mutatják, hogy a kétnyelvű állapot előnyösen hat a kisgyermek mentális folyamataira, és fogalomalkotó képességüket nem gyengíti, hanem kiválóbbá teszi. Az első nagy részt Pap Szilárd-István tanulmánya zárja, amelyben politikai szempontból mutatja be az államnyelv oktatásának problémáit etnokulturális kisebbségek számára. A vizsgálat közepontjában azok az etnopolitikai folyamatok állnak, amelyek a román nyelv oktatásának problematikáját írják körül a romániai magyarság esetében. Olyan klasszikusan kritikus pontokról van szó, mint a történelem és földrajz magyar nyelvű oktatása, továbbá a román és magyar nyelv differenciált tanítása. A hatalmat ez mindig érzékenyen érinti, hiszen „a többségi etnikum szemszögéből nézve minden, a kulturális reprodukció monopóliumát megkérdőjelező akció magának az államnak a létét kérdőjelezi meg, más szóval a nemzetállami jelleget, melyet Románia alkotmányának első cikkelye szentesít”. (103.)

A kötet második részében olyan tanulmányok kaptak helyet, amelyek a *Demográfia, rétegződés, nyelvhasználat* megnevezésű kutatás egy-egy részeredményét mutatják be. A kutatást 2009-ben reprezentatív mintán végezte a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet a romániai magyarok körében. A felmérés a népesség demográfiai magatartását, rétegződési helyzetét és nyelvhasználatát (nyelvi készség, nyelvi viselkedés, nyelvhasználati szokások, a román másodnyelvűség kapcsán felmerülő viszonyulások) vizsgálta. A kutatásra épülő három tanulmány sorát Horváth István írása nyitja, aki az erdélyi magyarok nyilvános nyelvhasználatának elemzésével foglalkozik. Tanulmányából kiderül, hogy az erdélyi magyarok egy része a privát és informális nyilvánosság szintjén is a magyar nyelvet használja, ami nem zárja ki a román nyelv ismeretét és használatát. „A magas nyelvi integrativitás olyan társadalmi szituációkban, amelyben az informális nyilvánosság jelentős mértékben román nyelven is működik, olyan beszédközösséghez való tartozást eredményez, amelyet a horizontális bilingvizmus mintájában írhatnánk le. Vagyis a román másodnyelv használata bizonyos mértékben egy

helyi román publikus identitást is meg-
alapozhat.” (132–133.) Sorbán Angella
írásának címe: *A diglossziáról – szocioló-
giai közelítésmódban*. A kisebbségi két-
nyelvűség kontextusában, ahol a többségi
nyelv eltérő jogi státussal rendelkezik,
a diglosszia azt jelenti, hogy a domináns
nyelv az emelkedett változat, a kisebbsé-
gi pedig a köznapi. Ezt igazolják a kutatás
adatai is, hiszen a megkérdezettek szerint
a román tannyelvű folytonossághoz jobb
mobilitási esélyek kapcsolódnak. A ma-
gyar tannyelvű oktatás csak akkor lesz
versenyképes, ha reális alternatívát nyújt
a képzési rendszerben. Benő Attila *Norma-
tudat és nyelvi presztízs* című tanul-
mánya is bizonyos mértékben ehhez
a problémához kapcsolódik. Ő a kérdőív-
ből két kérdést emel ki, amelyek közül az
első a magyar nyelvvel kapcsolatos atti-
tűdre kérdez rá („Hol beszélnek legsze-
ben magyarul?”), a második pedig az
egyes és többes szám használatának nor-
matudatára („Nézd, milyen szép banáno-
kat árulnak az üzletben”, illetve „Nézd,
milyen szép banánt árulnak az üzlet-
ben”). A kérdésekre adott válaszok alap-
ján két különböző erdélyi magyar beszél-
őtípus szociológiai profilja rajzolódik ki.
Az első típus az, aki magyar tannyelvű
iskolába járt, etnikai-nyelvi többségben él
(vagy legalábbis átmeneti régióban), a ha-
gyományos magyar egyházak valamelyik-
ének tagja, a családban csak magyarul
beszél, nem vált át románra. Ezzel szem-
ben a második típus román iskolába járt,
szórványban él, nem feltétlenül tagja va-
lamily hagyományos magyar egyháznak,
a családban románul is beszél, továbbá
magyar beszédébe gyakran vegyít román
elemeket. A vizsgálat eredményei azt mu-
tadják, hogy arányaiban az első típusú
nyelvhasználóból van több.

A harmadik rész, *Léthelyzetek és a
két(több)nyelvűség* címmel a két-, illetve
többnyelvűség problémáját tágabb kon-
textusba helyezi. Gordon Győri János *Angol
vagy kínai? Küzdelem a méltányos és
gazdaságilag is hasznos oktatási nyelvért*
című írásában Szingapúr példáján mutat-
ja be, hogy egy külső nyelv bevezetése az
oktatásba milyen eredményeket hozhat.
Szingapúrban az angol lett az oktatás
nyelve a hatalmas kínai hagyománnyal
szemben, hiszen a sokféle és sok nyelvet
beszélő népcsoport között ez bizonyult
semleges társadalmi közvetítőnyelvnek,
emellett pedig a modernizáció és gazda-

sági fejlődés szempontjából is fontos volt.
A hatékonyságot leginkább az bizonyítja,
hogy világviszonylatban tartósan a leg-
eredményesebb mutatókat érte el az okta-
tásban Szingapúr. A következő két tanul-
mány visszatér az erdélyi többnyelvűség
kérdésére. Papp Kincses Emese arra ref-
lektál, hogy a Hargita megyei igazságszol-
gáltatás domináns nyelve a román, noha
az ilyen típusú beszédhelyzetek szereplő-
inek nagy része magyar anyanyelvű, és ez
gyakran nehézkessé teszi a kommuniká-
ciót. A tolmács ilyen esetekben nemcsak
egyik nyelvről fordít a másikra, hanem a
regisztereket is le kell fordítania: a jogi
nyelvet érthetővé kell tennie a vádlott/ta-
nú számára, valamint a tanú/vádlott szö-
vegét le kell fordítania a bíró és az ügyész
számára. Sófalvi Krisztina az 1920–1940
közti Erdély három hírlapjának, az *Aradi
Hírlap*, a *Brassói Lapok* és a *Keleti Újság*
többnyelvű reklámszövegeit veti össze
három mai lap (*Krónika*, *Népújság*, *Vá-
sárhelyi Hírlap*) reklámanyagával. Arra a
következtetésre jut, hogy a több nyelven
megjelenő hirdetések látszólag pozitív,
elfogadó magatartásról tanúskodnak, de
emögött ott kell látni a nyelvpolitikai be-
avatkozást. Az 1920 utáni magyar lapok-
ban megjelenő román nyelvi elemek az
államnyelv fontosságát és kizárólagossá-
gát közvetítették a magyar kisebbség felé.
Ezzel szemben a kereskedelmi rovat
többnyelvű reklámjaiban a gazdasági, ke-
reskedelmi érdek tükröződik. Gál Noémi
*Nyelvi változások és kontaktusjelenségek
a nyelvi revitalizációs törekvések felől*
című tanulmányában a nyelvcsere és
nyelvvesztés során végbement nyelvi
változások és az azok során felmerülő
problémák bemutatására vállalkozik kon-
taktusnyelvészeti keretek között. A szer-
ző rámutat, hogy a változásra legérzeke-
nyebben a lexémaállomány reagál (a do-
mináns nyelv lexikai elemeinek beemelése
a kisebbségi nyelvi rendszerbe, tükör-
fordítások), de minden más nyelvi rész-
rendszerre is hat az idegen nyelv. Hangta-
ni változásként lehet például említeni a
mezősegi időtartam-neutralizációt, mon-
dattani jelenségként az analitikus formák
elterjedését stb. Végül pedig Petri Emese
tanulmánya egy másik kisebbség, a vaj-
dasági magyarok nyelvhasználatára irá-
nyítja a figyelmet *Képi gondolkodás és
lélekkép. A vajdasági szórvány- és tömb-
magyarság középiskolásainak nyelvi ba-
rométere a 2000–2010-es periódusban*

című írásával. A felmérésből kiderül, hogy a tanulók nem rendelkeznek anyanyelvükön a kimondott és alkalmazott szavak mögötti képi teremtéssel, megelevenítéssel, vagyis nem tudnak róla gondolatukban képi formát alkotni.

A *Nyelvhasználat, tannyelv és két(több)nyelvű lét* című kötet tanulmányai tehát a két-, illetve többnyelvűségből adódó legkülönbözőbb problémákat mutatják be különböző perspektívákból.

Nagy előnye, hogy nemcsak nyelvészek, szociológusok számára tartalmaz érdekes adatokat, hanem az igényes anyanyelvhasználó számára is, mindenkinek ajánlom. Végezetül Péntek János gondolatát idézném, mely szerint nem őrizni, hanem használni kell a nyelvet, hiszen megőrzésének lehetősége funkcionális használatában rejlik.

Zsemlyei Borbála

MESE ÉS GYÓGYÍTÁS: NEM MESE!

Boldizsár Ildikó: *Meseterápia.*

Mesék a gyógyításban és a mindennapokban

■ A mesék az emberiség történetének részei, évszázadokon keresztül kísérték, átörökítve az életben való boldoguláshoz szükséges tudásanyagot, mintegy a beavatásra készítették fel az ifjakat. Archaikus világképet őriznek és mutatnak meg, amely egyensúlyban és egységben tartotta a világot az ember számára, hiszen azért, hogy belül megvolt az egyensúly és egység, kívül is képes volt azt megőrizni. Ugyanakkor, mivel a meséket felnőttek mondták felnőtteknek, nemcsak egy adott („problémás”) helyzetet rögzítettek és mutattak be, hanem a kreatív alakítással segítettek is a gondokat megnevezni, átlátni és megoldani. A mese nem egyszerűen irodalmi alkotás volt a művészkedés, önmegmutatás szándékával: a mesemondó kicsit a közösség sámánja, bűvésze, bohóca és pszichológusa, terapeuta is volt: szórakoztatta az őt hallgatókat, miközben a mikrotársadalom lappangó feszültségeit kibeszélte, megnevezte, s az egyének, párok, csoportok különféle megküzdési stratégiáit erősítette, tanácsot adott, átkeretezett helyzeteket, hogy azokat a kedvező megoldás irányába segítse. A mesének társadalmi funkciója volt, a mesélő kitalálta és/vagy formálta a történetet, amelynek menetébe a hallgatóság is bele-beleszólt, s ezek a kommentárok, „lábjegyzetek” esetenként maguk is beépültek a történetbe, mint ahogy egyes mesék torzított, fontos elemektől lecsupaszított változatokban maradtak fenn, vélhető-

en éppen a mesélő saját személyes problémáit tükrözve, ahogy ezt a mesekutatók megállapították a más népeknél is megtalálható változatok elemzése nyomán.

„A mese önmagunk képességeit illetően a határtalan lehetőségek birodalmába vezet el bennünket” – állítja Boldizsár Ildikó meseterapeuta, aki pszichológusként e műfaj terápiás lehetőségeit látta meg, s ezeket vetette be páciensei gyógyítására a Metamorphoses Meseterápiás Módszer nevet viselő, általa használt terápia keretében. A meseterápia a művészetterápia, ezen belül is a biblioterápia egyik ága a tánc-, zene-, képzőművészet-terápia, valamint a pszichodráma mellett. A megközelítés nem új. Ismerjük Seherezáde módszereként *Az ezeregyéjszaka meséiből*, de a *Bibliából* is, ti. ahol Dávid hárfázik Saulnak. Ezeket az ősrégi, bevált módszereket vette újra észre – és elő – a pszichológia fiatal, alig száz-egynéhány éves tudományága, s vetette be eszköztára részeként: irányított olvasással segít a személyes problémák megoldásában a fejlesztő és klinikai biblioterápia keretében; szöveg alapú terápiás módszert jelent tehát, amelyet lehet amerikai mintára aktívan, az alkotófolyamatba való bevonással alkalmazni, illetve európai módon a receptív változatát használni, amely a befogadói élménytől a feldolgozó beszélgetésen át vezet a remélt célhoz. Boldizsár Ildikó ez utóbbi változatban alkalmazza a maga gyakorlatában oly módon, hogy a páciens

„saját meséjével” (amit ugyanis kedvenc történeteként megnevez) dolgozik aktív fantáziamunka keretében a mese szimbólumai és képei segítségével a részletek minél gazdagabb érzékelése, feltérképezése végett, ami végső soron mind a látható és láthatatlan világhoz való kapcsolódást hivatott lehetővé és zavartalanná tenni. Tapasztalata szerint ugyanis a nála jelentkezők mentális problémáinak nagy többsége valamilyen kapcsolódási hiányosság következménye. Ezért érzi égetően fontosnak ezt a képességet az egyénekben, illetve a közösségek szintjén helyreállítani, hogy mindez társadalmi léptékben is megtehesse jótékony hatását. Módszerét egyéni és csoportterápiában is alkalmazza, sőt önismereti csoportokban is hasznosnak véli, azaz nemcsak betegség, komoly zavar esetében, de egészséges, csupán lazulásra vágyó embereknek is segít, s nemcsak a gyógyítás, de az oktatás és a mindennapi élet területén is szerepet kaphat.

Meseterápia című, alapos és sokoldalú kutatásra alapozott kötetét Boldizsár Ildikó négy részre tagolja: az elsőben a meseterápia elméletét, a másodikban ennek gyakorlatát ismerteti, a harmadik részben három konkrét meséhez kapcsolt esettanulmányt hoz, a negyedik rész a meséknek a tanításban való alkalmazásáról, a mesék, a mesélés prevenciósi lehetőségéről szól. Végül egy utószóban, amely a *Mesék és madarak – gyökerek és szárnyak* címet kapta, arról számol be, hogyan sikerült némi támogatással a világ első meseterápiás központját létrehozni, s hogyan kapott ebben a gyógyításnál is nagyobb szerepet a megelőzés, a prevenció.

A *Meseterápia* egyértelműen elhatárolódik az úgynevezett mai mesék alkalmazásától – a mai világ „meséi” sokszor a televízióban látható (és nem mellékesen jól eladható, a szünetben reklámmal teleítélt) buta sikertörténetek, a hollywoodi kasszasikert hozó kvázimesék vagy – ahogyan Boldizsár Ildikó nevezi őket – műmesék. Ő ideérti a szintén piackutatásra épülő, hatalmas mennyiségben termő mai gyermekkönyvek nagy részét is, a csodátlanító, a mai valóságra ébresztő, a

képzelt, csinált babanyelven szóló történeteket, amelyekkel a könyvruházak polcai tele vannak.

A klasszikus mese kialakulásának hosszú ideje alkalmas az életfilozófia, az életbölcseesség felhalmozására, s mivel nem egy ember fantáziáját dicséri, kreativitását csillogtatja, hanem többekét, a többség, az átlag életvezetését kínálja követendő mintaként, a bevált megoldási stratégiákat mutatja meg, s még az átlagtól eltérés is meg-megjelenik benne. Mindenképp egy többszázados tapasztalat, több száz ember életbölcseisége rejlik benne. Szimbólumok, képek nyelvén beszél, nem mítosztalanít, nem gügyög, így működésbe tud hozni a ráció elől elrejtett tartalmakat, mert képes kölcsönhatásba lépni az ember tudattalan, ösztönös részével, nem hagyja meg az elmélet szintjén, kibillentti például jól bejáratott mindennapi hazugságai közül.

A kötet legjobb, legértékesebb és egyben a legérdekesebb részei azok, amelyekben a szerző a meseterápia módszerét ismerteti, alkalmazását illusztrálja, és saját tapasztalatára alapozott ajánlásokat fogalmaz meg, a különböző korosztályok nevelésében alkalmazható mesefajtákat mutat be. A *meseterápia gyakorlata* címet viselő fejezetben tíz klasszikus, jól ismert meséből kiindulva az emberi élet fontos témáit járja körül: az útnak indulás jelentőségét, a konfliktusok és bonyodalmak keletkezését és kezelését, a hősiesség, a nemi szerepek, a család kérdését, a próbatételek fontosságát, a segítő, illetve az ellenfél alakját és szerepét az egyén életében, valamint az újjászületés és a csoda átélésének lehetőségét. Az ezt követő esettanulmányok révén az általános, mindenkire érvényes témákat immár konkrét személyek valós és súlyos élethelyzetére vetítve mutatja be, hogyan működik e terápiás módszer a gyakorlatban.

A mese világszemlélet, létezési mód, segít a természet rendjébe tagolódni, ezáltal a nagy egésszel és a belső valósággal összhangba jutni, illetve e kettőt összhangba hozni: ez pedig már önmagában terápiás hatású.

Bodó Márta

KOVÁCS KISS GYÖNGY AJÁNlja

■ Miért is kérdőjeleznénk meg egy történelmi esemény leírását, egy hadvezér vagy uralkodó jellemzését, amikor iskolában is tanultunk (!), filmet láttunk, olvastunk róla? Néró felgyújtotta Rómát, a Szent Koronát a pápa adta Szent Istvánnak, a mohácsi vereségért a magyar nemesség a felelős, Jaltában osztották fel a világot. – Kívülről fújuk mindannyian. Csakhogy sok esetben a biztosnak vélt tudás cáfolható. Mégpedig nem egy másik hiedelemmel, hanem tényekkel. Hahner Péter *100 történelmi tévhit, avagy amit biztosan tudsz a történelemlről – és mind rosszul tudod* (Animus Kiadó, Bp., 2010) című kötete 100 történelmi tévhitet oszlat el, s állít velük szembe hiteles forrásokat és történészi következtetéseket. 100 állítás – 100 cáfolat – 100 talány a régmúlttól napjainkig.

Mítoszokon, tévhiteken innen és túl – olvasmányként továbbra is történelem, a Képes Krónikától Rákosi Mátyásig...

■ Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély*. Jaffa Kiadó, Bp., 2011.

■ *A Képes Krónika* könyve. Kossuth Kiadó, Bp., 2009.

■ Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon, 1867–1918*. Napvilág Kiadó, Bp., 2011.

■ *Evlia Cselebi török világotazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Históriaantik Könyvesház Kiadó, Bp., 2011.

■ G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2011.

■ Gyarmati György: *A Rákosi-korszak – Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Rubicon Ház Bt., Bp., 2011.

■ Hermann Róbert: *I. Ferenc József és a megtorlás*. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 2009.

■ Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Európa Könyvkiadó, Bp., 2011.

■ Kövér György: *A tiszaszéplári dráma – Társadalomtörténeti látószögek*. Osiris Kiadó, Bp., 2011.

■ Pritz Pál: *Az objektivitás mítosza?* Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2011.

■ Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Bp., 2011.

■ R. Várkonyi Ágnes: *Európa Zrínyije*. Válogatott tanulmányok. Argumentum Kiadó, Bp., 2010.

„ÉLŐ TÖRTÉNELEM”

■ Történelem – mi végre?

Friedrich Nietzsche *A történelem hasznáról és káráról* (1874) szóló opuszában megfogalmazott válasza alapján a jelen időben élő ember hármasságában minőségében igényli a történelmet: „igényli mint tevékeny és törekvő lény, mint megőrző és tisztelő lény s mint szenvedő és szabadulásra szoruló lény. A viszonyulás e hármasságának a történelem tanulmányozási módjának hármassága felel meg: ha tetszik, monumentális, antikvárius és kritikai történetírást különböztetünk meg.” (Ford. Tatár György. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989. 37.) Ez alapján, amit cselekvőként hinnünk érdemes, nem más, mint hogy a nagyság, ami volt, egyszer ismét lehetséges lesz; örökösként abban bízhatunk, hogy a létünk nem egészen véletlen és tetszőleges; a múlt terhé cipelőkként történelmünket a jelen vállaltan igazságtalan ítélőszéke elé állíthatjuk, hogy a múlttól függetlenül egyáltalán ismét élni lehessen.

Nietzsche és az eddigi generációk számára ismeretlen volt a negyedik, korszerű alkalmazás: a játék mint a történelmi tudat jelenleg alighanem legjellemzőbb formája. Az attrakcióként kiaknázott történelem olyan kategóriák alá rendelődik, mint élménytörténelem, living history („élő történelem”), illetve a bevásárló- és szórakoztató központ. A történelmi játék különböző médiumainak (számítógépes játék, történelmi élménypark, történelmi vásár és sörfesztivál stb.) közös nevezője a szórakoztató tájékoztatás profitorientált alapszándékán túlmenően (infotainment, histotainment) az inszcenírozás és a szimulakrum uralma. Ebben a megközelítésben a történelem olyasfajta díszlet, ahol az idő megállt, mindenféle játékot el lehet játszani (történelmi újrajátszás, reenactment), és főként ahol a cukormáz, romantizált álomvilág formájában megidézett múltat fogyasztani lehet. A kreatív anakronizmus és az újraélesztés igénye egyszerre elcentriktja és legjellemzőbb terméke a jelencentrikus ember életvitelének, aki a

hiperrealitás és az új médiaeszközök káoszából menekül az egyszerűbbnek és tisztábbnak tétélezett múltba, éppen a hiperrealitás és az új médiaeszközök segítségével.

Összefüggésben van ez a humanista kultúra különféle egyéb alakzatainak plázásításával is, például a plázaegyetemmel. A pláza mint zárt és ellenőrzött klímájú tér egyrészt a fogyasztás serkentésére van instrumentálisan kialakítva, másrészt az emberek mégiscsak azért sétálgatnak ott, mert a valódi, „nyitott fedelű” városokból (hosszú sétálóutcák, élő főterek, agorák) próbálnak visszahozni valamit a maguk számára, amire most is makacsul és naivan vágnak. Erre az igényükre telepedik rá mindenféle egymás mellé rendelt termék fagvoszinkronításban a kirakatokban, úgyhogy már nincs is ott sétálás, csak böngészés, bumlizás. Egyszóval a pláza is valami ál-város, amiben minden benne van, de úgy, hogy még sincs benne.

Az „élő történelem” számos szimptomája jelentkezik szűkebb környezetünk kulturális piacán is, egylegöre inkább játékos didaktikai célzattal. Sokkal tisztább formában köszön azonban vissza az olyan képes magazinokban, mint például a német *Karfunkel*, amely egyenesen „az átélhető történelem folyóirata”, vagyis a játékosban feloldott lehetetlenség és fogalmi ellentmondás. Az oldalas reklámok vásárian eklektikus kínálata: fegyverutánzatok széles választékban, korabeli ruhák, történelmi krimik, szintetizátorral kevert régizenei CD-k, középkorias metálzene, történelmi vidámpark, amulettok és talizmánok, számítógépes és táblajátékok, germán és kelta bőrcucc. Ez a piac a szélsőjobboldali szcéna, a harcos játékokért lelkesedő kiskamaszok, a fantasyregényeken alapuló szabadidős kultúra és a történelem iránt komolyabban érdeklő nagyközönség, a hobbitörténészek felé egyaránt nyitott. (*Karfunkel. Zeitschrift für erlebbare Geschichte* 2011. 95. sz.)

R. L.

KÉTNYELVŰ EROTIKA

■ A kolozsvári illetőségű *Apostrof* idei első számában Ștefan Borbély ír kritikát Markó Béla *A kert erotikája* című szonett-kötetéről. A ma már elsősorban inkább politikai tevékenységéről ismert szerzőnek a legújabb kötete 2010-ben jelent meg, a kétnyelvű (a verseket Paul Drumaru fordította románra) és illusztrációkkal (Simona Tănăsescu) ékesített könyvet pedig kiállítás formájában a nyári Kolozsvári Magyar Napokon is lehetett látni, emlékeztet a cikk szerzője, aki már a címben is jelzi (*Fără politică!*), hogy ez nem az a Markó Béla az udéméréből, hanem inkább annak a fiatalembernek a folytatása, aki annakidején Trabi Combit vezetett, incselkedett a költészettel, szerkesztő volt az *Igaz Szónál* (ez a későbbi *Látó*), majd egyszer csak áttért a szabadver-sekről a szonettekbe, és azóta rendíthetetlenül költi őket. 1990 óta, Borbély utánaszámolása szerint, ez Markó tizenhetedik kötete.

A kert a világban végbemenő destruktív változások tere, állapítja meg a cikk szerzője, csak látszólag édeni, inkább a nyugtalanság, semmint az élvezet hona. Az idő könyörtelen múlása és a halál, a szerelem halandóságától való félelem és a rafinált szenzualitás – ezeket és hasonló témákat jár körül Markó a szonettekben, amelyek a recenzió tanúsága szerint egyébként remek szerelmes versek. Borbély hangsúlyozza annak fontosságát, hogy a hatvanadik évtizedéhez elérve a költőben nemhogy csillapodna a szerelem lángja, de azt mind egzisztenciálisan, mind az irodalomban gyönyörűen éli meg.

Borbély dicsérettel illeti Simona Tănăsescu illusztrációit, aki, mint írja, „a művelt semmi ismeretében jó poszt-apokaliptikus grafikát csinálna”, a fordító Paul Drumarut pedig „kevéssel a közepes felett” minősítéssel illeti, megjegyezve, hogy magyarból románra fordítani igazi önzetlenségről tanúskodik. Maga is fordító lévén, a szerző az írás végére pár pél-

dát is felsorakoztat, ahol Drumaru látványosan vétett vagy mulasztott, a recenziót így kissé dorgáló modorban zárja.

A kötet kétnyelvűségének, illetve a fordítói hibáknak a hangsúlyozása számos kérdést vet föl. Értékelendő, hogy kétnyelvű kötet születik, bár Markó neve – amely ma már románul is ismerősen cseng – ezt talán megkívánja, a megvalósítást pedig jócskán meg is könnyítheti. Nem ez az első, hogy románul lehet a verseit olvasni, Paul Drumaru már *A kert erotikája* előtt is fordította a költőt, a kétnyelvű kötet azonban premiernek számít. Mindezek ellenére még mindig elmondható, hogy vajmi csekély a kölcsönhatás a magyar és román kortárs irodalom között. Ahogyan Vasile Dan a *Dilema Veche* egyik számában írja egy románul megjelent, magyar költőket tartalmazó antológia kapcsán (a 2006-ban az Ardeal Kiadónál megjelent *Efectul admirației. Poezi maghiari din Transilvania* című, Kocsis Francisko által szerkesztett antológiáról van szó): az együttélést, ha nem is passzív ellenségeskedéssel, de legalábbis egymás tökéletes tudomásul nem vételében tudjuk le. És bár Ștefan Borbélynak igaza lehet a kritikai megjegyzéseiben, a magyar nyelv és a fordítás rendkívüli nehézsége és a sziszifuszi munkához való hasonlítottatása nem biztos, hogy serkentő hatással van azok számára, akik esetleg a továbbiakban (is) magyar irodalmat szeretnének románra fordítani. Sőt, inkább a magyar nyelv kiismerhetetlenségét és a mindennemű próbálkozások hiábavalóságát sugallja, ez pedig különösen jó talaja lehet a további kölcsönös ignorálásnak.

De nem, *A kert erotikájának* kétnyelvűsége ugródeszka kellene hogy legyen, nem pedig villanyoltás a magyar nyelv szépszobájában. Vagy akkor szépen kivárhathatjuk, hogy a Google Translate ellenállhatatlan hódítása bírjon jobb belátásra. (Apostrof 2012. 1. sz.)

Adorjáni Panna

ABSTRACTS

Béni L. Balogh

■ *The Question of Arbitration in Hungarian-Romanian Relations in the Summer of 1940*

Keywords: 1940, Hungary, Romania, Transylvania, Hitler's arbitration, Henrik Werth
 In the summer of 1940, Nazi Germany assumed a key role in the rivalry between Hungary and Romania over Transylvania. The Romanian government was confident that an eventual German intervention would favour its own position – which was based on the ethnic principle and a population exchange – rather than Hungary's territorial ideas that sought a radical change to the status quo. It was not coincidental that arbitration was first raised as a possibility by Romania at the talks in Berchtesgaden on July 26, 1940, where the German government rejected the idea. By way of its ambassador to Berlin, on August 21, the Romanian government requested Hitler's arbitration of the issue. Then, on August 27, it informed representatives of the Axis powers that it would accept a "true process of arbitration". As far as the Hungarian government was concerned, it sought to avoid being the first party to request arbitration by the Axis powers – because such a request would signal its consent in advance to the solution offered. In contrast, Henrik Werth, the Hungarian chief of staff told the Germans that Hungary would seek arbitration. Subsequently, however, the Hungarian government informed Berlin that this statement is diametrically opposed to the government's policy.

László Csorba

■ *István Széchenyi's Last Easter Day*

Keywords: Count István Széchenyi, legend, illness, suicide, evidences, sources
 People always had two images of Count István Széchenyi. One was the Széchenyi of legend, the infallible hero who knew everything, and always knew it in advance. He therefore had to be heeded in the same way that the faithful obey a saint. On the other hand, there is also the image of the flesh-and-blood man who wrestled with life, and, despite all the troubles and illness, he was a genius and

produced a brilliant life's work. Some people are captivated by the myth; others are more attracted by the image of the fallible man. Today both notions are part of the Hungarian past. Historians tend to fill in gaps by applying common sense to the probable motivation of an act. This is hard to do when the subject is mentally unstable, especially if we are ignorant of the specific nature of the illness. We know that the authorities were threatening to search Széchenyi's quarters and transfer him to one of the Austrian state lunatic asylums. Maybe these things had nothing to do with his suicide; maybe his mind simply "clouded over" again. But many people believe today, in fact, that the count was murdered. The study investigates the possible evidence and the facts conserved by the original sources.

Gusztáv Mihály Hermann

■ *Szekler-Consciousness – with and without Myths*

Keywords: Hungarian-speaking Szekler, ethnic block, Transylvania, military service, misbeliefs, huns of Attila

After geographically localizing the Hungarian-speaking Szeklers, living as an ethnic block in the south-eastern part of Transylvania, the author lists the misbeliefs associated with this area and group of people. In the past the group was held together primarily by the privileges received in return for their military services, in the present only by their history and myths. The most persistent of these historical myths is the belief in the descent from the huns of Attila. The science of history contests this categorically. This tradition is known to be present already in writings of Hungarian annalists in the Middle Ages, but, according to the author's opinion and data, provincial clerics and later teachers also played an important role in spreading this belief amongst people. These myths lived on and spread further in our days, in variants adapted for children, in newly published books and via electronic media, fact to which the author does not take objection. However, he considers the efforts aiming to the area's economic recovery, inner cohesion and image creation more important.

János B. Szabó

■ ***On the Trails of Our “Legends of Mohács”***

Keywords: *Hungary, Ottoman Empire, Battle of Mohács, historical myths, medieval warfare, armies*

The defeat of Mohács (1526) is perceived as the most decisive event in Hungarian history by the historical consciousness of the general public. In the aftermath of the battle, the search for the causes and the accountable parties has immediately begun. Many of these explanations have exercised a decisive influence until today. However, the accounts based on the dissension and moral decay of the Hungarians have neglected several important factors. At the beginning of the 16th century, Hungarians had to face a threat like never before at the southern borders, presented by the army of the Ottoman Empire. Until the end of the next century, the amassing of such a military force has been beyond the possibilities of almost every European power. Compared to the Ottoman army, the Hungarian troops have indeed been small in numbers, but compared to the data of the previous centuries this has been, in fact, the largest Hungarian army ever amassed in the late Middle Ages. The clashes between the two armies only confirmed what was expected. Given the superior numbers of the Ottoman army, almost every other factor has lost its relevance.

Tibor Szócs

■ ***A Medieval Hero: Titusz Dugovics***

Keywords: *Titusz Dugovics, Hungarian historical remembrance, siege of Belgrad, 1456, historical fiction*

A medieval hero, Titusz Dugovics, is the embodiment of self-sacrifice in Hungarian historical remembrance. When in the summer of 1456, Sultan Mehmed II laid siege to Nándorfehérvár (today: Belgrad, Serbia) on July 21, Titusz Dugovics, one of the defenders of the castle, got involved in a confrontation with a Turk soldier, who

had climbed a tower and wanted to put on the Ottoman flag. As he was unable to prevent him from doing so in any other way, Dugovics dragged the Turk down with himself, and they both fell to their deaths. Nevertheless, the act was documented only in one medieval source, in Antonio Bonfini's chronicle, where an anonymous soldier is mentioned. The name was invented by Imre Dugovics in 1821, when he presented three false documents about it. A recognised scholar of the period, Gábor Döbrentei, had been deceived by these false documents, and published them. With this Titusz Dugovics soon became a part of Hungarian historical consciousness, although this name is an early 19th-century fiction.

Gábor Várkonyi

■ ***Between Cult and History: Interpretations of the Life of Erzsébet Báthory***

Keywords: *Erzsébet Báthory, Transylvania, legend, László Thuróczi*

The legend of Erzsébet Báthory was born in the 18th century. In his book, László Thuróczi, while describing the town of Csejte, mentioned her tragic story, and thus created the myth of the mistress of the manor who bathed in the blood of young girls. Throughout the centuries this judgement barely changed, and she has become the cultic protagonist of a horror story. Not even scientific research could defy this legend until the 1990s, when some major contradictions were pointed out. Although depositions were examined carefully, some weirdness remained around them. It seems that the accusation is based on ten people's statements, and none of them had proof. The roles of the palatine and the clerk are also questionable. The story is complex not because of its horror, but because it is almost impossible to find out all the motivation of its characters. This study would like to aim at solving this impossibility by analysing the sources more closely and investigating the story from a new aspect

SZÁMUNK SZERZŐI

- Ablonczy Balázs** (1974) – történész, PhD, igazgató, kulturális tanácsos, Párizsi Magyar Intézet
- Adorjáni Panna** (1990) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
- L. Balogh Béni** (1961) – levéltáros, PhD, Komárom-Esztergom Megye Önkormányzatának Levéltára, Esztergom
- Bardócz Lajos** (1936) – grafikus, Berkenye, Magyarország
- Bodó Márta** (1963) – szerkesztő, PhD, Kolozsvár
- Csorba László** (1952) – történész, egyetemi docens, kandidátus, főigazgató, Magyar Nemzeti Múzeum, ELTE BTK Történelmi Intézet, Budapest
- Filep Antal** (1936) – néprajzkutató, ny. egyetemi tanár, Budapest
- Fittler Áron** (1987) – doktorandus, Oszakai Egyetem, Japán
- Fodor János** (1989) – mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár
- Gáll Erwin** – régész, PhD, Vasile Párvan Régészeti Intézet, Bukarest
- Gömöri György** (1934) – költő, irodalomtörténész, London
- Hermann Gusztáv Mihály** (1955) – történész, PhD, egyetemi oktató, BBTE, Székelyudvarhely
- Hermann Róbert** (1963) – történész, az MTA doktora, tud. igazgató, Hadtörténelmi Intézet, Budapest
- Kali Kinga** (1971) – antropológus, Budapest
- Kalmár János** (1956) – történész, egyetemi docens, kandidátus, ELTE, Budapest
- Kántor Lajos** (1937) – irodalomtörténész, az MTA doktora, Kolozsvár
- Kiss Tamás** (1977) – szociológus-demográfus, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár
- Kovács Kiss Gyöngy** (1960) – történész, PhD, főszerkesztő-helyettes, Korunk, Kolozsvár
- Madaras Szidónia** (1989) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
- Milosz, Czesław** (1911–2004) – Nobel-díjas lengyel költő, író
- Pálosfalvi Tamás** (1968) – történész, PhD, tudományos munkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest
- Peti Lehel** (1981) – néprajzkutató, PhD, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár
- Poszler György** (1931) – irodalomtörténész, az MTA rendes tagja, Budapest
- Rigán Lóránd** (1980) – filozófiatörténész, PhD, szerkesztő, Korunk, Kolozsvár
- B. Szabó János** (1969) – történész, Budapesti Történelmi Múzeum
- Szálinger Balázs** (1978) – költő, Budapest
- Szöcs Tibor** (1982) – történész, MTA-HIM-SZTE-MOL Magyar Medievalisztikai Kutatócsoport, Szeged
- Várkonyi Gábor** (1962) – történész, dr. habil., egyetemi docens, ELTE, Budapest
- Zsemlyei Borbála** (1977) – nyelvész, PhD, egyetemi tanársegéd, BBTE, Kolozsvár

Támogatók

MINISTERUL CULTURII
ȘI PATRIMONIULUI NAȚIONAL

„... ma alapvetően két Széchenyi-kép él a magyar emberek gondolatvilágában. Az egyik a mitikus Széchenyi, a tévedhetetlen hős, aki mindent tudott, és mindent előre tudott, és akit úgy kell követni, ahogy a hívő követi a szentet. Nem kétséges, hogy a modern szent kultuszának nagyon pozitív szerepe is lehet egyes közösségek életében és működésében. Ám napjainkban némely honfitársunk mély missziós hevülettel prédikálja a mitikus Széchenyi új evangéliumát. Ha hívő keresztény az illető, akkor minden bizonnyal lenyűgözi az a különleges párhuzam, hogy amiként a szent hagyomány szerint egykor a Megváltót meggyilkolták a gonoszok, látszólag ugyanígy ölték meg a magyarok Messiasát a bécsi udvar úgnőkei. Számára így a halál tényeit fölülírja a hitelmény nagyszerűsége – új valóság keletkezik, amelynek híveként nem hatnak rá a tudomány igazolta tények. A másik kép a történelmi Széchenyi alakja, egy hús-vér emberé, aki az életnek – kedvenc költőjével, Berzsenyi Dániellel szólva – „megcsokolgatta rózsáját, megizzadta vaspályáját”. Sokszor bizonyult gyarlónak, sokszor hibázott, ezek miatt gyakran – nemegyszer túlságosan is – ostromozta önmagát, ám egyben kivételes zseni is volt, a magyar polgári átalakulás első programadó egyénisége. Ráadásul még beteg is volt – ám ez a beteg ember mégis a legnagyobb emberi tette volt képes: bebizonyította, hogy nincs olyan emberi nyomorúság, amelyből ne lehetne valami értékeset tenni azért a közösségért, amelyhez tartozunk.”

(Csorba László)

ISSN 1222 8338

4 LEI • 500 FT

HUNGARIAN HISTORICAL MYTHS
MITURI ISTORICE MAGHIARE